

МАРКО ВОВЧОК
ОПОВІДАННЯ

МАРКО ВОВЧОК

ОПОВІДАННЯ

ВИБІР З ПЕРЕДМОВОЮ
В. РАДЗИКЕВИЧА

К Р А К І В

1 9 4 3

Л Ь В І В

У К Р А Ї Н С Ь К Е В И Д А В Н И Ц Т В О

„Мій друже дорогий, Тарас Григорович, — писала Марія Марковичева до Тараса Шевченка в березні 1861 р. — ...Я тепер пишу до вас з Риму; коли б же вас сюди заніс який човничок, щоб ви не од людей почули, а на свої очі побачили, які тут руїни, дерева, квіти, а народ який, а яке тепло, яке сонце! Я була в Колізеї на самому вишку, на окні сиділа, а як звідти зійшла, то й сама не знаю. Була в Ватикані... Ви напишіть мені словечко, коли час буде. Ви забули, що ви названий батько? Коли взяли ім'я, то взяли і біду батьківську; тепер думайте і не забувайте...” Останні слова в листі стоять у зв'язку з поезією Шевченка „Недавно я понад Уралом блукав...” з 1859 р., в якій поет назвав Марію Марковичеву своєю донею:

...Світе мій,
Моя ти зоренько святая,
Моя ти сило молодая!
Світи на мене, і огрій.
І оживи мос побите
Убоге серце, неукрите,
Голоднее! І оживу,
І думу вольную на волю
Із домовини воззову,
І думу вольную — о доле,
Пророче наш, моя ти доне!
Твою думою назву.

Вищенаведені, повні захоплення, слова генія українського слова краще, як усі інші критичні оцінки, закріплюють літературну цінність оповідань Марка Вовчка, запевнюючи письменницю раз назавжди тривке ім'я в історії української літератури.

Літературна „доня” Тараса Шевченка, Марія з Вілінських Марковичева (1834—1907), відома в українським письменстві під псевдонімом Марко Вовчок, народилася в дворянській сім'ї, в маєтку своїх батьків Єкатеринівці, Єлецького повіту, Орлов-

ської губернії, виховувалась в Харкові. В Орлі познайомилася з українським етнографом Опанасом Марковичем, що саме там жив на засланні за свою участь у Кирило-Методіївськiм Братствi, i вийшла за нього замиж. Вiд нього перейняла його iдеологiю, його любов до української мови та його захоплення етнографiчними студiями. Проживаючи разом з ним у Чернiговi, Кисвi й Немировi, вивчила українську мову так, що навіть Шевченка дивувала красою та багатством свого вислову. „Випила вона ввесь сiк i запах українських цвiтiв” — висловився Кулiш, що вперше видав її „Народнi оповiдання” в 1857 р. Хоч Кулiш i знав, що вона була автором „Народних оповiдань”, все ж таки сам поширив помилковий погляд, який довго i вперто затримувався в iсторикiв українського письменства, немов би то пiд iм'я Марко Вовчок пiдходила спiльна праця Марії i її чоловіка Опанаса, бо „вони удвох писали оповiдання”. Так писав він у листi до iсторика української лiтератури Омеляна Огоновського. Цi помилковi погляди розвивав дослiдник Василь Доманицький, який на основi листiв Марії та її автографiв довів, що лише вона була автором оповiдань. Краще володiла пером, як її чоловік, мала нiжнiше розумiння її вiдчуття краси i не кидала пера навіть тодi, коли жила окремо вiд чоловіка за кордоном (Дрезден, Лондон, Гайдельберг, Париж, Неаполь). Пiсля смерти Опанаса Марковича вийшла замиж за поміщика Лобача-Жученка i останнi роки життя провела на Кавказi.

Марія Марковичева, перша з жiнок, добула собi визначне iм'я в українському письменствi. Водночас з-помiж усiх українських жiнок-письменниць втiшалася ще за свого життя найголоснiшим iм'ям поза межами України. Її твори появилися в перекладах не тiльки в рiзних слов'янських мовах (у російській — Турcенева), але також у нiмецькій (1869), французькій, италійській i англійській. В чому ж їх сила, їх краса, їх чар? Де причина Шевченкового захоплення творчiстю письменниці, де тaсmиця розголосу її творчого таланту? Коли приходитьcя дати вiдповiдь на цi питання, так знайти її можна в ось-яких цiнностях її писань. Оповiдання Марка Вовчка — усi без винятку — навiяні почуттям в с л и к о ї л ю б о в и д о л ю д и н и. Байдуже, чи письменниця затримується своєю творчою увагою при життi бездольних крiпакiв („Иститутка”, „Два сини”, „Викуп”, „Горпина”, „Ледащиця”), чи шукає iнших тем („Сестра”, „Вiд себе не втечеш”, „Кармалюк”), — скрiзь ясним полум'ям горить у неї любов до людини, глибоке спочуття до

її страждань. Ця любов до людини в найширшому розумінні слова, яка такою близькою робила письменницю Шевченкові, була джерелом і основою всієї її літературної творчості. Так і пробивається скрізь у її творах глибоке бажання полегшити людині її страждання, зарадити її горю, спонукати байдужих нести пільгу і поміч тим, що тісі пільги й помочі потребують. В тому й головна ціна її оповідань. З почуття любови до людини впливає, в дальшій мірі, здатність письменниці **в п и а й т и к р а с у л ю д с ь к о ї д у ш і**, сягнути у її найдальші закутини і вивести на денне світло. І письменниця віднаходить цю красу там, де її не добачували, і відслонює її в прекрасних образах (постать матері в оповіданні „Два сини”; „Сестра”, „Кармалюк”). Поруч із тими ідейними цінностями захоплюють оповідання Марка Вовчка також мистецькими образами, оригінальним поетичним, українському характерові притаманним стилем і красою та багатством постичної мови. „Закотилась ясна зоря українського письменства” — писав із жалем Франко на відомість про смерть письменниці в 1907 р.

Закотилася, але полишила на обрії українського письменства світляну стежку, що по сьогоднішню днину мерехтить теплим і ясним промінням...

В. Радзикович.

І.

Мати вмерла — я ще малесенькою була, добре й не запам'ятаю. Тільки мені наче сниться-привиджується, що хитав мене хтось у колисці і співав надо мною тихесенько.

Як маму поховали, батько не хотів удруге ожени-
тись.

— Не буде вже над мою першу милу, — було ка-
жуть, — коли Господь її прийняв, нехай діточки госпо-
дарюють!

Батько наш був дуже добрий; жалував нас обох
рівно, і брата, й мене. Жили ми при достатку, всього
було доволі. що, було, собі задумаю, те й зроблю: все
мені вільно було. Що яке то мос дівування було ррз-
кішне і веселе, то й згадять любо! Нехай мій батенько
царствує!

Погуляла дівчиною років зо три; сватають мене.
Я все не хочу, а батько не силус, хоть там які були
й багаті, й пишні женихи. Аж ось послав і мені Господь
до пари й до любови. Мій чоловік був хороший такий,
Господи! Чорнявий, ставний... Так то вже я його сподо-
бала! Тільки й на думці, що Павло: якби то хутче побачи-
тись! А він не з нашого села був, геть із чужого. По-
бачу — й веселенька, а не побачу, то такий уже сум
мене візьме, такий жаль обійме, що й світ мені не ми-
лий! Спізниться він на гуляннячко, я й очі виплачу.
„Може, — думаю, — в його друга є дівчина”. Коли так
по Семені, другого дня, і не сподівалась, і не снилось
мені, та й посватався він. Батько поблагословив. Даром,
що чужесторонній, та господар був добрий, хазяйству-
вав, що й на стороні його усяке знало.

Привіз мене чоловік на своє господарство. Боже мій
милий, як то жили ми любенько! Та не дав йому Го-
сподь довгого віку... Тільки всього два роки була я за

ім. Такий він був люб'ячий до мене! В хату то й заглянуть весело: як у віночку. Сидимо, робимо, чи так говоримо, усе собі вкупці.

Коли тут, — лихо мені тяжке, — рознедужався Павло мій. Кидалась я й до знахорів, й до лікарів, ніхто не вразив. Смерти, кажуть, не одперти... помер Павло.

Приїхав за мною батько, та й до себе взяв. Чоловікову хату продали, й худобу всю.

— Живи в мене, дочко! Чого ти маєш у чужому селі одинока сидіти? Хіба ти сирота, нехай Бог милує!

II.

А брат мій тими часами оженився, узяв таки з нашого села дівчину: моторна така, чепурна, що й годі! І дитинка в їх була, дівчинка, як ясочка, свіжа й повна, як гурочок.

Не поплакала я ще й півроку за своїм Павлом, а тут і батька ми поховали. Кажуть люди, що як одна біда йде, то й другу за собою веде; то не дурно й кажуть! До якого часу ми добре жили; далі зубожів мій брат: то хліб не вродив, то худоба вигинула: а п'ятеро діток Бог дав: дві дівчини й три хлопці. Журиться так брат, аж в'яне. Невістка смутная ходить, й дітки навіть посумніли. Таке вже настало, що й хліба ні за що купити.

— Сестро! — каже брат, — коли твоя ласка, позич мені грошей! Як буду жив, зароблю — оддам, а вмиру, то Бог тобі оддасть!

Я й позичила йому ті гроші, що за хату й за худобу взяла, та ніби в нас і в хаті повеселішало: і брат заговорить, і братова всміхнеться, й дітвора бубонить, регочеться. Я радію: слава Господеві, що в нас, як і в людей, благодатно! Купив мій брат худобу, став потроху розживатися.

Ми з братом щиро любилися зроду, змалку. Щоб посваритись, або скривдити одно одного, крий Боже! Вже як там не погодимось на чому, то подаруємось. І небожата мене дуже жалували, аж за мене, було, змагаються між собою: „це моя тітка“, а той собі тягне:

„моя!“ Та як учепляться цілувати та обіймати, то було й роботу з рук вихоплять, і хустка з голови спаде... Тільки братова багацько гордувала. Уже ж я їй годила як малій дитині, та ні, не вгодила!

— Братова, серце! — було, раджу їй. — зробимо так да отак, то добре буде.

Там чи купити що, чи продати, — зроду віку не послухає; хоть шкода з того видима буде, а вона свого докаже. Перед нею затихну, поплачу нишком. та й годі. Не хотіла брата турбувати; знов до неї з ласкавою мовою підійду.

Якось розсаду з нею садимо в городі. Я говорю до неї; вона, мов не чує, одійшла собі геть. Важко мені на серці — заспівала собі: співаю, а сльози так з очей і лліються... Коли чую:

— Боже помагай, і день вам добрий!

Дивлюсь — це наша сусіда. Перехилилась через тин, да кланяється.

Я хутенько утерла сльози.

— Добри-день, — кажу, — сестрице!

— А я оце до вас іду...

— Та милости ж вашої просимо!

— Чи не продали б ви мені розсади трошечки?

— То вже для чужого продати, а для сусіди й так треба дати.

— Коли ваша ласка, серце! — й простягас мені глечичка.

Я набрала скільки там у глечичок, та й дала їй. Подякувала та жінка та й пішла собі.

Братова на мене й накинулася:

— Це, — каже, — як усі господарюватимуть, то й господарство моє рознесуть чисто! Таки й золоту гору розімчать!

Як почала, як почала..., Мати Божа милостива! Я тільки слізьми вмиваюсь...

— Братова! — кажу, — не жаловала я для вас нічого, поки що мала! Гріх вам буде, що ви мене хліба куском тепер дорікаєте!

Покинула робити й вийшла з города.

Тяжко й важко мені. Узяла собі таку думку: „Покину їх, піду служити!“ Зібрала своє добро: що в клу-

ночок склала, а що — покликала дівчаток та їх обділила. У мене було всякої одежини й не злічити, а все добра, нова. Скільки полотна було, хусток, плахот, юпок! Діти радіють; зараз дівчатка й почали вбиратись.

— А чи мені гарно, тітусю?

— А мені?

— Як оддамся, то зав'яжу оцю червону хустку, — говорить, а сама ще така, як узлик.

Джергочуть коло мене, а мені вже так жалко, що й словечка не скажу; за слізоньками світу божого не бачу! І діти помітили — жалують мене:

— Тіточко-любочко, чого ви журитесь? Може, хто вас налаяв? Може, ви нездужаєте?

Обсіли мене, як дрібні пташенята.

— Не плачте, — вмовляють та мені рученятами очі затуляють.

III.

Чую, так над вечір брат іде. Я уступилась та й сіла в кутку. Він веселий увійшов:

— Здорові, діточки, й ти, сестро!

За ним і братова в хату. Посідали вечеряти вони й діти.

— А ти чому не йдеш, сестро!

— Спасибі, братіку, не хочу.

Він подививсь на мене пильно, й жінці у вічі, похитав головою.

— О, жінко! — каже, — це вже, бачу, твої примхи! Не обіжай сестри: гріх тобі буде!

— Оце мені лиха година та нещаслива! Хіба ж я в тебе наймичка, що мені не вільно й словечка сказати! Ганю я твою сестру, чи що? Я тільки правду щиро сказала!

Покинула вечеряти й з хати пішла.

А старшенька дівчинка до батька:

— Чого це, тату, тітка все плаче? Так плаче, що Господи! Що мама їй казала?

Брат змовчав, тільки по головці дівчинку погладив.

По вечері зближився до мене, сів поруч зо мною, та:
— Сестро моя, — каже, — не журись голубко! Досі жили з тобою любенько, треба б так і звікувати. Нас тільки двоє у світі... Подаруй моїй жінці яке там незвичайне слово, зроби мені таку велику ласку, сестро моя рідненька!

— Братіку мій, голубчику! Нехай же мене Господь милосердний боронить, щоб я з тобою у сварку заходила, — кажу. — Що твоя жінка мене обидила, я їй те дарую, тільки важко мені на серці, братіку мій! Нехай поплачу — полегшас.

— Не плач, сестронько, годі!

— Я брате, хочу вас покинути.

Він так і стрепенувсь:

— А де ж ти будеш?

— Піду служити!

— Що це в тебе за думки такі, сестро! Зглянься на Бога! — почав мене вговоряти та вмовляти, й жінку привів і вона просить:

— Не кидай нас!

Почули діти. Боже, як кинуться до мене та в плач!

— Тіточка наша любенька! Хоче нас кидати! Не кидай, ми тобі будем годити, ми тебе шануватимем!

Що проти кого, а проти дітей я й не зговорю! Пригорнула малих до серця та тільки плачу.

А брат думас, що то вже я роздумалась, дякує!

— Спасибі, сестро, що ти моїх діток жалусеш! Та вони без тебе посиротіли б, як без рідної матері.

А я таки маю думку йти в службу.

Полягали спати. Я й очей не звела: обняли мене думки та гадки, та журба пекуча. Трудно було й здумати, що десь наймичкою маятимусь! Мала й худобу й господарство своє, зросла в розкоші, а доводиться служити за хліба шматок, та годити, може, й лихому й ледачому кому! Треба й правду й неправду терпіти, треба привикати! Зазнаю чужу сторону, яка вона с! Перебуду всякого горя й лиха, ніхто мене не пожалує; ніхто зо мною не сяде, не зажуриться, ані словця лютого та щирого не перемовить! Звісно, чужі люди; хоч і добрі, та не знатимуть, яка я; а я знов їх не знатиму.

IV.

Ранісінько-ранісінько піднялась. Усі сплять; ще й на зорю не займається — імла. Востаннє глянула на діток, на брата. І братової жалко стало. Взяла свій тлумочок та тихенько й вийшла з хати.

Іду, іду, і не оглядуюсь. От і велика могила, що геть за околицею зеленіє. Зійшла на могилу, та й глянула тоді на своє село, сонечко саме сходить... Село, як на долоні. Так мені в очах і замигтіли білі хати, колодязне цявріння, розквітлі садки й городи. Побачила й батьківське подвір'я, і ту вербу кучеряву, гіллясту, що малою ще дівчинкою під нею йгралась. Стою і з місця не зворухнуся — задивилась. Що мені там кожна стежечка, кожний кущик знайомісінькі: дивлюсь туди, та дитство й дівування своє розкішне, і замужжя щасливе, й вдівство гірке — все мов по-писаному вчитую.

Куди мені йти? Нікого й нічого не знаю, й сум, й неспокій мене обіймає. Чула колись ще од батька-покійничка, що в Дем'янівці живуть якісь родичі наші: матусина небожа була оддана туди за коваля Ляща. „Піду собі до їх. — думаю, — все мені буде охітніше служити, де мій рід ведеться”.

Іду шляхом — боюсь так, що Мати Божа! Раденька вже, як хто навстріч мені береться. А шлях не спить: то той стрінеться, то інший, то возом їде, то йде. Вже скільки сіл минула, й козачих, і панських, не забарююсь і не дуже у речі заходжу: розпитаюсь дороги в Дем'янівку, подякую за хліб-сіль та й далі.

Другого дня притомилась я дуже та й сіла спочити в холодку під вербою. Округи мене то жито половіє, а в житі купка льону голубо цвіте; то ячмінь колоситься, оддалеки гайок синіє, пісочаний шлях угору закручується, як золоті нитка; день Бог дав жаркий, і вітерець не дмухне — тихо; тільки якась пташка сама собі щебече, наче моя душа бідолашна, та гудуть бджоли над пахучою гречкою.

Коли дивлюсь — ідуть якісь люди гурбою, і старі, й молоді, й дівчора; зблизились до мене й на добридень дали.

— Добри-день! — кажу й собі. — Садовіться та одпочиньмо трохи.

Бачу, що дуже вони потомлені.

— Звідки вас Господь несе? — питаю чорноброву, хорошу молодицю, що дитинку на руках тішила.

— На прощу ходили, у Кисві були, — каже. — А вас куди Мати Божа та добра доля провадить?

— У Дем'янівку, коли знаєте.

— Оце б то не знати, коли самі з Дем'янівки! Це нам один шляшок із вами, то разом і підемо!

— А чи не знаєте там коваля Ляща?

— Ляща? Який же то коваль Лящ? Ні, серце, не знаю й не чула. Є в нас Лящі, так то не ковалі, а так собі хлібороби, як і ми.

— Спитай мене, молодичко, — озвалась стара бабця, взявши діток, що обсіли її, хлібом і поглядаючи на мене ласкаво. — Я зазнала ще того коваля Ляща й жінку його знала — нехай над обома земля пером! Добрячі були люди покійнички!

— А давно ж вони померли, бабусю?

— Давненько, моє серце! Вже років дев'ятнадцять буде. На одному тижні й померли; як щиро любилися, так одно без одного й не жило. Перше він переставився, а за їм і вона; вкупі поруч і поховали їх. Хата спустіла, бо не було в їх ні роду, ні плоду. Це, мабуть, чи не до них ішла? Може, родичка, бо вона була здалека взята.

— До їх, бабусю, та лиха моя доля!

— Нехай Господь милує! Що ж тобі за пригода така, серце?

— Іду служби шукати, то думала, що родичі, то службу мені нарадять, а тепереньки, головонько моя бідна, не знаю, що й робитиму!

— Шкода журитись молодичко! Ж у р б о ю п о л я н е п е р е ї д е ш! Ось я тобі службу наражу. Іди до нашого отця Йвана служити! Я в його й христилась, і шлюб брала, і досі живу, та, мабуть, і вмуру в його. Що то за добрячі люди, старосвітні, прості! Їх тільки двойко, обоє старенькі вельми. Була дочка, оддали заміж, та й не довго погосподарювала — умерла. Дівчинка зосталась, то старі при собі держать унучечку. Славне таке дитятко, що годі! Отець Іван уже дуже старий

і темний років із дев'ять, а служби Божої не кидає. Дознався був владика, що сліпий старець чинить у божому дому одправу, і заборонив. Так люди виходили усенькою громадою просити за його, щоб zostавлено. „Люди добрі, — рече їм владика, — коли він такий вам любий, то я не бороню йому стояти при престолові божому й до кончини його віку; треба тільки мені вивірити на свої очі, що темний сліпець благоподобно службу Божу одправляє”. Наїхав владика і хвалу Богові оддав, що так твердо й непомилечно темний править службу Божу, і хрестом його благословив... Іди до їх, молодичко! Роботи буде не багацько. Здужатиму, то й я поможу.

— Спасибі вам, бабусю моя ласкавая! Нстай же Господь дає вам усе добре!

— Ну, тепереньки пополуднуймо та й чогорімось далі! Сьогодні й дома заночуємо, коли Бог дасть!

V.

Дем'янівка та у долині, мов у зеленому гніздечку лежить. Ссло велике й багате. Дві церкви, одна мурована висока, друга дерев'яна й давня сильне. аж у землю вросла й похилилася. Отець Іван жив за мурованою недалечко; мав собі домочок, і садок, і город — невеличке та хороше хазяйствечко.

Надвечір увійшли ми в село й розбрелись прочани улицями. Кожне до своєї господи поспішає, а я за старою бабусею йду. Так мені чогось смутно й боязко, аж мос серце мре. Як перше було, коли йду куди, то весело й залюбки, а тут і очей не смію підняти. Увійшла, та й стою сама не при собі. Чую, що стара за мене одповіщає.

— Увійди та одпочинь, дитино, — промовив хтось тихо й поважно.

Звела очі, аж проти мене на липовій лавці старий-старий дід. Очі йому незрячі, і така в тих очах тиша та добрість, що я ніколи й не бачила. Борода біла нижче пояса кучерявиться; сидить він у тінку, тільки вечір-

ній промінь сонячний наче червоним золотом його об-
сипає.

Як почувла я такі слова ласкаві, аж за серце мене
вхопило. Сльози ринули мені з очей, а він простяг руку
та й поблагословив мене. Бачу, й вона увійшла: старе-
сенька, малесенька, ледве од землі видно, а ще чуй-
ненька, говірка.

— Оставайся у нас з Богом, молодичко! — каже. —
Ти молоденька, то й хату нашу розвеселиш, і унучечку
мою розважиш. Біжи лишень сюди, Марусечко, до нас,
ходи, не соромся!.. Така вже в нас соромляжа, мов за-
сватана.

Взяла за ручку невеличку дівчинку, гарненьку,
чорнявеньку, що всь з-за дверей блискотіла карими
очима та й увела в хату.

— Пожалуй же, Марусенько, молодичку, вклонися
і пошануй!

От вона і вклонилась, і привітала мене чепурнень-
ко. А я думаю собі: „Як то тепереньки небожата мої ко-
хані? Чи згадають за мене?“

Осталась. Живу в їх місяць, живу й другий; добре
мені так, що годі: так мене жалують, як свою дитину.
Ото було впораюсь у хаті, пообідаємо та й посідасмо усі
в садку під черешнею. Пан-отець тихенько собі сидить
та думас, або молитви шепче, а то псалми співає —
так хороше, Господи! Старенька й пані-матка гомонять,
то те, то інше; я коло їх тулюся та слухаю. І унучечка
качається по садочку білим клубочком, і до нас приско-
чить, і знов у гущавині зеленій зникає. Тихенько й лю-
бенько день мине, що так, здається б, і вік свій звікував.
Та все мені туга невсипуща! Вони й розважають, і роз-
говорюють.

— Не сумуй, — кажуть, — то гріх великий. То ди-
тина плаче, бо нічого не розуміє; а доросле, то повинно
собі раду дати. Нехай помислить, що, може, трапиться
й добре ще в світі; а здоров'я втратиш — яке вже буде
життя! Годі, серце, послухай нас, старих! От поглянь,
який Господь вечір дав!

А сонечко заходить; річка тече, як щире золото,
між зеленими берегами; кучеряві верби купають у воді
похилі віти; цвітуть-процвітають маки городні, й висо-

коверхі коноплі зеленіють; де, коло білої хатки, червоніс рясне вищення, чи високий кущ калини стріху підпирас, закриваючи всю білу стіну; а хатина ж у розквітлому городі, як у віночку, ховається: й зелено, й червоно, і голубо, й біло, й синьо, й рожево коло тії хатки... Тихо й тепло, і скрізь червоно, й на небові, й на згір'ях, і на воді, Господи!..

— Цей світ як маків цвіт, як то на тім буде! — каже, було, стара, похитуючи головою.

— Боже мій, Боже! — промовить лані-матка стиха. А пан-отець підведе темні очі вгору:

— Слава Господеві! — рече.

VI.

Одного дня раненько іду з водою, коли навстріч мені чоловік. Глянула — та це ж Трохим Рибець, із нашого села! Боже мій, мало коромисла не впустила, й слова не промовлю — зраділа. А він:

— Е, е! Так це справді ви тут? Ми чули, та віри не няли. Брат ваш дуже за вами журиться; „Ідеш у Дем'янівку (а я, бачте, за колесами), може, сестру побачиш, — каже мені, — то скажи, що засмутила вона мене сильно, і прошу я її милою просьбою, щоб до нас вернулась”.

— Та чи здорові вони там? — питаю плачучи. — А діточки як? Мабуть, забули за мене?

— Де вже забули! І досі плачуть, що ви їх покинули... Що ж маю вашому братові казати?

— Кажіть йому, що дуже мені жалко й його, й діток, і серце моє в'яне... а вже до його не вернусь! Шкода мене вмовляти, а силувати — тож не знаю, хто мене присилує.

— А тут же вам добре?

— Так то добре, що й сказати не можна! — та й розповідаю йому, де я служу.

— Зайдіть лишень, — кажу, — то я небожатам якого гостинця дам. Скажете: тітка прислала.

От там узяла кільки грошень, то те купила, то

те, — шлю їм. Проводжу того чоловіка за село та плачу-плачу!

— Скажіть, що я їх до самої смерти кохатиму, а згадку щогодини, щохвилини. Куди ні гляну, що ні заговорю, то все їх згадаю!

— Та добре ж, добре. Чому не сказати? Скажу. Прощавайте! Нехай вам Господь помагас з вашими господарями! Які то люди добрячі! Привітали мене заїжджого, як посем'янина. От люди!

— Так то вже їм Бог дав, що всі їм любі й милі, — кажу йому.

— То вже правда, що божі люди! Бувайте здорові, молодице!

Провела за село того чоловіка, поплакала... Минуло з тиждень. У суботу білю хату, коли біжить моя Марусенька:

— До вас гості наїхали!

— Які? — питаю, а саму як огнем обхопило.

— Та там якийсь чоловік, такий чорнявий, високий, і молодиця гарна, й діточки з ними. Питаються вас.

Я й не схаменулась — стою. Коли бачу: брат у хату з жінкою і з дітьми. Боже мій! Світе мій! Так я й омліла: одно, що радість велика — побачила, а друге — згадала своє горе й лихо.

Почали мене всі просити:

— Їдь та їдь із нами! Не послухаси нас із жінкою (і вона просить, тільки сама невесела), то діток наших послухай: вони за тобою щодня плачуть.

А дітки як очепились за шию мені, то й не уступаються, цілують та просять:

— Їдьте з нами, тіточко наша кохана, їдьте!

— Ні, не поїду, — кажу.

Вони й заплакали, мої голуб'ята; так слізочки з очей і капотять.

Як припали вони, то не можна й одхилити од себе. Відмовлялась я. відмовлялась, та й мусіла послухатись.

Пішла, попрощалась із господарями, подякувала їм за милість і за ласку. Вони радіють, хоть і жалко, що одходжу од їх, та за мене радіють, що Бог мені дав — ізнов до брата їду, у свою хату. Проводили мене хлібом-

сіллю, поблагословили, а Марусечка то й плакала за мною, що покидаю її саму...

Увійшла я знов у ту хату, що в їй і росла, й дівувала. Здається, що кожний куточок веселенько мені всміхався, і я наче помолодшала: з дітворою кручусь по дворищу та бігаю; то на вулицю вигляну, то в садок кинуся; це ж бо я й дома!.. Та не довго радувалась.

Почала братова мене знов допикати. Вже тепер і ступити мені не дасть; уже нема мені промитої води: та те не добре, то це не гаразд; та на свою голову прикликали собі біду! Як почне — Боже, Твоя воля! Що я й об'їла їх і обпила; та якось і за гроші мої згадала, що я їм позичила:

— Ти думаєш, що ми тобі гроші винні? Еге. Це б то з тебе ще треба взяти: ти вже більш хліба в нас їїла, ніж тих грошей було!

А я позичила братові всі до копійки, що взяла за худобу, а в мене були й воли хороші не одна пара, й корови, й овечок отара велася, й хату продала, то всі, всі йому віддала.

— Ну, — кажу, — коли вже з'їла я свої гроші, то Бог із вами! Нащо ж ви мене вмовляли вернутись? Там мені було добре, як у рідного батька!

Вона затихла; бачить, що вже дуже мене скривдила, та, мабуть, побоялася, щоб брат не сварився.

VII.

Я таки того ж дня й пішла од них, не прощаючись. Брата й дома тоді не було. „Вже як там не буде тяжко. — думаю, — а вдруге не вернусь! Піду світ за очі, щоб мене й не знайшли й не просили, бо таке в мене серце хибке, що й не встою, як знов проситимуть та молитимуть. І надумалась іти в Київ.

Заходила в Дем'янівку. Хоть і в стороні вона, та дуже жадалось мені побачити своїх перших господарів. Попоплакала там, і вони зо мною посумовали.

— Піду до Києва, — кажу їм. — Як далеко буду, то про мене забудуть, та чи не забуду й я свого лиха.

— Нехай Господь помагає, іди з Богом! А коли схочеш до нас вернутись, вертайсь! Ми раді тобі будемо, приймемо тебе, аби живі були.

Вийшла я од них веселіша, теплим ранком. Пішла собі дорогою.

Перехожий, проїжджаючий — що їх там на шляху ні кидалося в вічі, ніхто мене не заняв, спасибі Богу! І москаль пройде, — і крамарський віз простугонить, і пан четвернею пробіжить — тільки тебе курявою обнесе, та й знов з поля вітрець повинé, і зазеленіють тобі гаї й степи; деколи озеро заблищить, чи річка розливається. А що ходка чумаків не одна наворачталась на очі, то втішно мені було добре слово почути: „Магайбі!”, або дороги розпитать: то ж усе з наших, з простих людей, що горя зазнало і дома, і в дорозі, то й душі живої не цурається.

За тиждень прийшла в Київ. Красний, Боже, який! А що вже святі церкви, то й не сказати! А людей, людей! Без ліку, та все чужі — минають і не глянуть на тебе.

Спочила коло святої Лаври, та й пішла собі місця питати. Ходжу, ходжу, тільки улиці й заулки перехрещую. Увійшла в базар, цей таки точок Подольський, бачу, — стоїть купочок молодиць і дівчат.

— Боже помагай! — кажу.

— Спасибі!

А самі оглядають мене, яка й звідки.

— Чи не знаєте, — кажу, — де б тут службу можна знайти?

— Еге! — Ми й самі ждемо, молодичко!

А це вони, бач, вийшли, чи не найме хто: така вже тут поведінка.

— Коли ваша ласка, — кажу, — то й я собі біля вас стану.

— Становіться, ми не боронимо.

Стою я та дивлюсь: люд, як та комашня, копошиться, одно на одного наступає, зіходяться, розіходяться, гомонять, кричать — і люди й пани, й міщани; стукотить, грукотить. Той своє продає, той приціняється до

чужого. Дві молодички гарненько цокотять удвійку, а тут дівтора змагається — чогось не поділили. Перекупка, як жар червонолиця, стала проти сонця, бряжчить коралями та вигукує:

— Е, е! Коралі добрі, дивіться ж бо, молодички! Ось, купи, моя любочко, купи, приміряй до лиця! Ану ж бо, ну, не соромся! — звивається вона коло повновидої, гарної молодиці у білій сорочці й в зеленій хустці.

Молодиця не хоче, а вона таки зачепила їй за шию намісто та кричить:

— Дивіться, дивіться, добрі люди, що в мене молодиця. як калина, як яблучко, як дівочка, як паняночка!

— Та пустіть мене, Бог із вами! — одбивається молодиця. — Я ваше намісто порву! Оце справді! Чого ж це ви на мене напались?

А сама засоромилась, почервоніла як гишенька, й досадно їй, очіці блищать, і сміється...

Москаль, що якесь старе залізо продавав, задивився, стоїть і всміхасться, й не чує, що жвавий міщанин у чемерці шторхає його:

— Москва, Москва! Чи продаєш залізо?

Постояли ми там годину, а, може, й білыш. Якась пристаркувата пані до нас іде.

— А чи нема тут такої молодиці, щоб помісячно згодилась?

— Чому нема? — кажуть усі. — Можна й на місяць згодитись.

Та й почали договорятись. Каже та пані:

— Роби мені й те, й те, і друге, й третє, й усе: і біли, й вари, і ший, і мий. Дам тобі на місяць карбованця!

— Шукайте собі деінде! — кажуть їй, одступаючи від неї.

А вона до мене: „чи не згоджуся я?“

— Добре, пані!

Та й пішла за нею. „Все, — думаю, — щось запрацюю собі. Роботи не боюся: треба жити, то треба й робити, щоб не було од Бога гріха, а од людей сорома. Нема ніде хліба лежачого“.

VIII.

Привела мене пані до своєї господи. Невеличкий будиночок; кімнатки низенькі, похилі, а проте стільчики різні коло стінки, рядочок, і завіси на віконцях, і дзеркальце висить, — хоч там таке, що як подивитись у його, то й себе не пізнаєш: так тобі перекривить обличчя... Стріла нас панночка, вже доросла й огрядненька собі, нівроку.

— Що, мамінько, — питає, — наняли?

— Ось іде за мною. Якесь селючка нагодилась.

— Оце, мамо! Що зробите, то все не до ладу! Нащо вам селючка здалась? Вона нічого не вміє, ані сукні випрасувати, ані вслужити догодне. Хіба будемо на неї дивитись, як на мальовану!

Стукнула дверима, аж стільчики всі скакнули, як живі, і вийшла.

Бачу, щось мені недобре тут буде... Де ж таки хто чував, щоб дитина так незвичайно з питимою своєю матінкою поводилась?

А стара й слова дочці не промовила.

— Вари, — каже, — обідати, молодичце!

Росказала мені усі там порядки й навчила, що й як, та й покинула мене саму в хаті.

На обід прийшов і чоловік її з крамниць, — такий високий, чорнявий, у синій чемерці, очі йому веселі й бистрі. Поклонивсь мені та й каже:

— Гляди ж, молодичко, шануйся, то будемо сватами й братами!

Спасибі йому, розважив мене трохи тим словом добрим.

Тяжко робила я, — Боже, як тяжко! Цілісінький день у роботі: одно ще не скінчу, вже друге мене дожидає. Стара й сама годинки не посидить дурно; а дочка була вже така вигадчиця, що нехай Господь боронить! Сходить сонечко — вона вередує, й заїде — вередує. І те не добре, й те не до ладу, й не так говориш, і не так ходиш... Та коли б же на мене одну, а то й на свою рідну матір гримає:

— Чому, — каже, — в нас не так, як в Іваненковських панів, що в їх усе по-панськи, любе й миле,

а в нас усе по-мужицькому. Я, — каже, — так жити не можу, — умру!

Та й сяде плакати. Мати вговорює, аж падає коло неї:

— Не плач, дочко, не плач! Бог дасть, і в нас попанськи буде!

А батько таки просто каже:

— Ой, дочко, не дурій! Що це ти химеруєш, якіє панські розкоші усе вертяться на думці. Гляди, щоб з тебе добрі люди не сміялись!

Вона розгнівається й вибіжить.

— А що? — каже, було, до жінки. — Бог нас покарає, що ми так дитину розпустили! Не буде їй добра у світі, коли такою вередницею зостанеться. Не потурай, їй, жінко, бо каятись будеш! Чому на розум не навчиш? Ти ж мати, ти перша порадиця. Вона в тебе увесь день божий сидить та гари ловить і за холодну воду не візьметься. Ти все за багатшими пнєшся; придивись лишень, то й побачиш: ні за чим гнатись. Так повелось тепер, що аби на передніх колесах добре, а на задніх і невідь що... Коли жалуси дитину, то навчай грозьбою, коли не можна просьбою.

А дочка не дуже то й слухає матері: загне голову, як муштровий кінь, та й вийде з кімнати.

Послав Бог їм лихо: захорував господар та хутко й вмер. Як умирає, покликав дочку, та й каже:

— Доню моя мила, доню моя люба! Багацько ти мене журила, та нехай тобі Господь подарує! Послухайся мене хоч тепер, не пниє в пани, не гордуй своїм родом. Твій рід хороший і величний: не плодив ні злодіїв, ні душогубців, як інші багатії родя. Живи, доню, як Бог тобі дав, шануй стару неньку. Нехай би ти коло неї впадала, а не вона на старости літах коло вередливого дитяти. Послухайся, доню!

Вона тільки плаче та в руку його цілує. Поблаговисловив її та знов питає:

— А що, доню, пам'ятатимеш мій завіт тобі?

— Пам'ятатиму, татоньку милий!

Поховали його на Скавиці. Народу зішлося, міщан, що ніде було й орішку впасти. І не чула, щоб хто лихим словом обніє нашого небіжчика; всі царства божого йому жадають: такий добрячий був чоловік!

IX.

От дівчина й схаменулась була трохи: і матері по-може у чому, й до мене по людськи заговорить. А там, як почали вчащати якісь приятельки, верхоглядки та верхоумки, то й звели її ні на що: і дома не сидиться, і робити вже годі, все б у гостину, та щоб убрання все нове та хороше на їй було. Як дома, то до півдня буде вбиратись та наче плас на себе усього, що треба, а чого й зовсім не треба, як на кілок у коморі. Аби трохи в матері забряжчало в калиточці. зараз і почне вимагати; а мати така, що послухас й оддасть, та потім нікомв так гірко, як мені, бо стара хоче те у хазяйстві на вернути, що дочка витратила. — та й тхнути мені не дас: роби, та й роби, та й роби!

Дав Бог весну, віс теплом, із стріх вода капле, сонечко веселенько світить, тане сніг, задзюрчали по улицах струмочки, садки зазеленіли... Стали на прощу люди сходитись. Звідки вже не тягнуть у той Київ цо-весну! Прийшли і з нашого села: якось у базарі вгледіли мене й пізнали.

— Як же Господь милус? — питаються. — А твій брат дуже на тебе гнівається. Їздив за тобою у Дем'янівку, та там дознався, що ти аж у Києві. „Коли вона така, — каже, — що мене кидає, як лихого пана, що їй не жалко, то й я відцураюсь її!”

— А як вони живуть? — питаю. — Чи здорові, чи живі усі діточки? Чи гаразд у їх у господі?

— Де там! Такі стали голі, як турецькі святі! Чо-гось не ведеться їм — Господь їх святий знає, що, то таке! Може, то ваші сльози їм відливаються. Зубожіли так, що часом і хліба позичають.

— Земляки мої любії, — кажу їм, — де б то мені вас іще побачити? Чи не зайдете до мене? Я маю деццо братові переслати, то будьте ласкаві, візьміть.

— Добре, — кажуть, — на ранок наготуй, то візьмемо.

Я вже п'ять карбованців грошима загорювала та ще скриньку; то хустку купила, то сорочок справила кільки. От узяла я ті гроші в калиточку, чотири карбованці братові послала, а за п'ятого купила то намістеч-

ка дівчаткам, то сережечки, то хрестики хлопцям, то персяники, і стрічок, і спідничку старшенській небозі, — нехай мене згадують, кохані діточки!

Провела земляків та й з думки мені не йде братня біда. Боже мій милий! Може, справді це йому мої сльози відливаються. Нехай же Мати Божа прощас мене грішну, що я своєму рідному братіку лихо наплакала! Та й плакати мені не гоже: є й нещасливіші од мене, й убогі, й недужі, та живуть, а я і здужаю. дякують Господеві, й зарсблю собі й хліба цматок, і сорочку. Це мене й Господь не помилус, коли впаде хоть слізка з моїх очей за себе самую. Коли вже плакати, то за брата, що в його і жінка, й дітки дрібненькі.

Надумалась я та ніби мені й працювати веселіше стало. Як уже не гордувала, як не орвдувала мною панночка, я перетерплю. „Може, ласкавістю своєю та покірливістю втихомирю її“, — було, думаю: та не така то вона вдалася! Бачить, що корюсь, та ще гірш мене зневажа, а далі й бити вже порвалася.

— Бог з вами, — кажу, — нехай хто інший вам служить, а я не хочу. Мене зроду ніхто ще не бив, та Бог мені дасть, що й не буде бити ніхто, поки віку мого!

— А ми тобі грошей не дамо! Добудь місяця. Не дослуживши, не смієш кидати: ми грошей не дамо!

— Та ви з моїх грошей не збагатісте, а я бідна не буду. Не оддасте, то мені Бог оддасть.

Стара почала вмовляти: останься та й останься; бо жалувала мене, що я їй щиро робила, не лінувалась і слухняна була. — от як той товкач: що мені загадають, те й зроблю.

Х.

Коли ми тут сваримось і миримось, у ворота хтось возом в'їжджає. Глянула та й очам своїм віроньки не йму. Це ж мій братічок ріднесенький!

Вибігла до його:

— Братіку мій, соколе! А мені казали, що ти дуже гніваєшся на мене!

— Ні, сестро моя рідна! — говорить. — Так уже

я звівся, що ані гніватись, ані жалкуватись ні на кого не маю! Нужда мене зстарила й зв'ялила.

Бачу я з першого погляду, що він зовсім із лица спав, аж почорнів. А який же то парубком був! І веселий, і повновидий, як місяць... Так мене й облили сльози.

— Чого тебе Господь приніс, брате?

— Здумав собі та й поїхав. Дуже вже сум великий на мене напав. Хотів тебе побачити й світу божого по-видати.

Сіли ми в брамі та й говоримо собі, журимось, і час наш не змигнеться. Він мені оповідає, яке в його убожество настало, і як жінка, хоть і любить, та неспокоїна дуже, і як діточки ростуть і мене згадують. Почули од людей, де я і що, як проживаю, то раділи так, що Господи!

А я кажу йому:

— Братіку мій коханий! Ти в мене один у світі: ти в мене й батько, й дитина, й родина. Поки здужаю я працювати, працюватиму для тебе та для твоїх діток. Нема в мене тепер нічого, тільки два карбованці зароблені в панів, та не знаю, чи оддадуть; а хочу я згодитись на рік. Вони мене вмовляють остаться, то нехай дадуть мені наперед гроші... От візьмеш та й справиш собі, що там найхутше тобі треба.

— Спасибі, сестро!

А сам аж гнеться:

Я пішла до панів. Тільки на поріг, а стара й питає:

— Чи зостанешся? Що те лихо згадувати! — каже. — Моя дочка ніколи тебе обіжати не буде; це вона так щось з нездоров'я.

— Та коли ти обіжаєшся, — промовила дочка, — то я й не доторкнуся до тебе.

— А як же мені, панночко, не обіжатись? Хіба це ви мене пожалували, чи що, щоб я вам дякувала?

— Та вже годі! — перебиває стара. — Годись на рік. Що схочеш?

— А я хочу двадцять карбованців, — кажу. — Дасте, то зостанусь, а ні, то піду де в друге місце служити. І гроші хочу всі наперед.

Вони почали торгуватись: і дуже дорого, і гроші не можна разом. А я, сказала, то й не одступаюсь од свого слова.

— Ну, — кажуть, — нічого з тобою робити! Дамо двадцять рублів, тільки не всі разом. Дай свою бумагу, а тобі ось п'ятнадцять карбованців.

„Візьму, — думаю собі, — хоч п'ятнадцять: йому тепереньки дуже потрібно”.

Оддала ту бумагу, що пан-отець мені дав, узяла гроші та й до брата.

— На, — кажу, — братіку мій! Нехай тобі на добре поживання будуть!

Побув він зо мною два дні. Весело було й прокинутись що побачу його, поговорю. Що то рідне та своє!

Служу таки в тих самих панів. Інше два місяці мені до року осталося. Важко, Боже, як — ледачому годити! Та вже нанилась, як продалась, — треба служити! А добуду року, то, може, дасть мені Господь, що добре місце натраплю собі. Аби схотів, то знайдеш на свої руки муки...

Д В А С И Н И

М. А. Максимовичу

I.

Чоловік умер, двоє діток мені покинув, два сини. Треба мені заробляти, треба своїх діток годувати. Не справлюсь сама. Те продала, те продала, — усе попродала. Важко нам убогим свос добро збувати, що воно в нас кров'ю обкипіло!

Збула... клопочуся, бідкаюся з ночі до ночі. Ніколи гаразд і діточками втішатись... А діти ростуть, уже й в'ються коло мене і щебечуть, мов соловейки.

II.

Андрійко був у мене повновидий, ясноокий, кучерявий; веселий був хлопчик, жвавий. Було за день добре мені впечеться своєю пустотою, а ще лучче розважить. І посварюся, і поцілую його. Він був старшенький.

А що вже Василько — тихий, сумирний: і в хаті не чуť і на дворі не видно. Був якийсь задумливий змалку: чи те, що він у таку тяжку годину народився, хутенько після смерті мого чоловіка, чи таку вдачу йому Бог дав.

Андрійко село оббіжить, — вернеться червоний сміючися, пустуючи; а цей, гледи, під хатою денебудь сидітиме: землею пересипається або зілля всякі вищукує; розкопує щось — робачка вигребе, або метелика вловить — дивиться, думає... Гукне Андрій, він увесь іздригнеться. А коли, то, було, ляже в садку та цілісінький день і пролежить нерухомо, мов прислухається до чого.

- Що це задумався, сину? — спитаю.
- Який цей світ великий, нене!

Ще хлоп'ям був, приземком, а всі вже зілля знав: і як зветься і де й коли процвітає, і яким цвітом; і коли пташки у вирій одлітають, і коли прилітають з вирію — усе він тес знав.

— Це йому так Бог дав! — було мені кажуть люди. — Не хайте його, — це йому так Бог дав!

III.

Ото було тими вечорами, довгими, осінніми, як вже стомить мене робота, заберу обойко до себе на коліна та почну на добрий розум навчати: як умію, так і навчаю... Роскажую їм і про те, і про друге — толкуюся з ними. Отже мій Андрійко хутко і заскучас: так він і вариться: очі собі тре, і позіхас, і зітха.

— Пустіть вже, мамо! — проситься.

А скорбò пустила, чого не загадає! І гомонить, і пустус, поки й сон зможе. А Василько буде хоч цілечку ніч тую довгу із мною сидіти. мене слухаючи та мені в вічі пильнесснько дивлячись. Поснемо. Вночі прокинешся — не спить Василько мій.

— Сину! Чому не спиш?

— Так... не хочу... Чого, мамо, ніч темна-невидна?

— Так Бог дав, дитино, що темно уночі... Спи! — кажу йому, — спи!

Він і змовкне... Тільки довго ще неспокійно ворочається.

Було, як місяць в віконечко засвітить, Василько дивиться, очей не зводячи. А я од людей чула, що не добре, як на сонних дітей місяць сипле промінням, — то й укриваю, було, їх і наказую Василькові:

— Не дивись, Василечку, на місяць — не годиться!

Він і зітхне... То вже вряди-годи упаде така нічка, щоб він спочив тихим духом: або зовсім нема йому сну, або ж сни неспокійні сняться.

Андрійко не такий. Уже зоря занялась, вже й сонечко зійшло, а він міцним сном висипається. розкидався, — розгорівся... Як його звечора трудно утrophати, так і піднять уранці. А прокинувся він, мій пустунчик. — і гуком, його в хаті, аж сохи движать! Ну бігать, го-

моніть, гайнувати, аж усе піде жужмом! А само таке радес, веселе, миле!.. Да то вже, хоч жалко, не жалко, а треба впинить: і пострахаеш, було, і покрикнеш на його...

Василько меншенький, а навчас старшого брата. Андрійко скорий був, палкий, як іскра: то було тричі на день, і більш, посвариться з дітьми на вулиці, а то й поб'ється за яку пустоту.

— Андрійку! — каже тоді Василь, — а що ти не-веселий?

— Бивсь, от що!

— Ото то й бачиш, Андрійку, що за твою пустоту тобі й не минулось; а якби ти не заводивсь, то й не смуткував би тепер і не стидно б було, що тебе попо-бито!

А Андрійко йому свос:

— І так сидить нудно!

Та знов югне з хати — і слід загув!..

Тихий був Василько, розсудливий. Хто його й на розум добрий наставляв. Господь його знає! Чи піде було, чи не піде до товариша, вже й повернувся, вже й дома; не засидиться, не заграється ніде. Так і зріс на самоті сам із собою. Не говіркий був, не смішливий. У кого вже він вдався такий!

Андрійко то всіх дівчат у селі знає. Робить і діло, щирим серцем робить, а годинку урве собі на гуляння парубоцьке! Цей же, як до чого став, — і очей не зведе, і думки ні на що не зверне, уся душа його в роботі.

IV.

Діти мої, діти мої!

Пройшла в нас чутка — некрутчина цього року буде. Як я почула, наче мене холодом обняло. Поглянула на своїх парубків: що то за хороші, за молоді, Боже мій добрий!

Одного ранку — бодай такого ніхто не оглядав, — сказано мені, що на черзі Андрійко у некрути...

Збираю останнє, споряджаю його... Яково то свою дитину на лихо, на біду виряджать! Хто! того не знає,

нехай же мене спитає!.. А він то на моїх очах уже прив'яв... Де той погляд молодецький, де той всміх веселий!

Чи мені ж те оповідати, що не одна ненька стара хлопцеві серденько слізьми в'ялила? Плакали і молоді очі за ним, за його гарною вродою! Любо він пісні виспівус. було, ясними зорями. Голос його по всьому селу розлягасться. Отже й виспівав собі дівчину любов та гарну. Літньої пори, тихими та теплими ночами, лежу, було, довго без сну, — думаю та горюю, і чую, було, розмову їх тиху та любов.... Сподівалась я невісточки, як ластівочки, собі на втіху... Пішла моя сподіванка слідом за некрутами!..

V.

Казано в середу взяти новобранців по обіді. Сиджу я та дожидаю тієї години, — коли вбігас мій Василько задиханий, блідий, і за ним два чоловіки в хату.

— Пані-матко! Спорядіть обох: пан звелів і Василья брати.

Я віри не йму їм.

— Не буде цього! — таки на їх кажу. — Ажеж пан сам людина божя!

— Ні, мамо, — промовить Василь, — так воно дійсне єсть, як вони тобі сказали!..

І всі мене вмовляють, а в мене серце наче замерло: і чую, що говорять, і бачу їх, а до серця ніщо мені не доходить...

VI.

Виїзджали три тройки, Усе новобранці. За ними рід іде, провозжає. Сіла й я між своїми синами, їду. Шлях мигтить; гаї та поля на очі набігають...

І так мені сталося, наче я дитина мала: не розумію нічого, не знаю, не пам'ятаю. Тільки як гляну на дітей, то страшно стане.

Приїхали до прийому, повели їх, а ми стоїмо, ждемо. Мене мов сон хилить. та будять мене — хто пла-

чем, хто риданням. Перших вивели моїх... Господи, Боже мій! Ти ж у нас великий, ти ж милостивий! Лучче б я у землю поховала їх обох!..

VII.

Привели мене у темну якусь хатину — землянка, чи льох, чи що воно таке, не скажу. Якийсь москаль сидить, головач, розкошланий, невмиваний, під щотиною увесь, як іжак. Це буде їх старший дядько...

Кланяюсь, прошу:

— Не оставте ласкою вашою, добродію, і моїх синів!

Даю йому, що змоглась, грошенят, а то полотна, і на діток дещо...

— Не журись, старушка! — прохрипів, — трошки ваші сипки поскучають — без того не можна в світі, а там злюбиться: молодці будуть от як і я, приміром кажучи!

Поглянула я тоді спільна на його: червоний, обдутий якийсь він, очі в його якось померхли... Боже ж мій!.. А мої сини, мої голуби сизі! Що у їх душа тепереньки свята, і погляд ясний, і любі обличчя квіткою процвітають!..

VIII.

Попрощалися. Провели мене діти за місто...

От іще й досі, як вибереться літом день гарячий, душний, то й згадаю собі те прощання наше: от, ідемо містом... позачиновані будинки, запиняні вікна скрізь: за містом соснина темна, далека заступила шлях піскуватий; суне перед очима по піску рипливий віз, на небі сонце пекуче...

IX.

Зосталась я сама-самісінька, недугуючи. Ні сну мені, ні одпочинку. Роблю через силу, нічого не знаю, не чую...

Минає рік, і другий, і п'ятий...

Обняла мене, мов хмара чорна; тільки й світяться мені, як дві зіроньки темної ночі: то дітоньки мої!

По Різдві, сиджу я одного вечора, так уже у пізні лягови, пряду... Надворі завірюха, аж у вікна б'є, і світло мигтить...

Коли — стук-стук! Одчиняю — Василь!

— Василечку, синочку мій! А Андрійко де?

— Нема вже, мамо, Андрія! Ліг Андрій, мамо, та й не встане вже!..

А я наче знала: я його щодня в Бога, цюночі оплакала!.. А жити б такому, та жити! На виріст, і на силу, й на личко у батька удався: отже за батьком і на той світ погнався!..

— Зстаріли ви, ненько!.. Як вам тут жилося? Нужди прийняли?..

— А так мені жилося: устаю — плачу, і лягаю — плачу, так мені жилося!

— Я, мамо, до вас умирати прийшов!..

Придивлюсь до його, — лишенько моє!.. Воно й молоде, та вже надломлене!..

— Синочку мій! Бодай би я не діждала твого слова почути!

Отже то щира правда була, що він сказав.

Тане й тане мій Василько, як свічка. Полежав, похирів — та на весні й переставився. Де йому й жити було! Воно й росло так, аби слава, а тієї виправки та походи силу з його усю вибрали...

— Не на те народивсь, моя мати, щоб мені людей на війні тратити! — було каже. — Не для таких, як я, війна й войовник з мене не жвавий!

Як уже в тяжкому недужі лежав, то все було дума, та дума та дума собі.

— О, Боже, Боже! — заговорить, — який у тебе світ красний! А я й не наживсь у світі, а я й не навчився, я й не знаю нічого!..

І в останню годину промовив:

— Не жив я, мамо, на світі, тільки збирався жити!.. Молоде, то як косою скосило... А я зосталася...

Х.

Тільки мені й потіхи, що коли присняться мої дітки. Та все сняться вони маленькими, а парубками ніколи не присняться.

І як живії вони стоять перед душею моєю: Андрійко веселий, кучерявий, ніби по хаті бігає та гомонить, а в хаті ясно-ясно! Василько над квітками та зіллями сидить, задумався...

Прокинувся — пусто! Робота дожидає; треба жити, треба діло робити, треба терпіти горенько...

Живу... Дивлюсь, як хата валиться; чую, що й сама я пилом припадаю, — якось дурнішаю, якось туманію, наче жива у землю входжу...

О Т Е Ц Ь А Н Д Р І Й

I.

„Ох, Боже мій, Боже, що та любов може!“ як то в пісні співають.

У нашому селі був чоловік Петро Сомійленко. Він мені й родич далекий. Чоловік був дуже добрий, до своїх щирий, і зроду-віку нікого не скривдив. А веселий був! Як коли у празник зберуться люди до його хати, почне він точить: як жид на війну їхав, або як капітан зорі лічив. Або про ляхів. От, ляхів тільки не любив дуже. І в вічі ляхові не подивиться, якось зморщиться, да все чмихас, або чхас. Пан наш, оконом, лях, і питався таки його: „Що це тобі, Сомійленку, таке?“ А він йому: — „Таку, пане, натуру маю, аби побачити такого пана, як ви, зараз і чхати. Мабуть, якась вража відьма так мені починила, як ще маленьким був“. — Оце, бувало, як ідуть пізно люди по селу та регочуться, то хоть і не питай — од Сомійленка. Жінку він мав добру, роботящу; діточок Бог дав тільки дівчинку, Оксану. Росла вона, як утя на воді, і пещена була така, бо сказано — одиначка. Іде мати на город, або до сусіди — і Оксана за нею, як клубочок, котиться. Треба старому в полі — дочка в'яжеться за татом. Цокотуха така, як рибочка весела, а проте розумне і слухняне дитятко.

II.

Зрівнялось їй дванадцять годочків; помер старий Сомійленко, нехай царствує! Дуже зажурих він жінку! Хоча вони й заможненькі були, мали хату гарну і худобу, та все без нього zostалися, як сироти.

Приходжу до них: дочка в садку мов та зозулька кує, стара журиться, поглядає по дворі та й каже:

— Голубонько моя, неначе мені світ зав'язаний! Сумно мені, нудно мені, велика моя туга!

— На те воля божа, моя лубко! — кажу я. — Плачем лиха не направите. У вас дочка росте.

Вона тоді й каже:

— Перед смертю Петро казав мені, що під старою черешнею, у садку, він срібні гроші закопав. „Нехай” — каже, — „нашій Оксані буде; і не викопуй їх жінко, бо вражих ляхів не встережешся. Або отцю Андрію віддай”.

Ми зараз таки й пішли викопувати ті гроші. І справді знайшли глечик, височенький собі, повен грошей, а гроші все срібні, все карбованці. Полічили та й однесли до отця Андрія.

III.

Хутко по тих часах і мій чоловік помер. Пішла я на заробітки у місто; стала в одних панів за наймичку. Була я там чотири роки, і добре мені було, поки панич не оженився. Взяв він молоденьку панночку і на личку дуже гарну. Вона зараз все перевернула по своєму; нічим їй не вгодиш. „Ти говориш не так! у тебе хустка погана! да надінь сукні! яку оце одежину почешила!”

А я, як і тепер, у плахті і в запасці. І стару панію почне муштрувати, було, з самого ранку: „Що то ви, мамінко, без чіпчика вийшли? Хто ж то видав! Оце, як мужичка, ходите!” Стара вийде собі у хату до мене, або в садок забереється, та плаче-плаче! Покинула я їх, пішла в своє село.

Як побачила я Оксану, аж рученьками сплеснула. Піднялась висока дівчина, статна, хороша: коса їй аж до пояса; і така ласкава, привітна, чепурна.

А що хлопці дуріли! Яка вона молодесенька, а вже свати не переводились у хаті. І хороші все люди сватали, багаті — не хотіла.. .

Полюбився їй один парубок — Тиміш Кряж. Він був не панський, казенний. Кохав і він її дуже. Як дві одне є, і друге туди біжить. На вечорницях, на улиці —

все в парі, як ті голуб'ята. Дожидали вони осени, думали вже побратись. Вже і барвінку на вінок набрали і рушники наготовили. І такі веселі були, щасливі, люба було й подивиться, неначе сам помолодшася.

IV.

Як не думали, не гадали — накинулось лихо: побачив Оксану наш пан окомом, та й ув'язався за бідною дівчиною. Нема їй стежки вільної: і улицею не перейде, щоб він не догнав та не почав підмовляти... Далі велів її силоміць узяти до покоїв.

По селу, неначе хмара найшла — зашуміло. Громада зібралась, як ніч, сумна; молодіці кричать, плачуть; а мати, як нежива, ходить. Радились цілий ранок. Положили, щоб Оксану одбити в ляха того ж самого вечора.

Тиміш зібрав парубків: „Братіки мої, товариші милі, допоможіть мені!” Засіли вони недалеко панських будинок, за могилою, а як смеркло, підбрались під самі вікна; дивляться — стоїть Оксана і рученьки опустила, біла, як хустка, а пан окомом взявся у боки і сміється, і заговоряс, далі за руку її. Вона як вхопила столик, що тут стояв, підняла над ним, та так подивилась сумно, що, хлопці кажуть, аж нам серце похолонуло.

Пан окомом погримав і вийшов, а Оксану знов замкнув. Парубки наші кинулись, тільки дзвеніло скло у вікнах, вскочили у покій, вхопили Оксану та й помчали до отця Андрія.

V.

Я тоді служила в його за наймичку. Він удовець старий-старий; борода довга, біла, як молоко. Сидів він, читав Святе Письмо, свічечка горіла, як вбігли хлопці з Оксаною. Він устав та:

— Боже благий! Боже мій милостивий! — каже, — де Твоя правда в світі! Діти мої любі! Звінчаю я вас; ідіть до церкви.

Повів їх та й звінчав зараз. Поблагословив і казав не боятись нічого: „Я сам буду одвіт держати!”

А парубки ті — сказано, вітер у голові, молоді — видрали десь музики і повели молодих по селу, гукаючи, співаючи; пішли танці, регіт... Цілу ніч гуляли і молодих від себе не пускають; обступили їх, як військом... Ранком завели до Тимошевого батька, а самі розійшлись на панцину, як і не було їх.

VI.

За Оксаною, як її викрали, то зараз пан збігався, кричав і бивсь у дворі дуже, але за ворота не вийшов; ще казав замкнути їх і сторожів поставив.

Як дознався, що Оксана вже звінчана — мало всіх людей з світу не зігнав і ус собі обірвав з гніву: а людей то дуже обіжав. Побіг до отця Андрія, як з гілля зірвався; дверима стукає, грюкає, ногами тупоче — так храбрує!

Як отець Андрій вийшов до нього, він зараз і крикнув... Отець Андрій підняв руку та йому:

— Бушувати в моїй хаті не годиться. Я старий чоловік і служу Господеві; утихомиртесь!

Той і стихнув зразу.

— Хотіли ви бідну дівчину погубити... Чи у вас же не було сестри, або матері рідної? Схаменіться! Бог не попустив великого гріха, ви метнулись тоді старого чоловіка обіжати! А любите, як люди величають добрим чоловіком. Горе вам! Не обіжайте бідних людей! Я цього не попущу, поки жив. Я найду суд і розправу! Ідіть!

Панок шмиг за двері, як очумів, по улиці іде. З того часу і будинки отця Андрія обходять. Отак то й вийшло: Знай, Ляше!

Оксана любенько живе з чоловіком. Поставили вони собі нову хату, а в хаті, як у віночку. І садок є вишневий, і город, і поле. Добре живуть. Сам Бог звів таку пару: обоє хороші, як повная рожа, молоденькі. І стара з ними: свою хату продала — з ними живе.

І Н С Т И Т У Т К А

Т. Г. Шевченку

I.

Люди дивуються, що я весела: надійсь, горя-біди не знала. А я зроду така вдалася. Уродись, кажуть, та і вдайся... Було мені й б'ють — бодай не згадувать! — не здержу серця, заплачу: а роздумаюсь трохи — і сміюся. Бува лихो, що плаче, а бува, що й скаче, — то так і моє лишенько. Якби мені за кожною бідкою мою плакати, досі б і очі я виплакала. Батька-матері не зазнаю: сиротою зросла я, при чужині у людях. Хоч не було діла важкого, — так забували про мене, чи я не голодна, не холодна, чи жива я...

На десятиліттях взяли мене в двір. Стара пані була не що — сумирна собі, — може, тому, що вже блаженка була, ледве ноги волочила, а заговорить — тільки шам-шам; одразу й не розбереш: так куди вже бійка, не на умі. Увесь день на ганочках: нічка йде — охас та стогне. А за молодого віку, славлють, вигадочки були чималі і в неї... Та треба ж колись і перестати!

За мене то вже в дворі жили ми спокійненько: одно було горе, що з двору й ступити не пустять. Хіба вже на велике свято, що до церкви одпросимось, а в неділю й не думай.

— Розволочитесь, — було, каже пані гніваючись, — не пущу!... Не той ще вік ваш, щоб Бога пильнувати: ще матимете час, — не зараз вам умирати.

Сидимо, було, день при дні у дівочій та робимо. А тихо коло тебе, як зачаровано. Тільки пані забаха, або хто з дівчат на вухо за чим озветься, котора зітхне з нуду. Докучає, було, та робота. Докучас — аж пече; та що врадиш? Спасибі хоч за те, що не б'ють десять раз на день, як от по інших чуємо.

А як коли, то було звеселіємо, не знать чого. Веселенько нам, — аж серце трепече! Коли б воля, заспівав би так, щоб і на селі лунало... Не всілимось!.. Ізгля-

дуємось, та сміх нас так і бере. То одна моргне бровою, а друга їй одморгує; то прив'яжуть тую до стільчика косою, інша зскачить та почне вистрибувати дибки, щоб пані не почувла, — крутиться, вертиться, тільки рукава май-май-май... Чого було не виробляємо!

У старої панії не було роду, окрім, мала собі унучечку, — у Кисві обучалась у якомусь там... от коли б вимовити... ін-сти-ту-ті. Було частенько до старої листи шле; а стара її листи щодня вичитус — і поплаче над ними, і попосміється. Коли пише унучечка, щоб уже приїздити за нею та додому забирати... Мати Божа, увесь будинок зворохнувся: білити, мити, прибирати!.. Панночки сподіваємось, панночка буде!

Стара пані немов одужала: колиас з кімнати до кімнати, виглядас у кожне віконце на шлях, і нас туряс за село дивитись, чи не їде панночка. А нам того й треба. Ми за той тиждень, що її виглядали, сказать, нажилися. Шлють, то біжимо — летимо!.. Весело зочити степ, поля красні!.. Степ зелений наче втікас в тебе перед очима, далеко кудись, далеко... Любо на волі дихнути...

Квіток, було, назбираємо та позаквітчуємось, як молоді, та до самого двору тими вінками величаємось. А вступаючи в двір, схопимо з себе, позакидаємо, — та так було жалко тих вінків кидати, так жалко!

II.

Діждали панночки, приїхала.. І що ж то за хороша з лица була!.. І в кого вона така вродилася! Здається, й не змалювати такої кралі!.. Стара як обійняла її, то й з рук не випускає; цілує, й милує, та любує... І по кімнатах водить, усе показує, усе розказує; а панночка тільки обертається туди-сюди та на все цікавим оком спзирає.

Посадовила її стара за стіл. І плаче, і радіє, і розпитує, і частує:

— Може тобі того з'їсти? може того спити?

Наїдків, напיתків понастановлювала; сама сіла коло неї — не надивиться. А панночка усе прибира, наче

той горобець, хутенько й чистенько. Ми з-за дверей дивимось на них і слухаємо, що то панночка говоритиме, — чи не дійдемо, які там у неї думки, яка вдача, звичай.

— Яковось то жилося тобі, серденько, самій? — питає стара. — Ти мені не кажеш нічого?

— Ай, бабусечко, що там розказувати, нуда така!

— Вчили багацько?.. Чого ж вивчили тебе, кришко?

— От захотіли що знати!.. Добре вам, бабуню, було тут жити на волі; а що я витерпіла з тим учінням!.. І не нагадуйте мені його ніколи!..

— Голубочко моя!.. Звісно вже — чужі люди: обіждали тебе дуже... Чому ж ти мені зараз цього не прописала?

— Що це ви, бабуню? Як можна? Зараз дознаються...

— Бідолашечко моя!.. Скажи ж мені, як тебе там кривдили тії невірні душі?

— Ох, бабусечко, і морено, й мучено нас — та все дурницею. І те вчи, і друге, й десяте, й п'яте..., товчи та товчи. та й товчи!.. Нащо мені те знати, як по небу зорі ходять, або як люди живуть поза морями, та чи в їх добре там, чи в їх недобре там? Аби я знала, чим мені себе між людьми показати!..

— Та на щось же учаться люди, мос золото! От і наші панночки — на що вже бідота, та й ті версцять по-французьки.

— Е, бабуню! — защебетала панночка. — До французької мови і до музики добре і я бралась; до танців тож. Що треба, то треба. На це вже кожний уважає, кожен і похвалить; а все інше — тільки морока. Учись та й забудь! І тим, що вчать — нуда, і тим, що вчаться — біда. Багацько часу пропало марно!

— Так як же оце, погано вчать?

— Кажу ж вам, що й нудно, і погано й марно. Вони тільки й думають, якби їм гроші виплатили, а ми думаємо, якби хутче нас на волю випустили... Чого ж ви задумались, бабусю?

— Та то, серденько, що гроші брали за тебе добрі, а вчили погано. Що ж, як ти далі й усе позабуваєш?

— Чи подоба ж це, бабуню? Бог із вами! Як же то

між гостями або в гостях позабувати музику, або танці, або хочби й мову французьку?.. А про ту заморську нісенітницю, то я в одно ухо впускала, а в друге випускала, та й зовсім таки не знаю. Цур їй!

— А як же часом хто в тебе спитас, як там тії зорі по небу ходять, або що? Люди й осудять зараз: вчилася та й не тямить!

— Та що це ви, бабусю? Та це я тільки вам призналась, що не знаю, а чужі зроду того й не дошмиряються, нехай хоч цілий день питають. Я зо всього викручусь, іще й я їх оступачу, — он як, бабусю! Хочете я вам заспіваю? Слухайте!

І заспівала, затягла, — наче тес срібло пересипається.

Стара її цілувати:

— Серденько моє! Втіхо моя!

А панночка до неї ластиться та просить:

— Купіть мені, бабусечко, по новій моді убрань хороших!

— Про це не турбуйся, дитя моє. Буде в тебе всього. Ти в мене будеш царівна над панночками!

Ми, дівчата, ізглядуємось: чого там панночки нашої не навчено, а найбільш, бачся, людей туманити!

III.

— Ходім лишень, голубко, — говорить стара пані. — я хочу, щоб ти собі обрала котру дівчину.

Та й веде її до нас.

Ми од дверей та в куток, та купую в куточку й збилися.

— Це ваша панночка. — промовляє до нас пані. — Цілуйте її в ручку.

Панночка чи глянула на нас, чи ні, — простягла дві пучечки поцілувати.

Стара всіх нас показує:

— Це Ганна, а це Варка, а це Домаха.

— Боже мій! — аж крикнула панночка, разом стрепенувшись і в долоні сплеснувши, — чи зуміє ж хто з вас мене зачесати, ушнурувати?

Стоїть, і руки зложила, і дивиться на нас.

— Чому? — каже стара. — Зуміють серце! А ні, то навчимо.

— Як тебе зовуть? — питає мене панночка, та, не слухаючи мене, до панії. — Ця буде мені!

— Так і добре ж; яку схочеш, серце: нехай і ця... Гляди ж Устино (на мене), служи добре, — панночка тебе жалуватиме.

— Ходім уже, бабуню: годі вже! — перехопила панночка; сама скривилась і перехилилась на бік, і очі чогось заплющують, і з місця зривається, — от стемений кіт, як йому з люльки в вуса пихкають...

— Треба ж, голубко. — каже стара — її на розум навчити: це дурні голови. Я скажу те, а ти що друге. то й вийде з неї людина.

— Шкода, бабуню, що спершу їх не вчено! Тепер порайся! Було яку віддати до міста.

Та й говорять собі, наче про коней, або що.

— Ой, Устечко! — журяться дівчата, — яково то буде тобі, що вона така неспривітна!

— А що ж, — кажу, — дівчата! Журбою поля не перейдеш, та й од долі не втечеш. Яково буде — побачимо!..

Та й собі задумалась.

IV.

Увечері кличуть:

— Іди до панночки — розбирати.

Ввійшла; а панночка стоїть перед дзеркалом і вже усе зриває з себе.

— Де це бігала? Швидше мене розбирай!.. Швидше, — я спати хочу!

Я розбираю, а вона все покрикує на мене:

— Та хутче ж бо, хутче!

Кинулась на ліжко:

— Роззувай! А вмієш ти волосся звивати? — питає.

— Ні, не вмію.

— Боже мій, горе мое! Яка ж вона дурна!.. Іди собі!

Дівчата вже мене дожидають:

— А що, Усте? Що, сестрице? Яка вона, голубко?
Що їм казати?

— Дурна я. — кажу, — дівчата, бо не вмію кіс
ізвивати...

V.

Другого дня ,ранесенько прокинулась наша панночка. Умилась, прибралась, оббігла усі будинки, увесь двір, і в садку була. Така веселенька:

— Дома я! — каже. — Дома! Усе мені вільно!

Цілує стару панію та раз-у-раз питає:

— Чи скоро в гості поїдемо, бабусечко? А коли гості до нас наїдуть?

— Та нехай же я перше сама тобою натішусь, рибко, нехай на тебе надивлюся!

— Та коли ж то вже я діждусь, бабуню? В мене тільки було й думки, що приїду додому — всесело буде,людно, музики, танці... Бабусенько, мила, люба!

— Ну, добре, цташко! Нехай трошки приберемось, та тоді вже зараз і гостей проситиму.

Почалось прибрання тее. Стара скрині з комори вичоує та аксамити, рубки тонкіі вибирає та кроїть та приміряє на панночку. Панночка аж підскакує, аж із радощів червоніє. То до одного дзеркала скочить, то у друге зазирає; склянку води візьме, то й там любить, яка вона хороша. — То заплете коси, то розплітає, то стрічками перев'є, то вквітчається...

— Ах, бабусечко! — було викрикнує, — коли я вже в атласову сукню вберуся?

— Як заручишся, дитино моя, — одказує стара. — Дам тебе за князя чи за графа, за багатиря всесвітнього!

А панночка й голову задерла, виступає так, наче вже вона княгиня великородна.

Та тільки в них і мови було, що князі та пани вельможніі. Було і к' весіллю зовсім приберуться, і будинки поставлять кам'яні, і коней вороних позапрядуть, — аж лихо! Пересипають такеньки, пересипають, — панночка і зітхне:

— Що, бабуню, тільки говоримо... І досі ще нікого в нас не було!

— Та зажди ж бо трохи: наїде такого, що й не потовплються!..

VI.

Та й справді перхнуло до нас гостей, — як на погориджу. Одні з двора, а другі у двір. Нема нам ні сну, ні спочинку: бігаємо, вслугуємо, клопочемось з ранку до вечора. Часом така юрма їх ужене, що дивуємось, яких то вже між ними панів нема! Все теє регочеться, танцює, їсть, п'є; все те гуляще, дак таке випещене! Інша добродійка у двері не втовпиться. А паничів що то в нас перевернулось! Аж роєм коло нашої панночки звиваються, — так, як ті джмелі, гудуть. Обійшла, либонь, вона їх усіх, — кого словами, а кого бровами: одного за здоров'я любенько питає; другому жалиться, що без його чогось їй смутно та дивно; которого коло себе садовить, скажи, наче б свого посім'янина. Бідахи розкохались, аж зовсім подуріли, з лиця спали, схнуть. День-у-день наїздять до нас, одно одного попереджаючи та зизим оком накриваючи. Чи так вона всім до душі прийшла, чи не було їм тоді чого іншого розважатись, тільки так комахою й налазють, і налазють. Бо, бач, чим їм у світі розважитись? Як свій молодий вік собі скрасити?.. Солодко з'їсти, п'яно спити, хороше походити, — а більше що?

VII.

Потроху та помалу усе панночка на свій лад перевернула, — життя і господарство.

— Покиньте ж бо, покиньте, бабуню, плести! Хіба нікому в нас діла робити? Хто приїде, а ви все за чулкою манячите, наче прислужниця, або що.

— Та нудно без роботи, дитино! — одказує стара.

— Возьміть книжку, почитайте.

— Що я читатиму? Я вже не бачу читати!

— То так погуляйте, тільки голубочко, не плетіть! Ви мені лучче око викольте тим дротиком!

— Та добре ж, добре, угамуйся!

Покине плести стара й нудиться. Убрала її панночка у чіпчик з стрічками рябенькими, та й посадила на крісlechку серед кімнати. Прийдуть гості — вона напоготові, привітас їх.

Стара вже світом нудить, а панночка втішається:

— Як славно, бабусечко як славно! Як у нас велично та пишно!

VIII.

Нас, дівчат, усіх гаптувати посадила. Сама й учить та раз-по-раз надбіга, чи шиємо. І обідати йдемо, то вона хмуриться і свариться. Далі вже що день, то вона сердитіша: вже й лас; часом щипне або штовхне стиха, та й сама почервоніє, як жар, — засоромиться. Поки ж тільки не звичилася; а як оговталась, обжилася, то пізнали ми тоді, де воно в світі лихо живе.

Прийду, було, її вбирати, то вже якої наруги я од неї не натерплюся!.. Заплітаю коси — не так, знов розплітую та заплітаю — знов не так! Та цілий ранок на тому пробавить. Вона мене й щипас, і штирхас, і гребінцем мене скородить, і шпильками коле, і водою зливає, — чого-чого не доказує над моєю головонькою бідною!

Одного разу дожидали в нас полкових з міста. Двір замели ще звечора, у будинку прибрали як ік Великодню. Сіла панночка зачісуватися... Лишечко ж моє! Лучче б жару червоного у руку набрала, як мені довелося туманіти коло її русої коси!.. І така, і онака, і геть пріч пішла, і знов сюди поступай; і пхати мене, і на-скакувати на мене, — аж я злякалась! Та репече, та дзвякотить, та тупоче-тупоче, а далі як заплаче!.. Я в двері, а вона за мною в сад.

— Я тебе на шматки розірву! Задушу тебе, гадино!

Оглянусь я на неї, — страшна така зробилась, що в мене й ноги захитались. Вона мене як схопить за шийку обіруч!.. Руки холодні, як гадюки. Хочу скричати, —

дух мені захопило: так і рухнула коло яблуні, та вже од холодної води прокинулась. Дивлюсь — дівчата коло мене скупчились, білі усі, як крейда. Панночка на стільчику розкинулась, плаче; а стара над моєю головою стоїть і так то вже мене лає, така вже люта, — аж їй у роті чорно!

— Що ти накоїла, ледащо? Як ти сміла панночку гнівити? Я тебе на Сибір зашлю! Я тебе з світа зжену!

А панночку вмоляє:

— Не плач, не плач, янгеляточко моє; сліз твоїх вона не годна! Ще занедужасш. Боже борони, чого! Бач, рученьки холоднісінькі... Буде бо вже. буде! Нащо сама берешся? Мені внось, що тобі не вгодно.

— А тобі ледащице, — знов свариться на мене, — а тобі буде!..

Та й не знаю, як ще другої біди вбігла, що мене не бито. Мабуть, того, що вже дуже була я слаба, — так пані тільки ногою мене совманила та зараз і звеліла дівчатам до хати однести.

Дівчата підняли мене й понесли, а в хаті так і впали коло мене плачучи:

— Устино, серденько, оплакана годинонька твоя!.. Мати Божа! за що це над нами таке безголов'ячко?

IX.

Цілу весну мене теплим молоком напували, поки я трохи оченьпала.

Лежу сама, — усі на панщині, — лежу та все собі думаю: „Таке молоде, а таке немилосердне, Господи!“

У хаті холодок і тихо; стіни білі й німі; я сама з своєю душею. Вітрець шелесне та прихилить мені у віконце пахучий бузок. Опівдня сонячний промінь гарячий перекине через хату ясну стягу трепечущу..., наче мене жаром обсипле. Душно мені, дрімота, а сну немає. І так усе сама-самісінька, із своїми думками — як у світі жити!.. Рада була, — Боже мій, як рада, коли зашумить садок, стемніє світ, і загурчить дощ об землю!.. От, чую, щось затупоче..., регіт і гомін..., у хату до мене зграя дітей усипле. Веселі, червоні; вітають

мене; вприскають мене дощем із себе; пнуться на вікно, нетерплячі, коли той дощ ущухне; співають, вигукують:

Зійди, зійди, сонечко,
На попове полечко,
На бабине зіллячко,
На наше подвір'ячко!..

Скоро сонечко з-за хмари виграло, вони так і за-мелись із хати А мені ще довго-довгенько оддасться то у тому кутку регіт, то у тому, наче хто в дзвіночки срібні видзвонює...

Увечері, смерком уже, вертаються з панщини люди, потомлені і варом сонячним, і тяжкою працею; всі мовчать, — хіба який зітхне важко, або заспіває сумної, сумної стиха...

Часом несподівано котора дівчина вбіжить до мене з будинку.

— Устино, голубко!

— А що там у вас діється, сестрице? — питаю її.

— Хоч не питай, Устино, — лихо! Ганну сьогодні били, учора Параску, а завтра, мабуть, уже моя черга. Ой, матінко, коли б там не огледілись іще за мене! Ох, Усте, бідна наша голівонька!

— Про мене нічого?

— Де б то нічого!... Чому не йде до свого діла? Що вона ніжиться, мов пані з Басані? От що, коли хоч зна-ти... Ой, забарилася ж я! Бувай здорова, Устинко!

Х.

Одного ранку лежу я та думаю, коли в хату вбігла Катря.

— Іди, іди, хутенько йди, Усте!

— Куди йти?

— До панночки, до панії! Та хутенько ж бо, Усте! Послали по тебе, щоб зараз ішла. Панночка пожалку-валась на тебе старій, що ти вже зовсім одужала, та не хочеш робити, служити. Іди ж бо, йди!

— Як же йти, Катре, не здолюю я по землі ступати!

— Я тебе доведу, голубко! Зможися, щоб іще гірш тобі не було. Ходімо бо, ходімо!

Ледве я доплелась до будинка. На порозі стріла панночка.

— Чого це ніжишся? Чому не йдеш служити, ледащо ти? Пострівай, я тобі таку кару вимислю, що ти й не бачила й не чула.

Та кричить же то, Боже, аж задихалась; штовхає мене, за рукав смикає... Годинонько ж моя! Як вона охижіла, яке страшне зробилося в неї те личко гожеє!..

На той крик і пані не задлялась прилізти... давай мене лаяти. Ще нахвалялась і бити. А ми, спасибі Богу, того не дознали од неї, поки не вселилась панночка. Всчалися тоді в нас карності щоденні, щоденний плач. Чи хто всміхнеться (не часто всміхалися!) — панночка біжить до старої:

— Бабуно, мене не шанують! Чи хто заплаче: „Бабуню! — діла не роблять, та ще й плачуть!” — Та на всіх такеньки вадить та й вадить навадниця наша. А стара лютує, нас карає, — молодий вік ізгадала!

XI.

Тільки й дишемо було, як наїде гостей-паничів та трохи забуде про нас панночка. Вийде до них — ляскотить по-пташиному. привітна, люба — і що то, не пізнати!.. А вже як ті паничі коло неї!.. Той поруч із нею шиється, а той з кутка на неї очима світить; цей за нею у тропу точиться, а той знов з боку поглядом забирає. Вона ж між ними, мов тая перепеличка, звивається.

— Которий то з них попадеться? — говоримо було дівчата. — Дознає неборак, по чім ківш лиха!

Спершу стара пані тишилась велико тими гостями, а далі як почалися між ними сварки, стала думати та гадати, не рада вже їм, да не одбити. Наїде їх силечка одна, та кожний же то домагається панночиного привіту собі; один одного зневажає, та й сваряться і гризуться. Почала вже їх стара пані собаками, за очі, взивати. Аж так над осінь доля панноччина прийшла — і шарахнули вони усі од неї врозсіп, себе самих соромлячися.

XII.

Спізнався з панночкою полковий лікар та й почав щодня вчашати. Такий він був тихий, звичайний, до кожного привітний, — і на панича не походив!.. А як з нею спізнався? Вже давненько панночки приїзджі переносили, що який то вже там лікар полковий хороший! І брови йому чорні, і уста рум'яні і станом високий, така вже краса, що й не сказати! Тільки що гордий дуже, — на жадну не погляне, не заговорить, хоч там як до його не заходь... Панночка, чуючи таке, було частенько говорить старій:

— Якби ви, бабусечко, того лікаря до нас завітали, нехай побачу, який!

А стара було на те:

— Моя дитино! Нацокали тії верхоумки, ско-сирні, а ти віри поняла... Велике диво — полковий лікар! Це злидні, бідота! Що тобі з такими заходити?!

— Та нехай я тільки його побачу, бабуню, чи справді він такий, як славляють?

— Цур йому! Ще вв'яжеться! І так уже багато коло тебе звивається, а жаден не сватас. Один одного перебивас, та сварються, — бодай ви виказились!

Отже як стара одмагалась! А внучечка — як на пню, стала: лікаря та й лікаря. Першого ж наїзду, як жарнув полковий начал, мусіла стара ними переказувати, що лікаря до себе в гостину запрошус. "Ті живо погодились: „Привеземо, привеземо”. — кажуть.

— А коли ж ви нас одвідасте? — питає панночка, сюди-туди обертаючись, та в вічі їм заглядаючи, немов як лисеня. — Чи хутко?

— Коли ви такі ласкаві, то ми позавтрньому будемо, — кажуть гості, як на ногах не підлітуючи.

І поїхали раденькі, що дурненькі.

XIII.

Та вже й убралась того дня панночка хороше! А стара супитьсь та все бурчить:

— На що нам та голь нещадима здалася?

Панночка наче не чує того слова. Стара тільки тим виміщає, що нас душить.

Коли наїхали полкові, а лікаря нема.

— Дякує, — кажуть, — за ласку, та нема в його часу ані години, недужих у його багато, лічить.

— І не силуйте його, — каже стара, — нехай лічить з Богом!

Панночка тільки почервоніла і уста закусила.

Та й було ж нам, як гостей випроводили! За все ми одтерпіли!..

Того ж таки тижня самого занедужала панночка. Охає, і стогне. і кричить.

Стара злякалась. плаче, по лікаря шле. А полковий знающий, кажуть, та й живе ближче за всіх — по його!

Тимчасом панночка вбралась якнайкраще та й лежить у ліжку, як мальована, — дожидає.

Приїхав він. подививсь, розпитав. А вона ж то вже — і головку хилить, і говорить, помісь співає. Побув яку годинку, та й прощається:

— Завтра навідаюсь.

Стара пита у внучечки. внучечка задумалась, тільки їй на питання головою кивас. А як стара спитала:

— Що, як лікар? Показався як? — то вона стрепенулась:

— Гордий, --- каже. — такий, як пан вельможний... І що він собі думає!

Лічив-лічив той бідолаха, та й закохався. Покохала його й панночка. Почули духом паничі, куди потягло, — постерегли одразу, що воно є, та й слизли.

Стара пані тільки що головою в мур не б'ється, та нічого не вгадує:

— Як ви мені, бабуню, на перешкоді станете — умру!.. І не гомоніть, не домовляйте! Змилюйтеся!

Стара й годі, тільки охає.

XIV.

Спустило панське подвір'я; не топочуть коні, не торохтять коляси. І панночка тихша: не лає, не б'є, не обскаржує, — все сидить та думає.

Було, скоро сонечко вийметься, лікар і котить

удвуконь. Панночка вже дождидає коло вікна, гарна та убрана, і рум'яніє, як червона маківка.

Він хутенько вбіжить. Яка з нас під той час мигнеться:

— Здорова була, дівчино! А що панночка?

Цілий день прогостює, було. Усе коло панночки сидить, не відступа й ступня. А стара пані то з тих дверей зирк, то з других зирк, та прислухасться, що вони там між собою говорять, удвійзі, та вже така досада її гризе, що вони вкупці, а розлучити не сміла: боялася й вона унучечки.

Ото вже й сватас він панночку. Плаче стара і журиться тяжко:

— Я ж сподівалась тебе за князя віддати, за багача, за вельможного!

— Ох, Боже ж мій! — крикнула панночка плачучи. — Та коли б же він був багатий та вельможний, я б і гадки не мала; давно б уже була за ним! Та коли ж таке безталання мос, така мені доля гірка випала!

— Та хіба ж таки кращих за його нема? — не сміючи вже одмовляти, а тільки, ніби питаючи, озветься знов стара.

— Для мене нема у світі кращого, — нема й не буде!

Засумувала панночка; аж змарніла і зблідла. Стара зовсім скрутилась, — не зна далі, на яку ступити. „На мене на те, що не йди за його“, — унучечка у гнів та у плач великий. Хочє втішати: „ось поберетесь“, — унучечка свою долю проклинає:

— Це Господь мені лихо наслав, — каже, — і як тому лихові запобігти, не знаю.

Молодий став помічати, турбується:

— Що таке, чого смутна?

— Та я не смутная...

— Скажи мені усю правдоньку, скажи! — просить, у руку її цілує.

— Поберемось, — говорить вона йому, — а як жити з тобою будемо? Вбого!

— От що тебе журить, серденько!.. Нащо нам тее панство, багатство, коли буде наше життя красне, наша доля весела?

— Бач, ти об мені й не думаєш! — домовля йому. — А люблю ж тобі буде, як приїде хто до нас та буде з нас глумитись: „от живуть — бідують!”

Та й заплаче.

— Серденько мое! Що ж мені, бідному в світі робити? Де взяти? Я зроду не жадав багатства, а тепер прагну всіх розкошів для тебе, тобі на втіху.. Що ж я вдію? Рад би я, — каже, — небо прихилити, та не хилиться!

І почнуть отак обоє собі журитись.

XV.

Любила вона його, та якось чудно любила, не людськи. Ото навернеться, було, хто з панночок-сусідок, допитуються:

— Чи правда, що тая гординя та в тобі закохався?.. Сватас?.. Ревнивий? Які дари тобі дарує?.. Чи ти його поважасш, чи він тебе слухас?

— Вважайте самі, — одказує панночка, всміхаючись.

Та й почне перед панночками наругу на його зводити.

— Слухайте, — каже до його, — їдьте до міста та купіть мені те й те, та хутенько! Поскоріться ж, щоб я не гнівалася!

Він зараз їде, купує там, що казано.

— Боже мій! Чого це понакупували? Я його не хочу! Їдьте та змініть! Мені такого не треба! От добро вишукали!

Знов їде він, міняє.

Або так. Хоче він води напитись, — вона:

— Не пийте, не пийте!

— Чому?

— Я не хочу! Не пийте!

— Та коли ж я хочу пити!

— А я не хочу! Чуєте? Не хочу!

І вже так гляне, чи всміхнеться, що він послухає. Коли, то й розгнівається, одвертається од його, не говорить. Він уже і перепрошує і благає — трохи не плаче.

Панночки приїзджі дивуються:

— Ото! Чи хто сподівався од його такого кохання!
І що ти робила? Як ти Бога просила?

Наша панночка тільки всміхасться.

Питають, що він їй подарував, — вона перед ними
стеле оксамити та атласи, що від старої пані має, та
хвалиться:

— Це він мене обдарував!

Чудне панське кохання!

А він на тих сусідочок важким духом дише:

— Бодай їх слід запав!

Стара тимчасом розпитус про його, як він собі ма-
ється, та й напирала, що в його хутір с.

— Дитино моя, в його хутір с!

— Справді? — покрикне панночка, зірвавшись
з місця. — Де? Хто казав?

— Та не дуже далеко за містом. Недавно, кажуть,
од якоїсь тітки у спадку йому достався. Тітка була без-
дітна; він на її руках і виріс.

— Ах, Боже ж мій, милостивий! Чому ж це він
мені не похвалився? Мабуть, невеличкий хуторець, —
нічим гаразд хвалитись. А все ж хутір! Усе ж держава!

Стріла його веселенька, привітала любо. а він ра-
діє. Не знає, що то вітають не його, — хуторець вітають!

XVI.

Об Різдві їх заручили. Гостей-гостей наїхало!.. Пан-
ночка така весела, балаклива: очі блищать; водиться
з ним попід руки. А він і очей з неї не зведе, — аж спо-
тикається на ході. Гульба точилась до самого світу.

Отже, скоро жених і гості з двора, панночка в плач.
Плаче та на свою долю нарікає:

— Що це я наробила? Що це я починила? Та яке
моє життя буде вбоге! Нащо мене мати на світ поро-
дила! Горенько моє! Доля моя сирітська!

Стара тим і заручинам не рада, та втішає унучечку,
вмовляє:

— Чого плакати, моя дитино? Годі ж бо, годі!

— Чому Господь не дав йому панства-багатства? —

викрикну панночка та так і вмиється слізеньками, по кімнаті бігас, руки заломуючи.

— Дитино моя, серце моє, не плач!.. Не будеш ти багатша од усіх, та й убогою не будеш. Усс, що я маю, все твоє.

Вона як кинеться до старої, обіймас, цілує:

— Бабусечко моя, матінко! Дякую вам з душі, з серця! Аж світ мені піднявся вгору! Одродили ви мене, рідна матінко!

— Годі вже, годі, а то й я зарумаю! Оце ж бо! — промовля стара та й сама й плаче, й сміється.

— Бабусечко, голубочко, то ви з нами житимете?

— Чого б то й бажати, та не впаде. Я такеньки міркую: зостанусь я тутечки, у Дубцях, буду вам господарства доглядати, поряджати, а ти у хуторі хазяйствуй... А що ж? Чи там, чи там покинути, — й хазяйство переведеться і впокою душі не матимеш. П а н с ь к е о к о т о в а р т у ч и т ь, — не дурно сказано.

— Добре, добре, бабусю! Нехай так буде!.. Ах, бабусю! Ви мене, — каже, — на світ одродили.

— Тьо будь же в мене веселенька, — не плач!

— Не буду плакати, бабуню, не буду!

Тільки що жених на поріг, панночка до його:

— Бабуня нам Дубці дає! Бабуня Дубці дає!..

Він спокійненько собі й каже, ласкаво їй усміхаючись:

— Ти радієш, то й я рад. Я сам дуже люблю Дубці. Тут ми спізнались і покохались... Пам'ятаєш, який був тоді садок зелененький, квітчастий, — як було з тобою походжасмо, говоримо?

А вона йому:

— Садок зелененький, садок квітчастий... Ти згадай, серце, які Дубці дохідні!

Молодий аж іздригнувся і дивиться на неї, ніби його щось разом здивувало, злякало, у серце вжалило...

— Що ж? — питає панночка, — чого на мене дивився так? Хіба я що нелюдське сказала? Хіба не хочеш зо мною хазяйнувати?

І бере його за руку, сама всміхається 'любсьнюко. І він усміхнувся:

— Ти ж моя, — каже, — хазяечка кохана!

XVII.

Повеселішала панночка, клопочеться своїм посагом, загадує та й опоряджує, і сама до всього береться. Навезли з міста шевців, кравців, ішвачок, крамарів і крамарок. Сама ганяє, жениха турляє, — купує крас, складує... Як у казані кипіло! Було тоді нам лишко тяжке! Бо таке наше діло: хоч панам добре всдеться, хоч їм горе йметься, а нам певно одно: *х о м у, каже, в е с і л л я, а к у р ц і с м е р т ь!*

На весілля панів, паній понаїздило, — гуде у будинку, як у вулені. Цікаві панночки посаг розглядають, дивуються. „Ох, та яке ж оце хороше!.. Ох, і це славне!.. Он це яке!.. А це, мабуть, дуже коштовне!” — Інша, як побачить що, хусточку чи сукню яку, — аж очі заплющить: так її за серце і вхопить. Так вони і липнуть до того, як мухи до меду! Ледве вже ми їх збулися.

XVIII.

За тим натовпом, клопотом та трусою, то я не урвала й години з людьми попрощатись. Вже коні стоять запряжені, — тоді я побігла. Не можу й словечка вимовити, тільки обіймаю старих і малих.

Молодий приїхав за нею на четверику. Коні вороні, баскії; правив візника плечастий, усатий, у високій шапці. З наших таки людей, та до вельможної вподоби вивчений. Тут пани прощаються, гомонять, плачуть, а візника той сидить, як викований з заліза, — не обернеться, не гляне.

Посідали пани у той повіз. Мене причепили позаду, на якомусь височенному причіпку.

— З Богом, Назарє! — покрикнув пан веселенько.

Тихого та ясного ранку виїздили ми з села, а мороз аж тріщить. Іній запушив верби; біліли віти і сяли проти сонця. Дівчата висипали на вулицю; кланяються мені... Швидко-швиденько бігли коні, — тільки в очах усе теє промигтіло. Нема вже села; дорога й дорога, безлюдная доріженька попереду мною...

XIX.

Хутко перебігли до міста; наче межі комашню впали. Їдуть і їдуть, продають, купують. Люди, пани, москалі, перекупки. А жиди довгополі, куди не глянеш, усюди вони. наче тії хрущі шершавіють.

Пан звелів коней зупинити коло заїзного двору і повів свою молоду у кімнати. Візничі грошей дав — пообідай. а про мене й байдуже.

Сиджу я собі та дивлюся. Усе чуже, усе не наше! Коли хтось як гукне:

— Гей, хорошая, вродливая!

Я аж здригнулась. Це візника на мене гукає. Придивлюся до його: то-то ж чорнявий, матінко! — такий чорнявий, як ссть тобі ворон. Засміявся — зубів у його незліченно, а білі ті зуби, білі, як сметана.

— А кого вам треба? — питаю його.

— Еге, кого!.. Як бо тебе звати?.. Устина, здається?.. Ходімо зо мною, з Назаром, пообідаймо.

Дуже я змерзла, а піти — думаю — як його піти? Ще пані бучу зніме!

— Спасибі вам, — одказую, я не хочу їсти.

Візника всміхнувся:

— Як собі знаєш, дівчино! — та й пішов.

XX.

Чималу ж я годину пересиділа, поки вийшли вони. Пан тоді зирк на мене!

— А що ти сидиш тут, Устинко? — питає. — Чи обідала ти?.. Гей! — крикнув на хазяїна бородатого, що тут на рундуці гроші на долоні лічив, дзвякаючи. — Дайте дівці пообідати!

Хазяїн гроші в кишеню та й побіг.

— Що це? що це? — жажнулась пані, — ми її жда-тимемо?

— А як же, серденько? — одказав пан. — Адже вона голодна та й намерзлась добре!

— То що? Вони до цього звичені. Спізнаємось: я бо-ятимусь.

— Бігай, дівчино, та хутенько! — каже мені пан. — Не вагайся, щоб тебе не дождати.

Пані почервоніла по саме волосся.

— Час їхати!

— Та вона ж голодна, серце... Дивись, як змерзла!

— Я змерзла, я, я! — та так уже на те „я” накрикує!

— Сідай! — гримнула далі на мене і сама у повіз ускочила.

Пан здивувався: не знає, що його думати, що його казати, — стоїть.

— Що ж? — питає пані. — хутко?

Тоді сердешна сідає коло неї...

А хазяїн бородатий:

— Дівці абсуду не прикажете?..

Довгенько гомоніли пани між собою. а ще довше після того мовчали...

XXI.

Присмерком дочапали до хутора. В хutorянських хатах де-не-де світилось. Ідемо улицю: стали коло будинку. На рундуці купкою стоять люди із світлом, з хлібом святим. Кланяються, вітають молодих.

— Спасибі, спасибі, — дякує пан, приймаючи хліб на свої руки. — Привіз я вам паню молоду, — чи вподобасте?

Сам сміється, радіє: кому то вже така краля не сподобна буде!

А пані, як гляне на його, — аж іскри їй з очей скакнули, на лиці міниться. Люди до неї — щоб то її по-своєму вітати; а вона вихопила в когось із рук свічку та в двері — стриб! Люди так і шугнули од тих дверей, нічого панові їй не одмовили.

Пан неспокійний, смутний, пішов собі. похиливши голову.

Ввійшла і я. Дивлюсь, роздивляюсь. Світлички невеличкі, та гарні, чистенькі. Стільчики, столики, — все те новеньке, аж лощиться. Чую — говорять пани. Прислухаюсь — пані моя хлипас, а паң так то вже її благає, так благає!

— Не плач, не плач, життя моє, серце моє дороге!.. Коли б я знав, що я тебе ображу, — звіку б не казав.

— Ти, мабуть, усіх мужиків так ізучив, що вони з тобою за панібрата!.. гарно!.. оглядають мене, всміхаються до мене, трохи не кинулись мене обнімати... Ох, я нещаслива!.. Та як вони сміють! — викрикнув наостатку.

— Серце моє! Люди добрі, прості!..

— Я не хочу нічого знати, слухати, бачити! — задріботіла пані. — Ти мене з світу хочеш оце зігнати, чи що? — вигукус ридаючи.

— Годі, годі, любочко! Ще занедужасш... О, не плач бо, не плач! Робитиму все так, як ти сама надумасш. Подаруй мені цей случай!

— Ти мене не любиш, не жалуєш... Бог із тобою!

— Гріх тобі так говорити! Я тебе не люблю?.. Сама ти знаєш, яка твоя правда!

Чую — поцілувались.

— Гляди ж, — каже пані, — як ти не будеш по-моему робити, то я вмру!

— Буду, серденько, буду!

XXII.

Проходила я по всіх кімнатах — нема нікогісінько. — Це чи не од нас повтікали? — думаю собі. Вийшла на рундук, — ніч місячна, зоряна. Стою та роздивляюсь; коли чую:

— Здорова була, дівчинонько! — як на струні брязнуло обік мене.

Стрепенулась я, дивлюсь: високий парубок, ставний, поглядає, всміхається. І засоромилась, і злякалась; стою, як у каменю оніміла, та тільки дивлюсь йому в вічі.

— Стоїш сама тутенька, — знов озивається парубок, — мабуть не знаєш, куди йти?

Якби не знала, то вас би спитала, — одмовила йому, схаменувшись трохи. — Бувайте здорові!

Та швиденько в двері.

— Бувай здорова, серденько! — сказав мені услід.

XXIII.

А пани все по покоях ходять. Молода у кожний кутток зазирає, що й як. Забачила зіллячко за образами:

— Що це таке?

— Це баба божничок уквітчала

— Що?.. То вона в тебе тут порядкує! Викинь те зілля, серце! Це вже зовсім по-мужицьки.

— Добре, серденько.

Тоді вона його цілує:

— Голубе мій!

От, находились, наговорились.

— Що це, — каже пан, — що нікого нема? Куди це баба поділась?

— А бач, бач, — зацокотала пані, — які вони в тебе порозпущувані! Схотіла, то й пішла!

— Та не де дінеться! Ось я її гукну...

Та й кинувсь гукати:

— Бабо! бабо! бабо! — як той хлопчик слухняний.

— Зараз, серденько, баба прийде. — говорить пані, вмовляючи її.

— Та де вона була?

— Певно щось робила, любко. Це моя вся прислуга.

— А де моя Устина? І вона ізучилась бігати, не питаючись? Устино! Устино!

Я стала перед нею.

— Де була?

— Ось у цій кімнаті.

Стала я знов за дверима: знов дивлюсь і слухаю.

XXIV.

Увійшла бабуся старесенька-старесенька, — аж до землі поникає та вся-усенька зморщена! тільки її очі чорні іще живуть і ясніють. Увійшла, тихенько ступаючи, вклонилась пані й питає:

— А що вам треба, пане?

Пані аж з місця зірвалась, що стара така сміла.

— Де це ти, бабо, була? Я тебе вже сам мусів гукати, — каже пан.

— Коло печі була, паночку: Ганні помагала, щоб добра вам вечеронька була.

Пан бачить, що вже жінка важким духом дише, а все не важиться він бабусю наляяти: лупа очима, та кашляє, та ходить — не знає, що вже йому робити.

Пані од його одвертається. Бабуся стоїть од порога.

— Що ж, вечеря готова? — питає пан, уже хмурніше.

— Готова, паночку, — тихо і спокійненько одказує бабуся.

— Серце, — до панії, — може б ми повечеряли?

— Я не хочу вечеряти! — одказала пані, вибігла і дверима грукнула.

— То й я не буду вечеряти, бабусю, — каже пан смутненько вже.

— То я собі піду. На добраніч вам, паночку!

— Іди! Та треба глядіти, стара, щоб я не бігав за тобою сам! — загомонів був на неї, та зараз і вгамувавсь, як бабуся йому на те звичайненько одмовила:

— Добре, паночку!

Вклонилась і пішла собі.

XXV.

Ходив-ходив пан по кімнаті. Чутно йому, що пані плаче за стіною.

— Боже мій! — промовив до себе, — чого вона плаче?

І так він те слово тихо, такеньки смутно промовив!

Не втерпів — пішов до неї, цілує, вмовляє. Чималу годину він її благає, поки перестала.

— А вечеряти не хочу, — каже панові. — Я на твої слуги — не то що — і дивитись не можу! Так із тобою поведяться, як із своїм братом... родичі та й годі!

XXVI.

Сиджу сама у дівчій: сумно; тиша така... Ото життя моє буде! Всюди красне!..

— „Тепереньки, — думаю собі, — наші дівчата на-

живуться без моєї пані! Веселенько та любенько їм укупці... А мені — чужа сторона, і душі нема живої..."

Коли щось у віконце стук-стук... Так я й згоріла!.. Сама вже не знаю, як я догадалась... Сиджу, ніби не чую.

Переждало трохи — знов стукає. Метнулась я та двері всі попричиняла, щоб пани не почули.

— А хто це тут? — питаю.

— Я, дівчино-горличко!

— Мабуть, — кажу, — чи не помилились: не в те віконце добуваєтесь!

— То ж бо й не в тее! Нащо ж і очі в лобі, коли не зочити кого треба!

— Не так то конче й треба!.. Оце найшли розмову крізь подвійне скло!.. Гетьте! ще пани почують!

Та й одхилилась од вікна.

А він таки:

— Дівчино, дівчино!

— Чого це ти попід віконню вкопався, Прокопе? — загомонів хтось потиху. — Он, вечеря вже готова ще одколи, а вас нікого нема!

XXVII.

Хтось уступив у сінці. Я відчинила, аж це бабуса.

— Здоровенька була, дівчино, — промовила до мене. — Просимо на вечерю, зозулько!

— Спасибі, бабусю!

— То й ходімо.

— Ось я панії спитаюся.

— Чого питатись, любко? То ж вечеря!

— Чи звелить іти.

Бабуса перемовчала хвилинку та й каже:

— То йди, моя дитино. Я тебе тутоньки підожду.

Пани сидять укупці любенько, веселенько; **щось** межи собою розмовляють. Я ввійшла, а пані:

— Чого сунешся?

— Пустить, — кажу, — пані, мене повечеряти.

— Іди собі — вечеряй.

XXVIII.

Пішла я за бабусею через двір у хату.

— Оце привела вам дівчину, — каже бабуса, вводячи мене в хату.

А в хаті за столом сидить Назар чорнявий і молодичка гарненька, жінка Назарова. У печі палає, як у гуті. Одсвічують весело білі стіни і божничок, вишиваним рушником навішений, квітками сухими і зіллям уквітчаний. З полиці миси, миски й мисочки, і зелені, й червоні, і жовті, наче каміння дороге, викрашаються. Усе таке веселе в тій хаті було, прибране, осяюче: і кузіль м'якого льону на жердці, і чорний кожух на кілку, і плетена колиска з дитинкою.

— Просимо до гурту! — привітали мене і вклонились.

— Може б поруч зо мною така краля засідала, га? — каже Назар.

— Хіба ж ви тутечки найкращі, дядьку? — питаю.

Сама озирнулась, аж той парубок уже тут, — з кутка на мене задивився, аж гаряче мені стало.

— А то ж ні? — каже Назар. — Придивись лишень до мене добре: то-то ж гарний, то-то ж хороший!

— Хіба поночі! — одмовила йому весела молодичка.

Славна була то жіночка, — звали Катрею; білявенька собі, трошки кирпатенька, очиці голубоцвітові, ясенькі, а сама кругленька й свіжа, як яблучко. У червоному очіпку, у зеленій юпочці басвій. Смішлива була й гордоватенька, а що вже шамкая! І говорить, і діло робить, і дитину колише; то коло стола її вишивані рукава мають, то коло печі її перстені блискотять.

— Ну, ну! — каже їй Назар, — коли б оце не галушки, я б тобі одказав!..

Тут бо саме Катря його, поставила на стіл миску з галушками.

Назар моргнув на мене:

— Не гріх тому добре повечеряти, хто не обідав!

XXIX.

Катря хоч і говорить і жартус, а, здається, все чогось сумна і неспокійна. Бабуся, сидючи за столом ти-хенько і величнисько, якусь думку собі думала. Тільки Назар пустус, та вигадус, та регоче, поблискуючи перед каганцем зубами, а зуби, я ж кажу, як сметана! На того парубка вже не дивилась.

— А що пташечко, — питає мене бабуся, — при молодій панії довгенько служиш?

— Яка вона гарна! — закинула молодичка.

— Поможеться, що гарна! — гукнув Назар, — коли дивиться так, що аж молоко кисне!

Бабуся зітхнула важенько:

— Годі тобі, годі, Назаре.

— А наш пан такий звичайний, — заговорила молодичка, — він, мабуть, ізроду нікого не скривдив!

— Дай йому, Боже, й пару таку, — промовила бабуся.

— Як то тепереньки нам буде? — смутненько каже молодичка. Зітхнула і задумалась. — Як то буде? — знов тихо вимовляє, дивлячись на мене, наче б випитувала очима.

А я мовчу.

— Буде, як Господь дасть, голубко, — каже бабуся.

— Ну, що буде, те й буде, — ми все перебудемо! — гукнув Назар. — А тепер — до галушок беріться. А ти, Прокопе, чому не йдеш? Пані тобі в око впала?.. Чи, може, ця краля? —

Та й моргнув на мене.

— Нехай мені та пані й не сниться! — одмовив парубок, сідаючи проти мене, — де вона і вродилась така неприязна!

Тоді молодичка до мене:

— Дівчинко-серденько! Скажи нам усю щиру правдоньку, як душа до душі.

Та й спинилась. Всі на мене дивляться пильно... І парубок очей з мене не зведе. Якби мені не той парубок, то все б нічого: а при йому соромлюся та червонію, — трохи не заплачу.

— Дівчино, лиха наша пані молода! — вимовить Катря.

— Недобра! — кажу їй.

— Господи милосердний! — крикнула, — чуло мое серце, чуло!.. Дитино моя! — кинулась до колиски, схилилась над дитиною: — Чи того ж я сподівалась, йдучи вільна за панського! Вона вже й оком своїм нас пожерла!

Та плаче ж то так, — сльоза сльозу побивас.

— Не такий чорт страшний, як намальований! — каже Назар. — Чого лякатись? Треба перш роздивитись.

А вона плаче, а вона тужить, наче вже й справді її дитину пані своїм оком пожерла.

— Годі, голубко! — вмовляє Катрю бабуса, — чого нам дуже тривожитись? Хіба над нами нема Господа милосердного?

Парубок ані пари з уст; тільки куди я не гляну, усе на його погляд очима спаду.

XXX.

Повечерявши, поблагословившись, біжу назад у будинок, а за мною:

— На добраніч, дівчино!

— На добраніч вам! — одказала, та й ускочила в сіни.

Увійшла в дівочу, — серце в мене б'ється — б'ється!.. Думаю та й думаю..., що як він вдивився в мене очима!.. І пані моя тож мені на думку наворачтається: ледве у двір ступила, вже всіх засмутила... І чого той парубок чіпляється?.. Бодай же його, який хороший!.. Місяць стоїть проти мене уповні...

Ой місяцю, місячепьку,
Не світи нікому!..

Пісня так і підмиває мою душу... Сама не знаю, чого душа моя бажає: чи щоб він знову озвався під віконцем, чи щоб не приходив...

Минас день, тиждень, місяці і півроку збігло за водою. Здається, що в хуторі тихо й мирно. цвіте хутір і зелене. Коли б же поглянув хто, що там коїлось, що там діялось! Люди прокидались і лягали плачучи, проклинаючи. Усе пригнула по-своєму молода пані, усім роботу тяжку, усім лихо пекуче ізнайшла. Каліки нещасливі, діти кришеняточки. й ті в неї не гуляли. Діти сади замітали, індиків пасли; каліки на городі сиділи, горобців, птаство полошили, та все ж то якось уміла пані приправляти доріканням та гордуванням, що справді здавалось усяке діло каторгою. Стоока наче, вона була: все бачила, всюди, як та ящірка, по хуторі звивалась і Бог її знає, що в її таке було: тільки погляне, то наче за серце тебе рукою здавить.

А пані. — сусіди нашу панію похваляють — величають:

— Ото хазяйлива, ото розумна! Дарма, що молоденька, добре б нам усім у неї вчитись!..

Спершу люди на пана вповали, та незабаром зреклись надії й думки. Він був добрий душею й милостивий пан, та плохий зовсім — ніщо з його. Спитувався він жінку вмовляти, та не така то вона. Далі вже й наменути на цію річ боявся, — мов не бачить нічого, не чус. Не було в його ні духу, ні сили. Сказано: добрий пан не б'є, не лає, та нічим і не дбає. Як почне пані обмирати, та стогнати, та в крик викрикувати, то він руки й ноги її вицілує, і плаче, і сам людею лає:

— А щоб вас, а бодай вас, от уморять мені друга!

— Не буде з його нічого. — каже Назар. — Я одразу побачив, що квац, — ще тоді, як він Устину обідом нагодував... Якби таку жінку та мені. я б її у комахню втрутив, — нехай би пихкала!

Та й зарегоче на всю хату. Такий уже чоловік був той Назар: усе йому жарти. Здається, хоч його на огні печи, він жартуватиме.

А що Катря сліз вилила, то де вже ті її слёзи брались. Візьме свою дитину на руки та плаче-плаче! А далі й зариде у голос.

А Прокіп дуже зажурився. Усе щось собі думає і зо мною вже не жартує.

— Оце ж бо, які ви смутні, — скажу йому одного разу, — це було ввечері, присмерком, — чого ви такі смутні?

А він мене за руку, — пригорнув і поцілував. Заки я схаменулась, його вже й немає.

XXXII.

Усі люди пов'яли, змарніли; тільки бабуса велична, як і була. Як не лає, як не кричить на неї пані, — бабуса не лякається, не метушиться: іде тихо, говорить спокійно, дивиться ясно своїми ясними очима. І не зчуєшся було, як до неї пригорнешся та її заплачеш, — от як дитина до матері своєї рідної горнеться.

— Не плач, моя дитино, не плач! — промовить бабуса стиха, ласкаво. — Нехай недобрі плачуть, а ти перетривай усе, витерпи білочку!.. Хіба ж таки й перетерпіти не можна?

Господи! Як же смутно й сумно жилося! Не чути сміху, не чути гласу людського. У двір душа жива не навідається, — хіба за ділом, — та так боязко оглядається, так поспішається: вже, наче йому з пущі вихопитись од звіря лютого йдеться.

Спізнилась якось вечерявши та й біжу хутенько. І чому хоч Прокіп не прийшов вечеряти? — думаю. — Коли він так і вродивсь перед очима моїми! Переймає мене і оббігти не пускає.

— Устино, скажи мені правдоньку: чи ти мене любиш?

Утікла б од його, так ноги мене не несуть. Стою... горю...

Він тоді мене за руку!.. Обіймає, пригортає, та все питає: ч и л ю б и ш ? Такий чудний!..

Посідали, поговорили, покохались, — усе лихо забулось. Весела душа моя, і світ мені милий, і таке в світі гарне все, таке красне!.. Чого вже, коли й пані постерегла:

— Що це тобі? — каже. — Чого це так розчервонілась, наче хто вибив? Чи, може, що вкрала?!

XXXIII.

Боже мій милий! Як то вже я того вечора захисного, темного дожидаю!.. Звеслить пані на вечерю йти, — Прокіп мене дожди́дас. Перейме та посто́ймо удві́йзі, пого́рюємо обойко. Бо денної пори, хоч і стрінемось, — тільки зглянемось, словечка не перемовимо, розійдемо́сь.

— На лихо ви покохались! — каже було Катря.

— З біса розумна ти, моя люба! — кепкує з неї Назар. — Коли б тепер ти вдруге мене полюбила, то б і лапки полизала-сси.

— Кохання в мене на умі!.. Мені й вонч двойко серце сушати, як подумаю-погадаю...

— Чого це ви дівчину сушите та лякаєте? — озветься бабуся. — Коли вже покохала, нехай кохас: то їй судьба така судилася.

XXXIV.

А пані, куди далі, то все злісливши, усе лютіша: аби я трохи спізналась, забарилась: „Де була?“ — та й стріне мене на панському порозі лиха година.

Перво тугою тужила я тяжко, а там усе мені стало не в дивовижу, усяка ганьба байдуже. — Сказано: в с т а н ь, л и х о, т а й н е л я ж !.. Було поки лає, коренить, — не сила моя: слюзи ринуть; а наплачуся добре, — утрусь — така собі веселенька, жартую, пустую... І коса заплетена дрібненько, і сорочка на мені біла, — нікому було й не хвалюся. Щоб мені допоможуть? Тільки своє лихо тяжке згадають!.. А Прокіп, наче ніч темна, ходить, і вже тоді ні до їдла, ні до питва, ні до розмови.

Господи милий, своє лихо, чуже лихо, — не знать, що й робити, що починати. У Катрі дитинка занедужала: а тут обід панам звари, вечерю звари, та город скопай, обсій, — та ще пані гримає:

— Нічого не робиш, ледащо! Дурно хліб мій їси! Ось я тебе нарчу робити!

Цілу ніч Катря не спить над дитиною. На день благословиться, — до роботи. Бабуся тоді пильнує малої,

розважас Катрю: то дитинку до неї винесе, то сама вийде та роскаже: „Стихла мала!“ — або: „Спить мала!“ І такеньки, наче благодать божя, допомагає, невтомлива, невситующа.

— Чого це ви, Катре, так падькаєтесь, без спочинку? — кажу їй.

— Робитиму, робитиму, поки сили. — А очі в неї так і горять позападаючи. — Може, вхожду, може, вмилосерджу.

Отже не вгодила їй не вмилосердила. Робила їй не спала, поки аж нечувствений сон її обняв коло колиски. Прокинується — до дитини. — а дитинка вже на божій дорозі. Тільки глянула на його бідолашну мати, тільки вхопила його до серця. — воно їй переставилось.

І побивалася ж Катря, і мучилась, і раділа:

— Нехай же моє дитя, моє кохане-дороге, буде янголятком божим, — лиха не знатиме, моє ріднесеньке! — а далі їй заголосить: — А хто ж до мене рученята простягне? Хто мене звеселить у світі?.. Дитино моя, покинула мене, моя донечко!

Назар — ніби й нічого, розважас свою Катрю, молодим її віком заспокоює: а в самого вже пом'якшав гучний голос, потай усіх смус.

По тій печалі зовсім захиріла, занеспала Катря. Не то, що робити, вже їй по світу ходить нездужас. А пані все таки:

— Чому не робиш діла? Я тобі те, я тобі друге!

— Тепер я вже не боюсь вас! — одказала Катря. — Хоч мене живцем із'їжте тепер!

Дала ж їй себе знати пані!..

— Прокопе! — кажу я, — що оце з нами буде?

— Устино-серце, зв'язала еси мені руки!..

XXXV.

Прогнала пані Катрю з двора на панщину: не вважала їй на її чоловіка—візнику.

Пан, нишком од пані, дав їй карбованця грошей, та не взяла Катря; він положив їй на плече, — скинула з себе, наче жабу, ті гроші. Як упав же той карбованець

на муріг, — і заліг там, аж зчорнів: ніхто не доторкнувся. Та вже сама пані, походжаючи по двору, вздріла і зняла.

— Це, певно, ти гроші сієш? — каже на пана. — Ой, Боже мій, Боже мій!

Пан на те нічого не одказав, тільки зчервонів дуже.

А Катря не схотіла на світі жити. Щось їй приключилось після тої наруги. Бігала по гаях, по болотах, шукаючи свосі дитини, а далі якось і втопилась бідолашна.

Пан дуже зажурився: а пані:

— Чого тобі смутитись не знать чим? Хіба ж ти не помітив по їй, що вона й здавну навіжена була? І очі якісь страшні, і заговорить, то все не путє...

— І справді, — вхопився пан за те слово, — не повно в неї ума було!

Навіжена та й навіжена... На що й краще! Порадись поміж собою такеньки, та й спокійненькі собі ..

XXXVI.

Згодили якось москаля з міста за куховара. То ж бо й був чудний! Як зварить панам їсти, сам пообідає та ляже на лаві. та все свище, та свище, та раптом як співоне, — дзвінко-тоненько, помісь півень кукурікає. Цьому байдуже було наше лихо: тільки було спитає: Сьогодні бито, — та й додасть: — іначий і не можна: на те служба!

Назар уже не той став, уже й він якось поник, а все жартує:

— Коли б мені хоч один день хто послужив. до віку б згадував!

Пані того куховара дуже хвалить, що такий, мовля, чоловік він хороший, так мене поважає! А він було, як стоїть перед панією, то, мов стріла, вистромиться, руки спустить, очі второпить на неї: -

— Ловив я рябе порося; втікло рябе порося у бур'яни; то я до чорного поросяти; вловив чорне порося, ошпарив чорне порося, спік чорне порося!

Такеньки усе чисто одбубонів і дожидає, що пані йому одкаже; сам тільки очима луп-луп!..

А пані йому раз-по-раз:

— Добре, добре. усе добре!.. Тільки ти гляди в мене, — не розледащій між моїми вовкодухами.

— Ніколи того не всмію ваше високоблагородіє!

Вклониться їй низько, вправо. вліво ногами човг, та і з хати, та на лаву — і знов свище.

— Бодай вас! — кажу йому якось, — коли вже ви перестанете того свисту! Тут горе. тут напасть, муки живії, а ви...

— Не горюй, не горюй, дівко! На те вона служба називається. Он бач, скільки в мене зубів zostалось... На службі втеряв!.. Був у нас копитан... ух!

Та тільки ухнув.

— А ти що думала? Як у світі жити? Як вислужитись? Тебе б'ють, тебе рвуть, морочать тебе, порочать, а ти стій, не моргни!.. І, крий Боже!

Зговоривши тес, знов свистіти! А Прокіп з серця аж люльку об землю гепнув.

— Воли в ярмі, та й ті ревуть, а то щоб душа християнська всяку догану, всяку кривду терпіла і не озвалась! — гримнув на москаля, аж той свистати перестав.

Дивиться на його, як козел на нові ворота.

— Не така в мене вдача! — каже Прокіп, — а так: або вирятуйся, або пропади!

— А в мене така знов удача: утечи! — зареготав Назар. — М а н д р і в о ч к а — р і д н а т і т о ч к а.

— Піймають! — скрикнув москаль схопившись, — піймають — пропав.

Що там у кого було на серці, а всі засміялись.

— Не кожний копитан швидкий удасться, — каже Назар, — інший побіжить та й спіткнеться. А ти ось що лучче скажи: куди втікати?.. Од якої втік, таку й здивав. Із дранки та вберешся в переперанку...

Та все пани, та все дуки...

— заспівав, як у дзвін ударив.

XXXVII.

У рік стара пані вмерла. Не хотілось дуже їй умирати! Усе молитви, святе письмо читала, по церквах молебні правила; свічки перед богами невгасимі палали. Якось дівчинка не допильнувала, та погасла свічечка, — веліла дівчинку ту висікти:

— Ти, грішнице, й моему спасенню шкодиш!

XXXVIII.

Наша пані журилась і плакала за старою дуже:

— Вже тепереньки сама я на світі зосталась! Обдурить мене тепереньки, як тую липку! Моє око всього не доглядить: а на тебе, — каже панові, — яка мені надія? Ти мені не придбаси, хіба рознесси і те, що маємо. Ти й не думаси, що хутко вже нам Бог дитину дасть. Для дитини, коли не для мене, схаменись. мій друже! Хазяйнуй, доглядай усього, а найперва річ — не псуй мені людей.

— Що це ти, любко, Бог з тобою! Оце знов усім турбуєшся! Та я все зроблю, що хочеш, усе!..

Такеньки було вмовляє її.

Одного разу хотів він її розважити та й каже:

— Годі тобі, голубко, клопотатись. Ось послухай лишень, що я тобі скажу: я вже кума пригласив.

— Кого ж ти просив? — перехопила його пані.

— Свого товарища. Такий славний чоловік, добрий.

— Боже мій, я одразу догадалась!.. Запросив якесь убожество... Та я не хочу цього й чути. Не буде цього, не буде!

А сама у плач ревний.

— Серденько, не плач! — благає пан, — серденько. занедужаєш!.. Не буде того кума; я його перепрошу та й кінець. Скажи тільки мені, кого ти хочеш, того й завітаю.

— Полковника треба прохати, — от кого!

— Полковника, то й полковника. Завтра й поїду до його. Ну, ізбач мені, любонько, що я тебе засмутив!

— Ото-то й єсть, що ти мене зовсім не жалуєш: усе мене журиш!

— Голубко моя! — промовив пан стиха, — пожалуй і ти мене. Ти знай сердишся, кричиш, сваришся: а я сподівався...

Та як заридас!

Пані до його:

— Чого це ти, чого?

За руки його хоче брати; а він затуливсь обома та ридас-ридає!.. Ледве вже його розговорила, і цілувала вже, і обнімала, — на силу стишився.

— Та скажи ж мені, чого це ти заплакав? Ну, скажи! — просить його.

— І сам не знаю, моя любо, — одказує пан, ніби всміхаючись, — так чогось... Нездужаю трохи. Ти об цьому не думай, а насмійся мені, що я наче маленький розплакався.

А сам зітхнув.

— Ти, може, думаш, що я вже тебе не люблю? — говорить пані.

— Ні. любиш...

— Люблю, та ще й як!.. А вкупі не можна раз-у-раз сидіти: треба господарювати, моє серце!

Та й поцілувала його.

Уранці поїхав пан і полковника завітав у куми.

XXXIX.

Народився син у панії. Що тих гостей наїхало на христини? Обід справили бучний. Кум-полковник вкотив у двір сивими кінями, побрязкуючи, позвякуючи бубонцями. Сам огрядний, кругловидий, червоний, усе вуса закручує правицею, а лівою шаблю придержує та плечима все напинається вгору.

Я рада, що мені трошки вільніше, — вибігла до Прокопа, стою, розмовляю з ним коло рундука. Коли де не взявся пан, — веселий такий, як ще був за свого женихання з панією.

— Чого це ви тут стоїте обойко? Що розмовляєте? — сміється.

А Прокіп йому:

— Пане, оддайте за мене дівчину!

— Добре, бери, Прокопе! Я не борю. Повінчай-тись та й живіть собі любенько.

— А пані? — каже Прокіп.

Пан зітхнув і задумався, а далі й каже:

— Ідіть зо мною! Візьми її за руку, Прокопе!

Сам пішов у кімнати, а Прокіп веде мене за ним, стискаючи мою руку.

— Любо! — сказав пан. — я оце до тебе молодих привів. Чи вподобаш?

А тут у кімнаті панів, паній!.. І полковник поміж усіма, непаче той індик переяславський, походжас та все потроху пирхас.

Наша сидить у крісечку. Зирнула на нас і одвернулась. Усміх великий простиг, гнівно на пана згляне й питає:

— Що це таке?

Прокіп кланяється, просить.

— Я вже позволив, — каже пан, — не борони й ти, моя кохана. Дав нам Господь щастя, — нехай і вони щасливі будуть!

Пані все мовчить та уста гризе. А полковник і вивертється й загуде, як на трубі:

— До пари, бісові діти, до пари! Обос хороші! Треба їх звінчати. кумо моя мила!.. Хочеш заміж, дівко? — питає мене, та що хоче моргнути, то й очі заплющить: не моргне; вже не сила — випив повно.

Усі пани за ним підхопили:

— Одружіть їх, одружіть!.. Чусте: кум ваш, полковник, говорить що до пари...

Тоді вже й пані:

— Та нехай собі!

Ми й не зчулися, як за поріг переступили. Кинулись духом і, не справивши нічого сенько, похапцем звінчалися, щоб ще не розлучила нас пані...

Дуже вона гнівалась на пана:

— Як ти мене підвів! — дорікає. — Я цього не можу тобі подарувати, як ти мене підвів!

— А тобі, — свариться на мене, — тобі буде!

— Нехай уже буде, що буде, — думаю, — та вже ми побралися! Велико тішить мене, що тепер озватись до його можна при людях, глянути на його, що вже — мій!

XI.

Я зосталась при панії, як і була. Ще гірш надо мною коверзус вона, ще гірш варить з мене воду, та все примовляє:

— А що, яково тобі у замужжі, покращало?

Як не заговорить чоловік, як не пожалує, то часом так прийде, що приміг би — крізь землю пішов. А зійдуся з ним — весело й любо; усе лихо забуду. Тільки чоловік мій, куди далі, то все хмурніший ходить, аж мені серце болить...

— Чи ти вже мене не любиш, Прокопе?

Він пригорне мене та подивиться в вічі так то любо, що, чую, наче в мене крила виростають.

— А чого ж усе смутний, Прокопе?.. От ми вже тепереньки вкупіці навіки.

— О, моє серденько, тяжко було без тебе; а з тобою ще тяжче... Яково то сподіватись що годинки в Бога — догани тобі та муки!.. А боронити — не сила... Важко, Усте!

— Якнебудь із мною біду перебудемо, Прокопе. Як на мене, то все удвійзі легш.

— А, може, й справді так, рибонько!

Та й усміхнеться і пожалує мене.

Так то вже я радію, як розговорю його. розважу!

XI.I.

Жили ми такеньки з бідю та з журбою до осени. Тут і зчинилось...

Одного дня трусили в саді яблука в коші, а чоловік мій струшує та все з яблуні на мене поглядає, то з-за тієї гілки, то з-за тієї. Трохи вже й притомилась бабуса, — сіла одпочити.

— От уже й літечко красне минулося! — промовила, — сонечко ще світить, та вже не гріє.

Цес кажучи, роздивляється навкруги.

— Устино-голубко! Адже ото неначе дівтора з-за ліси визирає? — питає мене.

Я гляну, — аж справді коло тину купка діток.

— А що, дітки? — питає бабуся. — Чого прийшли, мої соколята?

Малі мовчать та тільки оком закидають у коші з яблуками.

— Ходіть лишень ближче, хлопчентя: я по яблучку вам дам! — каже на їх бабуся.

Дівтора так і сипнула в сад. Обступили стару, як горобці горобину, а стара обділя їх, а стара обділя... Загуготіло, загомоніло коло нас: звісно — діти. Коли це зненацька, як гримне пані:

— А то що?

Перелякались діти. Которі в плач, а хто в ноги, — тільки залопотіло. І в мене серце заколотилось.

Бабуся спокійненько одповіщає:

— Це, — каже, — я по яблучку діткам дала.

— Ти дала, ти сміла? — заверещить пані, сама аж труситься. — Ти, мужичко, мос добро крадеш!.. Злодійко!

— Я — злодійка?! — вимовила стара...

Зблідла, як хустка, і очі їй засяли, і сльози поко-
тилися.

— Більш красти не будеш! — кричить пані. — Я тебе давненько пристерегаю, аж от коли піймалась... Панські яблука роздавати!

— Не крада я зроду-віку мого, пані! — одмовляє стара вже спокійненько, тільки голос її дзвенить. — Пан ніколи не боронив, сам дітей обділяв. Бог для всіх родить. Подивіться, чи для вашої ж душі мало?

— Мовчи! — писнула пані наскакуючи.

Хруснули віти. З-за зеленого листя визирає мій чоловік, та такий у його погляд страшний! Я тільки очима його благаю.

— Злодійка, злодійка! — картає пані бабуся, вко-
тившись їй у плече, і соває стару, і штовхає.

— Не по правді мене обмовляєте! Я не злодійка, пані! Я вік ізвікувала чесно, пані!

— Ти ще зо мною заходиш?

Та зо всього маху, як сокирою, стару по обличчю!
Захиталась стара; я кинулась до неї; пані — до мене; мій чоловік — до панії.

— Спасибі, моя дитино, — промовляє до мене бабуся. — Не турбуйся, не гніви панії!

А пані вже вчепилась у мої коси.

— Годі, пані, годі! — гримнув чоловік, схопивши її за обидві руки. — Цього вже не буде, годі!

А пані у гніву, у диві великому, тільки викрикус:

— Що, як, га?

Схаменувшись трохи, до Прокопа. А той свос:

— Ні! Годі!

Тоді вона у крик. Назбігалися люди, дивляться. Пан, що було в його духу, пригнався.

— Що це?

Мій чоловік випустив тоді панію з рук.

— От твої щирії душі! — ледве промовила пані. — Дякую тобі!.. Та чого ж ти мовчиш? — скрикнула ще голосніш. — Мені мало рук не вломили, а ти мовчиш!

— Що це поробилось? — питає пан на всі сторони у великій тривозі.

Пані й почала: і обікрала її стара, і всі хотіли її душі — такого вже наковчила! Сама і хлипас, і кричить, і клене, що вже і пан розлютувався. Як кинеться до мого чоловіка:

— Розбишчака!

— Не підходьте, пане, не підходьте! — озвався мій понуро.

— Е, бачу! — каже пан, — тобі тут місця мало. Постой же: розбиватимешся у москалях — скільки хоча!

Пані аж верещить:

— У москалі його, у москалі!.. Тепер і прийом у горді; зараз і вези його!

— Візьміть його! — крикне пан на людей. — Зв'яжіть йому руки!

Прокіп не пручався, сам руки простят: ще й всміхнувся.

А Назар під той гук до мене:

— Чого злякалась? Чого плачеш? Гірше не буде!.. От чи буде краще, — не знаю..

XLII.

Повели Прокопа в хату. Сторожа стоїть коло дверей. Надворі возок запрягають. Назар запрягає коні під пана.

Довго думав мій чоловік, далі каже:

— Устино! Сядь коло мене!

— Що ти починив мій голубе? Що ти сподівав? — говорю йому.

— А що я сподівав? Будеш вільна, — от що, будеш вільна, Устино!

— Воля, — кажу, — та без тебе!

Так мені гірко стало!..

— Воля! — покрикне він, — воля!.. Та на волі і лихо і напасть — ніщо не страшне. На волі я гори потоплю! А крепаку хоть як щаститься, усе добро на лихо стане.

Аж ось заторохтів надворі візок. Повели Прокопа. Я, в чім була, схопилась до його на візок. Стара мене благословляє і його:

— Нехай вам Мати Божа допомагає, діти!

А сльози тихі так і біжать з очей ласкавих.

Помчали нас. Як то ще пані не схаменулась про мене, наставляючи на дорогу пана: не пустила б.

Їдем мовчки, побравшись за руки. Я не плачу, не журюся, тільки серце моє колотиться, серце моє трепечеться...

Під'їжджаємо до міста. Пан закурів коло нас і випередив. В'їхали в місто. Хутко проторохтіли улицями. Коло високого будинку стали.

Випустив Прокіп мою руку:

— Усте, не журися!

Повели його до прийому. Я на рундуці сіла, як на гробовищі.

— Не вдавайся у тугу, — каже Назар. — Біс біду перебуде: одна мине — десять буде.

А сам почав уже сивим волоссям, як сніжком, присипатись; розважає мене, а самого, видно вже, що ніхто не розважає.

Коли виводять мого чоловіка... Боже мій, світе мій! Серце в мене замерло; а він веселий, як на Великдень...

ХІІІ.

Зосталась я з чоловіком у місті. Перебігла година тая швидко, як свята іскра спалнула, та до віку не забуду!

Зараз мого чоловіка приручили дядькові, москалені істньому, ізучатись військової науки. Дядько був станом високий, очі чорні: волосся і вус, як щотина, пужаться: ходить прямо: говорить гучно: поводитьсь гордо.

От ми йому кланяємось, а він нічого: тільки понуро, оглядає Прокопа. Дає йому Прокіп гроші:

— Вибачайте, дядьку, що мало: крепак не багачько розгорює.

Дядько кашлянув, плюнув:

— Ходім!

— Ходім на місто, дружино моя, погуляймо! — каже мені Прокіп.

Та й пішли.

Ходимо улицями і заулками, гуляємо собі: а він питає:

— А що, Устино, чи ти чуєшся, що вже ти вільна душа?

Та й сміється, заглядаючи мені в вічі.

Хоч як було мені невпокоїно, хоч як тужило мое серденько, а й я всміхнулась і ніби чогось раділа.

Набрела я й хатку таку, що наймалась, а грошей нема. Та й добути звідки? Продати нічого. Я поїхала — нічого не взяла. Та й не великі скарби були там у мене: кілька сорочок, та спідниць дві, та ще там якась юпочка, та кожушаночка. Не до того мені було тоді, щоб те забирати; а послі вже пані не оддала. От я й надумала собі: „Піду я щоденно робити!“ Порадилися із Прокопом та й вдалися до хазяйки, що хату наймала. Своє лихो оповістили, питаємо: чи буде її рада на те, щоб ми поденно за хату їй сплачували?

— Добре, — каже. — Будуть гроші — оддаватимете поденно: а не будуть — то я й підожду вам.

Ми й перебрались до неї в хату.

XI.IV.

Хазяйка наша була удовиця старенька, привітна й ласкава, а що говірка! Розказує та й розказує, та все про своє лихо, що ввесь рід їх звівся, що сама вона в світі зосталась, як билина в полі. Зітхає раз-у-раз. частенько було й сплакне. Та й з нами чимало вона сліз вилила: як, було, сидимо з чоловіком укупці та говоримо, вона й почне плакати та примовляти, що — ось ми молоденькі, ось ми і хороші — нівроку; жити б та жити та людей собою веселити... Прикладає та й плаче. Ми вже її вмовляємо! Хіба тоді ущухне, як надійде дядько, та гримне на неї: „Знов баба кисне!”

А вона його боялась дуже, що такий він — ані до його заговорити, ані його спитати.

— Що це за чоловік у світі! — каже, було, стара, — який же він грізний та неласкавий — нехай Бог боронить! Чи він ніколи роду не мав, чи що таке? Бог його знає!

Рано-ранісенько схоплюся, біжу на поденцину. Повертаюся пізно. В руці в мене зароблені гроші. Весело поспішаюся додому.

Ще на дорозі стріне мене чоловік: любо та міцно стисне за руку і питає тихенько:

— Чи дуже натомила, Усте?

XI.V.

От якось сидимо ввечері: москаль на лаві з люлькою, хазяйка коло віконця, а ми з Прокопом оддалік. Сидимо мовчки всі: коли у двері хтось стук-стук: а далі: „здорові були!” — гукнуло щось за дверима.

— Це ж Назар!

Увійшов і стоїть перед нами, стелю підпираючи люлька в зубах; і сивизна, ти б казав, у густі кучері поховалась.

— Хазяйці і всім нехай Бог помагає!

— Спасибі, милости вашої просимо! — вітає його стара.

— Звідки це ти взявся, Назаре? — питає Прокіп. — От наче з землі вийшов!

— Я звідти, — каже, — звідки добрі люди мандрівки виглядають.

Дядько поворушивсь — поглядає на двері.

— А чого це крутишся. пане москалю? Однії віри, — не цурайся!

Дядько все дивиться на вікна, на двері.

— Овва, який же баский! Чи не вітра в полі хочеш піймати? Да ти й сам, бачу, степовик... Отже й не пробуй, — не піймаєш. А лучче дай мені люльки запалити... — Як же вам ведеться тут? — питає нас. — По чому в місті молодичі моторні та гарні? — моргає на мене.

— А в вас там як? — питаю в його.

— Як? На вибір дають, на людську волю: хоч утопись, хоч так загинь.

— Ох мені лишечко, години моя! — зажурилась хазяйка.

Дядько тільки вуса покрутнув.

— А стара? — питаю.

— Живе. Стара все перетерпить. Кланяється вам.

Питаю за себе, що там пані казала.

— Еге! Було за вас обох панові на горішки: „Через твій, — каже, — розпуск двох робітників утерляли! Хто ж дурнем zostався?” — це все пані; а я скажу: дурень не дурень, а, стоячи перед нею, на розумного й трошки не походив.

Хазяйка тимчасом вечеряти просить. А Назар достав із-за пазухи пляшку горілки і поставив на столі.

— Вип'ємо, — каже, — по повній, бо наш вік недовгий!.. Бувайте здорові, в кого чорні брови!

А дядько:

— Що це, — каже, — за горілка? Лучче води напитись, як такої горілки!

— Коли хто схоче, то нап'ється й води, — озвався Назар.

— Горілочка, здається, добра, — каже хазяйка.

— Бодай тому шинкареві таке життя добре! — одгримувсь дядько.

А проте випив іще, іще, й іще. Вип'є і сплуне, наляє і знов виг'є.

Стара дивується та головою хитає, а далі вже не стерпіла:

— Що ж ви так її гудите?

— Не твоя діло, бабо! — гукнув дядько, — для приятелів п'ємо всяку.

— Та на здоров'ячко ж!

— Знайте нашу московську добрість! — додав Назар.

Вечеряємо, говоримо: а дядько п'є, та й п'є, та й п'є. Зблід на лиці й на стіл схилився. Дивиться на нас із чоловіком та й каже:

— Ой, ви, молодята, молодята, не довго житимете вкупці!.. Та годі, не журіться!.. Пожили, порозкошували — і буде з вас. Бува й таке, що з сповиточку ласки-добра не знаєш, — вік звікуєш під палкою!.. Отак живи!.. Без роду, без плім'я, без привіту, без совіту, — на всіх розкошах!

А стара тоді до його: — А де ж ваш рід, дядечку? Звідки ви самі?

— З кантаністів! — одказав похмурно москаль, — з тих, коли чули, що нас у халеру поменшало. Роду нема, не знав і не знаю.

— А матуся ваша?

— Казав: не знаю!.. Чого дурно розпитувати?

— Отакеньки і я тепер безрідна! — каже хазяйка хлипаючи.

— Іще й вона між люди! — гукнув москаль, — Що твоя лихо!.. Плонуть! Он лихо то лихо: що нікого тобі згадати, ніхто й тебе не згадає; нікуди піти. й нігде зостатись. Усі тобі чужі, і все, усе чуже: і хата. і люди, і одежа!.. **С т е п о в и к !** — мовляв, до Назара. — Так, брате, мене з степів узято!.. Ну, і славні, мабуть, тії степи були!.. Дай, бабо, горілки, вип'ємо до дна, бо на дні молодії дні!

А в самого сльози котяться — котяться. І сміється він разом, і горілку п'є. Далі вже як упав на лаву, так і заснув.

— Ну, по цій же мові та будьмо здорові! — каже Назар. — Процай, Прокопе-брате!.. Та ось, трохи не забув. Приніс я тобі грошенят крихту: п'ять карбованців. Поживай здоров!

— Спасибі, брате! Не знаю, коли вже я приможусь тобі вернути...

— Гай, га! Аби живі були! Це не панські гроші — братерські: ними не зажурился. Я собі зароблю: тепер я вільний хоч на півроку; з собаками не піймають.

Та й пішов попрощавшись. Тільки його й бачили.

XI.VI.

Господи милий! Яке ж то життя тоді наше було! Хоч і з бідой, хоч і з лихом, а таке ж то любе, таке благодатне! Легко зітхнути, весело глянути й думати: що зароблю, та все на себе; що й посиджу і поговорю — нікого не боюся: робитиму чи ні — ніхто мене не присилує, ніхто не займе. Чуюся на душі й на тілі, що й я живу.

Коли так навесні чутка: москалі виходять у поход!

— Неправда цьому! — вмовляю себе; а серце моє одразу почуло, що правда.

А тут і наказ: у поход, у поход лагодитись! Прокіп мене розважас, доводить мені, що це лихо дочасне, що повернусь, каже, — будемо вільні.

— Так, так! — кажу. — так, мій голубе!

А серце моє болить, сльози ринуть.

Вже й день походу намічений. Пішли ми в хутір попрощатись. Панів не було дома: тільки бабуся сама на господарстві. Бабусечко ж моя любя! Я її здалеку на vzdвір'ї пізнала, а пізнавши заплакала. Душею живою вона тільки жива була. Прибіжу до неї, обіймаю, як матір рідну.

— Чого ти плачеш, моя голубко? — питає мене стиха.

— Оце ви тут zostаетесь у цьому пеклі?

— Та вже ж тут пташко. Тут я родилась, тут я христилась, тут сиротіла, тут і вмеру, моя дитино.

— Та до смерти терпітимете?

— І терпітиму, пташко!..

Поблагословила вона нас, як дітей рідних, обділила, чим мала. Попрощалися ми, пішли... Та й не раз, не два обертались, дивились. На порозі стоїть бабуся; навкруги

тиша; скрізь ясно; з поля вітерець віє; з гаїв холодок
дише; десь то вода гучить; а високо над усім грає-сияє
вишне промінясте сонечко...

XLVII.

Провела я чоловіка аж до Києва. У Кисві служити
зосталась, а він з військом кудись далеко на Литву
пішов.

— Не суши себе слізьми, серденько! — приказу-
вав. — Я вернусь... сподіваюся. Сподівайся й ти. Дожи-
дай мене.

Дожидаю... Що яка то служба довга! Уже сім год,
як він пішов. Чи то ж побачу коли?.. У своєму селі не
була. Перечула через люди, що всі живі. Ведеться так,
як і перш жилося. Бабуся живе, терпить, а про Назара
нема й чутки. Служу, наймаюся, заробляю. Що наша
копійка? Кров'ю обкипіла! Та інколи й мені так легко,
так то вже весело стане, як подумаю, що аби схотіла —
зараз і покинути ту службу вільно. Подумаю такеньки
— і року добуду. Якось розважить мене, підможе мене
та думка, що вільно мені, що не зв'язані руки мої. „Це
лихо дочасне; не вічне!“ — думаю.

То як же мені свого чоловіка забути хоч на хви-
линку? Він мене з пекла, з кормиги визволив!.. Та мене
й Бог забуде! Він чоловік мій і добродій мій. Поздоров
його Мати Божо, — я вільна! І ходжу, і говорю, і див-
люсь — байдуже мені, що й є ті пани у світі!..

І.

Старий Якименко оженив сина, та таку то вже невісточку собі взяв, що й не сказати! Білолиця, гарна й весела, а прудка, як зайчик: і в хаті, й на дворі в'ється, порядкує, господарює, і співає, й сміється, аж геть чутно її голосок дзвенячий. Аби на світ благословилося, уже вона й прокинулась, як рання пташка, і клопочеться, і бігає. І свекру догодить-услужить, і чоловіка пожалує, і діло не стоїть — зроблено все. Живуть щасливо, любенько; старий, на їх глядячи, тільки Бога милосердного дякує.

Одно й журило їх, що діток Господь не дає. Вона, було, як де попаде чужу дитинку, то вже й цілує, й милує, а сама зітхне тяжко.

Аж ось післяв їм Господь — уродилась дівчинка. Так то вже кохас та пестить Горпина свою первичечку і з рук не спускає; аби прокинулась, аби поворухнулась — вже вона й коло колиски: й христить, й цілує, й колише, й співає над нею. На панцину поженуть, — дитинку за собою несе, та вже й моститься там з нею; сама робить, а око біжить до дитинки.

Ото було молодиці й жартують:

— А що, — кажуть, — ваша дочка, Горпино?

Вона й почне:

— Та вже всміхається, сестриці-голубоньки, і рученята до мене простягає; вже знає мене; ні до кого не йде, тільки до мене. Свекор бубликом манив — не хоче! І в долонечки вже плеще! Вийду я з хати та з-за дверей дивлюсь, а воно й водить оченятами — шукає мене!

— Розумна, розумна зросла! — кажуть. — Готуй лишень посаг та рушники: хутко й свататимуть!

А дівчинка справді, як та квіточка розпукується; таке славне дитячко, веселе й здорове, ніроку!

II.

Тим врем'ям помер наш пан; почав молодий господарювати. Й старий був недобрий, а цей такий лихий, що нехай Господь боронить! Так людей жене, гірш, як тих волів. Оце три дні панські будем, а четвертий за подушне, а п'ятниця й субота якісь толочні повідумували. А яка толока? Не то страви, та й хліба не дають. День при дні, день при дні робимо. Перше все сподівались: молодий пан буде добрий, та й дождали собі доброго! Він був не дуже багатий, а жити пишно, в розкоші великій хотів. по-панськи! Що йому до того. що люди, було, на ниві падають? Він собі то коней заведе таких, що як змії, то колясу купить новеньку, то у місто поїде, — там стратиться. А нам іще. було. кажуть сусідні панки (вони заходять часто з чужими людьми в розмову, а своє. то б'ють так, як і великі пани, — аби рука досягла); то й кажуть було:

— Десь у вас тепереньки пан добрий дуже! Так говорить, що аж лихо! Що мужиків треба й наукам учити, і жалувати, і невідь-що! Десь його мудро дуже навчено!

А це справді. — перше говорив, що й хати нові поставлю у три віконця, а потім то й старі розвалились. Можє, його на добре й учено. та, мабуть. панську істоту не переробиш!

Все село як за стіну засунулось: такі смутні усі, що сумно й глянуть! Тільки Горпина трохи веселенька, тішиться малою донечкою, та й за громадське лихо забуває. Та не минула й її лиха година! Занедужала дитинка, кричить, плаче. Горпина й сама плаче над нею, та нічого не врадить. Бігав старий свекор до лікарки — нема дома, та навіть і з молодичь нема нікого: всі на панщині. Далі і за Горпиною прийшли:

— Чому не йдеш?

— В мене дитина нездужає, — каже вона, плачучи.

— Панові треба робити, а про твою дитину байдує.

Мусіла йти. Узяла дитинку, обгорнула та й пішла. А воно, біднєське, кричить та кричить. Дойшли. пан стрічає сам, такий гнівний, крий Мати Божа! Почав її

словами картати, а дитиночка на руках так і пручається — кричить. Пан іще гірш розгнівався:

— Геть ту дитину, — гукнув, — геть! Треба мені робити, а не з дитиною панькатись!

Звелів десятнику додому однести.

— Ой паночку, голубчику! — благас його Горпина плачуца, — нехай же я хоть однесу сама! Паночку мій, будьте милостиві! Це моя дитинка сдина!

— Неси, неси. — каже десятнику, — а ти роби діло, коли не хочеш кари здобути.

Понесли дитинку полем, і ще довго Горпина чула дитячий плач, жалкий та болезний: далі все тихш, а там і зовсім затихло.

III.

Як уже вона там робила цей день, — увечері прибігла додому, аж дух їй захватило:

— Дитинко моя! Донечко! Чи ви ж доглядали її, батеньку? Скажіть же бо, що й як?

— Та годі побиватись, дочко, — каже старий свекор, — дякувати Господеві, втихло трохи.

Та не надовго: уночі прокинулось і знов, та ще гірш страждас, аж горить. Радилась Горпина з бабами — нічого не врадили, нічого не допомоглося. А тут день вже нахоплюється, треба на панщину йти. Згадала Горпина, що чула колись, як дитина не спить, то настояти макові головки на молоці та й дати випити. Так вона й зробила. „Нехай хоть воно одпочине — не мучиться“, — думає. Як дала їй, дитина зараз і втихла, засипати почала, та так кріпко заснула, і не здригнулась, як крикнув десятник на весь голос: „На панщину!“

Положила Горпина дочку в колисці, перехристила та й пішла, плачучи.

Як там її лаяли, як на неї сварились — й не слухає, аби їй до вечора дождати! Перемучилась день. От сонечко вже за синю гору запало, от уже й вечір. Біжить вона додому, біжить... Убігла в хату: тихо й темно. Вона до колиски, за дитину — дитина холодна лежить: не ворухнеться, не дише.

IV.

— Тату! — крикнула.

— А чого, дочко, мене лякаєш? Я був задрімав. Мала спити й досі.

Горпина й слова не промовить, обхопила дочку руками та паче й замерла. Старий ізнов задрімав.

— Світла! Світла дайте! — крикнула. — Тату! Світла!

Старий викресав огню. „Що це з нею подіялося?” — думас, та як заснітив, глянув, так і прикипів на місці. Стоїть серед хати Горпина, аж почорніла, і страшно дивиться, а на руках у неї мертва дитина.

— Дочко, — промовив старий, — дочко!

— А що, — одмовляє. — бач, як допомоглося! Затихла моя дитина — не кричить!

А далі як заплаче, як затужить. — де ті й сльози беруться! Так і ллюються струменем.

Почули люди, прибігли, говорять, вмовляють. Вона як і не чує, і не одірвуть од дитинки. Чоловік ходить сам як не при собі: свекор аж занедужав.

Стали похорон ладити. От уже й домовинку принесли новеньку, всипали квітками пахучими то зіллям.

— Горпино, — кажуть, — дай дитину!

Не дала. Сама обмила її й положила. Час уже й нести, а вона стоїть — дивиться. Люди до її говорять — не чує, не слухає.

Одвели якось, узяли й понесли. Глянула вона тоді вперше округи, перехристилась і собі пішла. Куди люди ні ступлять, і вона слідком за ними, за тою домовинкою; іде, словечка не промовить. І в церкві достояла, мов спокійна, та як стали ховати. Боже мій милий! — так і кинулась за дитям у яму. Ледве вхопили її та принесли додому, мов неживу.

Хорувала вона тяжко тижнів із три. Якось Господь помилував, вернув здоров'я, та розум не вернувся! Така вона стала якась — не при умі. Цілісінький день ходить мовчки та городній мак ізбирає, а спитати — нащо?

— А це, — каже, — для моєї дитинки.

Взимку то все плаче:

— Нема маківок! Чим маю донечку свою рятувати?

Аби почала перша маківочка бриніти, вже й угле-
дить і зараз вирве й любує нею, не натішиться. То ще
діло робить, порається, а тільки зацвітуть маки в горо-
дах, вона й хату покине і не вийде з тих маків. Ідеш
понад городами, то й бачиш: сидить між повними ма-
ківками в білій сорочці, гарно убрана, у намисті, й сама
ще молоденька, — тільки бліда, як сніг, біла; сидить та
перекидається маківочками, й всміхається, як дитина...
А маки процвітають і білим, і сивим, і червоним квітом
повно.

І.

Було нас в батька три дочки — я найстарша. А був наш батько такий то грізний. Вряди-годи пустить на улицю погуляти з дівчатами.

— Нікчемний той рід жіночий, — каже, — все б їм гуляти! Гуляють та цокочуть, як ті сороки!

— Хіба ж ти й сам не гуляв зроду, Йване? — скажуть мати.

— А я зроду дурнем не був, дякувати Господеві!

Хоч був тато грізний. а проте дуже нас жалувал. Було, як поїде в Київ, то й навезе нам гостинців хороших: матусі очіпок, шовком гаптований, чи плахту червону; мені — доброго намиста, або стрічок, або пояс червоний, найкращий; малим сестрам тож сережки, намистечка... Оце було хоч як рано приїде, а гостинці роздасть аж другого або третього дня. Ми вже в вічі йому заглядаємо, ходимо коло його — ні! Він собі розказує. як то там з перекупкою посварився, абоощо. А як вже повиймає гостинці та почне усіх дарувати, — зрадіємо так, Господи!

— Татоньку, голубоньку! Ой, таточку наш любий!

— Да ну, ну, годі вже, годі! Чого це розворушились, як бджоли? І не вгамувать! Може в вас така думка, що я все те покупував? Еге ж, розумні голови! Це, як ви продав пшеницю, да зосталось щось із мірку, то й ув'язався якийсь навісний крамар: заміняймося та заміняймося! Я й замінявся, аби відчепитись.

Отак, було, видума щось, а вже ніколи не признається, що згадав про вас, купив вам гостинця — і зроду-віку не скаже. Такий то був покійний, — нехай царствує!

Хата була в нас хороша, й садок, й город великий в садку вишні, й черешні, й яблука, й волоські горіхи

й грушки, й калина; двір широкий, ворота нові. А в хаті мило та любо глянуть: лавки й столи липові. ікони киянські, хороше мальовані. позапиняні рушниками вишиваними, в квіти і всяким зіллям пахучим і квітками уквітчані. Живемо собі та й живемо.

II.

Минув мій рік шістнадцятий, сімнадцятий починаю. Одсвяткували ми Зелену Неділю. Одної ночі приснився мені сон: стою я в зеленому житі, вище пояса; навкруги мене колоситься пшениця, і мак червоніс, а проти мене два місяці уповні. Що один ясний, а другий ще ясніший, і пливуть на мене просто. Той же ясніший місяць та все другого попереджас, а далі так і скотивсь мені на руки, а другий за хмару зайшов. Прокинулась я, та й розкакую, який то мені дивний сон снівся.

— То ж бо й дивний! — кажуть мати, а самі всміхнулись.

— Чого то тим дурним дівчатам не присниться! — озвався батько. — Бач, місяця рукою вхопила. як вола за роги! Спиться, то й сниться.

— Чому? — кажуть мати. — Сон — мара, а Бог — віра!

III.

У неділю одпросилась якось у батька на погуляння. Вийшли ми за село на могилу; співаємо собі, пустуємо, коли хтось: „Ге-ей! Ге-ей!“, аж луна пішла поміж горами. Ми так і здригнулись. Дивимось, а це чумаки з гори йдуть. Воли все сиві-половії та круторогі, а ярма мережані. Чумаки ставні та гонкії.

— Оце вражі сини! — кажуть дівчата, — як налякали!

— Слухайте лиш, — загомоніла Мотря Чемерівна (така прудка та моторна була дівчина, кароока) — привітаймо ми чумаків! та й затягла:

Ой, чумаче, чумаче, хрещатий барвінку!

Дівчата й собі підхопили; а чумаки йдуть та тільки поглядають, а далі як вдаряться на нас! А дівчата врозтіч. Чумаки за нами; переняли та й оступили, як хмара.

— Пустить нас, пани чумаченьки, — проситься Мотря, — будьте ласкаві!

— Еге ж! — гукнув чумак, високий, як дуб, що як став, то й стояв нерухомо, ніби виточений з каменю, та люльку пихкав. — Еге, не знаєш, моя дівчино, звичаїв чумацьких! — та й замовк.

А другі взяли жартувати з дівчатами. Я все за Мотрю ховаюсь. Коли вийшов чумак, хороший-прехороший, чорнявий, очі, як у орляти, — вийшов проти мене, узявся під боки, та й каже:

— Дівоньки-голубоньки, яка ж то поміж вами дівчина, як зоря ясна сяє? Якби плавала вона в синьому морі рибкою, я б її шовковим неводом поняв; коли б літала пташкою, був би золотим просом принадив; а тепер мушу питати: якого це батька дочка?

А дівчата усі разом:

— Йвана Самуся! Йвана Самуся!

Тоді він взяв мене за руку:

— Дівчино-чарівниченько! Чи звелиш мені сватів слати?

.. А мені аж у очах стемніло.

IV.

Пізно вернулись ми додому. Чумаки пішли дорогою.

Не спиться мені; в голові шумить, як у млині, знаю добре, що чумак говорив мені любії речі, а слова до словечка зложити не можу, тільки пам'ятаю, що прощаючись, поцілував мене у самі уста.

З того часу неначе світ мені зав'язаний. Одна думка, один жаль... Вже й мати почали примічати та клопотатись:

— Доню моя, доню, що це тобі сталося? Змарніла, моя дитино!

А батько хоч і нічого не говорить, та все пильно на мене поглядає.

Вийду поміж дівчата, так мене і оступлять:

— А чого така смутна? А що в тебе на думці? Оце, як води в рот набрала! Може, на тебе хто недобрим оком глянув? Може, тебе такий вітер овів? Чого ти така, як за нелюба засватана? Скажи нам усю правдочку, Домасію серце!

А я все не говорю — боюся, хоч часом щире слово як не вилетить з уст.

— Бач, цурасися нас? — було гніваються дівчата.

— Що ж я вам маю казати, сестриці? Так чогось не здужаю, — було відмовляюсь.

— Ану лиш у хрещика, або в короля!

Зчепляться руками й мене ухоплять, та й понесуться регочучись, аж земля гуде.

— Е-е, дівчата! — каже Мотря, — Домасі і не в голові наше гуляння. Знаю я добре, яка туга прийшла їй до серця.

Дівчата так і присипали:

— Скажи, Мотре, наша сестронько, галонько!

— Покохала наша Домаха чумаченька молодого перехожого...

— Еге, це того чорнявого, високого? — гудуть дівчата як бджоли. — Це той, що чоботи рипають? О, та й хороший же він удався, та який жартовливий. говіркий! В його золоті уста!

Мене наче жаром всипало.

— Сорому не маєш, Мотре! — кажу їй.

— Оце! Я щирю правду говорю. Може, ні? Ану, забожись! Бач, і уста твої не розмикаються. Слухай лишень, що я тобі скажу. а ви дайте мені дух звести, — чого насунулись всі разом? Сідайте ж до кружка, та й слухайте.

Ми хутенько посідали та й слухаємо: а в мене серце б'ється, як не вискочить.

— Я довідалась, звідки ті чумаки родом...

— О? — покрикнули дівчата. — А звідки вони?

— Вони усі з Мазовища.

— А відкіль цю вістку маєш?

— Зо дна моря! — Ця Мотря була справді така, що й зо дна моря дістане, що їй треба. — Той, що до Домахи

горнувся, Данило Дончук, а той, що мені найлучче сподобавсь, Кирило Савтир.

— Та який же він, той Кирило? — питає Олена Яковенкова. — Отой білявий, веселий?

— Походив! Я й не питала про твого білявого. Це вже Господь тобі судив, сестрице; а дурить нам не гоже. Мій Кирило — золото не чумак: такі брови високі, чорні. Все люльку кури́в; а хмурий, наче думає на турка йти; а нерухомий, як справді з золота викований! Озався тільки раз; не займав дівчат нікого да й на мене щось двічі поглянув, та й то ніби так, не хотя, невмисне. Аж мені лихо: всі жартують, всі сміються, а він стоїть, тільки брови піднімає. Такого то я собі журавля подобала! Да вже нічого робить; аби вони з Криму повернулись...

— Та що? — питаю.

— Будуть нас сватать, — каже, — і висватають, як пити дадуть! Ану, дівчата, звеличаймо Домаху! — та й почала:

Сяла зіронька, сяла?
З ким ти, Домасю, стояла?
З тобою, Данилко, з тобою,
Під зеленою вербою;
З тобою, чумаче, Данильцем,
Під вишиваним рукавцем.

— Да скажи ж, Мотре-серденько, як то ти все знаєш? Хто тобі сказав?

— Посилала я сороку білобоку, а вона мені принесла дві вісті під правим крильцем: одну про Данила, а другу про Кирила.

Та так смішками та жартами і одмовилася, а правди не сказала.

V.

Надходить осінь. Одробились у полі; справили обжинки. По улицях почали свати походжати, — тільки й чуєш, як дівчата хваляться:

— А я за свого Михайлика заручена!

— А мене батько поблагословив за Павлуса!

Смутно мені та сумно мені, мов я у чорну хмару ввійшла; тільки й радости. як стрінусь з Мотрею. наговорюся. Як уже її просила:

— Скажи мені, любочко, чи правда тому, що ти говорила, чи то жарти твої? Хто тобі казав, що будуть сватать?

— А хіба я не казала, кого посилала? Сороку білобоку... — та й почне реготатись. — От, серце, я тебе пораджу хорошою радою: чого не треба — не питай. Поміркуймо лиш, як то ми з тобою у чужу сторону віддамося, да поміж чужі люди! Яка то наша доля вдасться? Коли б щасна! Поприїзджаємо до своїх батьків, до матерок у гості. Що я приїду пишно та красно, а ти ще краще, — сивою паровицею (бо там все сиві воли в Мазовищі), у намітках димових, із любим чоловіком. Нехай нашим ворогам тяжко!

Та, було, як почне вигадувати, я й заслухаюсь.

Якось порядкую у своєму садку, біжить менша сестра:

— Домасю! Домасю! Свати йдуть! Вже близенько!

Ох, мос лишечко! Побігла до хати, у сінях спинилась. Чую — з батьком переговорюються, що „прийшли до вас ої милости від пана Ігната”. Вийшов батько двері відчиняти, я йому в ноги, кланяюсь та плачу:

— Татоньку ріднесенький, не топіть своєї дитини!

— А який вражий син тебе хоче топити! — каже батько, — годі ж бо годі, не плач!

— Хіба ж ми будемо тебе силувати, доню? — кажуть мати, — чого плакати?

Я радесенька, так дякую їм:

— Спасибі, мамо, що ви мене жалуете, що за нелюба не оддаєте!

Батько почакували тих сватів, подякували за ласку:

— А дитина наша ще молоденька, нехай ми ще самі її покохаємо та навчимо на розум добрий.

— Оце доню, — кажуть мати, як уже провели старостів, — це твій місяць, що за хмару зайшов!..

VI.

Як збулась цього лиха, мені неначе й веселіше трошки, дожидаю Данила з Криму... як то він вернеться, як то побачу його! А здумаю, що, може, яка пригода йому в дорозі сталась, то й серце моє похолоне. Вийду собі, сяду де у садку, та як задумаюсь, то думка думку спереджас; робити що — ніякої охоти нема. Так і маюсь цілий день.

Одного ранку так то мені важко було, коли чую — кличуть мати:

— Домасю! Йди лиш до хати: Господь хороших гостей наслав.

— Яких. мамо? — питаю, а сама так і трушуся.

— Від пана Корнія Дончука: сватає тебе за свого сина, Данила.

Боже ж мій милий, я й не пам'ятаю, як мати ввели мене в хату, як поблагословили! Подавали рушники (я винесла щонайкращий, вишневий), та й заручили нас.

Батько й мати радяться з сватами, а Данило схилився до мене близьенько:

— Дівчино моя! — каже, — чи любиш ти мене так от, як я тебе дуже?

Я мовчу... А так вже люблю мені його слухати! Щовечора було прийде до мене у садок, та й ніч мені не змигнеться.

А мати кажуть:

— Оце доню, твій місяць, що тобі на руки скотився...

VII.

І Мотря заручилась з Кирилом Савтирем. Одного дня й повінчались. Тоді вже призналась:

— Посилала я, — каже, — стару Бульбиху довідатись аж у Мазовище; то вона за все розпитала і самого Кирила бачила, й Данила, і ті вісті мені приносила.

По весіллі питає мій батько Кирила:

— Як це ти, Кириле, оженився? Якби не на свої власні очі бачив, зроду не поняв би віри, щоб такий бурлака та одружився!

— Одружився, пане Йване, — каже Кирило, — як бачите. Сподобав її, як пташку співочу. Нехай в мене в хаті пощече.

— — — — —

Свекор мій такий добрий, жалус мене, як батько: й свекруха жартовлива й ласкава; щасна моя доля вдалася, дякувати Богу! Тільки на весні згадала я, як то люди плачуть, як почав мій Данило у дорогу зряджатись. Такий то жаль мене обняв, як проводила я його за село: стала, дивлюсь — тільки округ мене безкраї степи зеленіють...

Свекруха сама плаче, а мене розважас:

— Так то нам вже Господь дав, доню моя мила, — каже. — цю хто скаже, той і плаче! От я звікувала у розкоші, заміж пішла по любові, сини в мене, як соколи... да за те ж я й поплакала найгіршими сльозами. І я виряджала перше свого чоловіка, а тепера з своєю дитиною розлука: да ще не знаю, чи діжду, чи побачу вже, бо я таки на світі пожила: може, Господь і до себе прийме. А ти молоденька, діждеш його: чого тобі журитись? Змарніш на личку, тільки його заїчалиш!

І Мотря було прибіжить:

— А що це ти, Домахо? Чого плачеш? Ажеж і я свого Кирила у Крим проводила! Та як же ти змарніла, Мати Божа! Коли твій чоловік розсудливий, він із тебе й не гляне — яка ти стала! А мій, то мене й приголубить й поцілує, бо я стріну його така, як мак повій...

Так було мене розважас.

Насилу я діждала осени. Та вже щогодини вибігаю за ворота, чи не йдуть вони? А вночі й очей не зведу: от сниться мені, що скриплять ворота або чоловіків голос чути, так я й схоплюсь, вибіжу — ні, нема нікого, глухо, і ворота зачинені.

О Петрі якось, проти неділі, сниться мені сон: зійшов над нашою хатою місяць уповні, та червоний-червоний; а в місяці білий півень трепечеться крильми, та так співа, аж по селі лунає.

— Це добрий тобі десь сон приснився. — каже свекруха, — ось побачиш, коли наш Данило хутко не вернеться. Як дівчині місяць сниться, то жених; а як мо-

лодиці — чоловік приїде або син народиться. Треба визирати Данила. І не огледимось, як притягнуть.

Він таки справді другого дня ввечері й вернувся, мій голуб сизий. От уже ми наговорились! Я й розкажую. який то мені сон снівся: місяць уповні.

— А мені, — каже він, пригортаючи мене, — тільки снілась зіронька.

I.

Жив у нас в селі козак Хмара; багатир був! Що було в його поля, худоби, що всякого добра! Не дав йому Господь діточок купочки, уродилась дівчинка одна одним, як сонечко в небі. Випестили її, викохали хорошу й чепурну, й на розум добрий навчили. Уже шістнадцятий годок минає Олесі, вже й свати почали в хату навертатись. Старі дякують за ласку, частують, а дочки не змовляють:

— Ще нехай погуляє, то буде чим дівування згадати. Ще не час голівку молоденьку на господарстві клопотати; нехай погуляє дівчиною.

А що вже женихів було, Боже мій милий! Де вона прийде, то як рій коло неї гуде! Та й дівчина була! Велична, хороша, до всякого привітна й ласкава: й заговорить, і засміється, й пожартус; а де вже помітила що незвичайне, то так погляне, наче холодною водою зілле, і одійде собі геть.

Жила в батька-матері, не знаючи горя, ані лиха. Сказано, як молоде, то й гадок не має; тільки й думки, якби то погуляти весело. Да вже як там хороше й розкішно не жилося, треба було й їй свого лиха одбутти, як і кожному створінню: захорувала перше мати, таки вже старенька була; похиріла неділь зо дві та й переставилась. За ненькою й батько помер з нудьги та жалю за вірним подружжям, що з нею молодий вік ізвікував.

Осталась Олеся сиротою. Плакала-плакала, та треба було привикати. Добрі люди її не забували: то стара тітка прийде, розважить, то дівчата прибіжать, нащебечуть; а коли то й за собою витягнуть.

Дождали осені. Свати й не переводяться в Олесиній хаті: одні за двері, другі на поріг. А вона все дякує та одмовляється то тим, то цим.

— Чому не йдеш заміж, Олесю? — питає стара тітка. — Женихів в тебе, хвалить Бога, як цвіту в городі, хоч греблю гати. Чого б то тобі гордувати? Парубки ж у нас, як орлята: жваві, молоді. І старече серце радується, поглядаючи на їх, а щоб то молоде дівоче німіло й до жадного не хибнуло, — я вже й не знаю, який це теперечки світ настав!

— Тітко-сердечко! Нехай я ще погуляю.

— Пора, пора, моя дитино! Послухай старечої сувори! Самій тобі веселенько, а вдвох із любим чоловіком іще веселіше буде. А що хазяйствечком будеш клопотатись, того не бійся: робитимеш не для кого, як для себе, любо буде й поклопотатись. Ти, дякувати Господеві, не крепачка; твоя праця не згине дурно.

— Не крепачка! Ніби то вже, як крепачка, то й світ зав'язаний! Живуть же люди!

— Живуть, Олесю, та таке вже їх і життя!

— Як пани добрі, то й людям добре.

— Та що з того, що пани добрі? Які ще паненята будуть! Та й добрим треба годити, і в добрих загорюєш для себе хіба три ступні землі на домовину, а у лихих... то нехай Господь не доводить і чути!.. Годі й згадувати таке!.. Послухайся, Олесю, та й на весіллі погуляймо! А що вже мені втішно та мило буде, як пощастить тебе Господь сім'єю, що коло тебе діточки, як бджілочки коло повного цвіту загудуть!

— Я ще погуляю дівчиною, тіточко! — та й годі.

II.

Аж ось шле сватів Іван Золотаренко. Олеся пошанувала любих гостей і рушники подавала.

А цей Іван Золотаренко та був крепак. Такий то виходився хороший, моторний, й не пізнати його, що в гіркому крепацтві зріс.

Тоді вже догадалися всі, кого Олеся дожидала, та так і забурчало по селі, мов у джерелі:

— Як то можна! Та де це видано! Та хто таке коли чув, щоб вільна козачка за крепака віддавалась!

Почула стара тітка та вдарилась об поли руками:

— Бодай же я не діждала таке чути! Дитино моя, Олесю! Схаменись! Та якби жив був твій батько або мати, краще б вони тебе в глибокій криниці затопили! Та їх і кісточки струснуть в землі з великого жалю! Що це ти задумала? Та це тобі якісь чари давано!

Так то вже вмовляє стара Олесю, і просить, і плаче.

— Ні вже, тіточко моя люба, — говорить Олесь. — нічого не поможеться: буду за Йваном!

Стара до Петра Шостозуба. Нема, поїхав у ярмарок. Лихо!.. А той Петро Шостозуб та був перший чоловік з громади, — вже старезний такий, Боже! Як молоко білий.

До Андрія Гонти — нема. До Михайла Дідича — нема: всі в ярмарку.

— Ой, лиха моя година та нещаслива! Кинусь хоть до Панаса Бобрика!

Цей дома був. Лежить у садку під грушею й люльку пихкає.

— Здорові були й Богу милі! Чи не на пожарину біжете?

— Нехай вам Бог помагає, пане Панасе! Прийшла до вас за радою. Порадьте мене, несподіване лихо спостигло! Зберіть раду!

— Оце! Щоб то для жінок раду скликати! Вже б то й громада була, як синиця, без глузду! Зберіться самі, та яка всіх перекричить, тії і правда буде.

— Ой пане Панасе! Це не жіночі примхи: велике нещастя нам сталось!

Та й оповістила йому усе чисто. На що вже веселий, нежурбливий, та й він заклопотався цим випадком.

— Еге! — каже. — Що то дурне дівча, сказано вже! Коли й вимагає якого лиха, то не другому кому, тільки собі власне.

— Ходіть, пане Панасе! Може, вона вас послухає. А не послухає, то кажемо послухати!.. Ось і шапка, рушаймо!

Ідуть, по всіх уличках люди так і кишать, аж не потовпляться. і все до Олесиної хати, — й старі, й молоді, й малі навіть собі біжать. Всі вмовляють та просять:

— Не йди за крепака, не йди! Як такого ходу, то лучче з мосту та в воду!

А парубки оступили хату:

— Не дамо дівчини, — гукають, — не дамо! Нехай вільна козачка не закрепощається людям на сміх, а своєму селу на сором! Не вступимось кроку, не пустимо крумберних сватів! Не дамо дівчини!

Та що не вмовляли Олесі, нічого не помогло. Тільки гірш дівчину засмутили. Слухаючи їх щирої та розсудливої ради, хоч і відмовляла їм, що не впозас ані на худобу, бо має й сама, ані на вільність: „Що. — каже. — „по тому, що буде вільний, коли не буде любий?“ а проте сльози так з очей і ринуть.

— Тебе, дівчино, як я бачу, і за рік не переговориш, а за два не переслухаєш! — каже Панас Бобрік. — Сказано: жіноцький розум на що добре здатний? От любий, любий, та й годі! А любого того які обсіли, на це не вважаси! Та що я маю слова дурно тратити? Вона й не слухає! Бувайте ж здорові, та не питаючи броду, не суньтесь у воду, бо втопитеся!

Це зговоривши, потяг до своєї господи, під грушу.

Далі люди почали розходитись. Зосталась у Олесиній хаті тільки стара тітка плачуща.

III

Вже ніч землю обіймає: зійшов місяць і вдарив ясним промінням по білих хатах. Олеся, смутна й неспокійна, відчиняє віконце, дивиться: парубки обсіли кружалом її хату; інші гомонять, а декотрі понурі сидять і голів не зводять. Подивилась Олеся, подумала, зачинила віконце й вийшла, а тітка за нею.

Стала Олеся на високому порозі та словами промовляє до козаків:

— Панове молодці, — каже, — змалечку зазнаю, що ви були в усякому ділі звичайні й обачні: не сподівалась я од вас, козаків, таку собі поругу мати! Що ви мене, як вороги, стережете, в неславу сироту вводите! Коли б із рівним змагались, а то з безпомічним дівчам!.. Не жаживете собі на цьому слави, панове!

— Не сподівались і ми, Олександро, — озвався виступаючи, огрядний, високий парубок, — не сподівались, щоб старого Хмари дочка та з крепаком понялася!

— Коли наші парубки тобі не до любови, було сказати. — почав другий високий парубок, як іскра, — ми б тобі знайшли самі: усю Україну виїздили, та знайшли б.

— Шкода й шукати. коли мені Бог уже послав такого, що й до любови й до пари. Яка мені доля судилася, така й буде, не жалкуватиму ні на кого. Хоть і рік стерегтимете мене, я на другий віддамся таки не за іншого, як за Йвана Золотаренка. Розіходьтесь, панове козаченьки, прошу я вас просьбою, не засмутить гірше мене молоді! Послухайте моєї тітки, її старечої та розсудної вмови!

— Розіходьтесь, соколи мої ясні! — промовляє стара плачучи. — Вже нашому лиху нічого, мабуть, не вдієш! Попуст божий діти!

Парубки погомоніли-погомоніли й розійшлись.

А Золотаренкові старости собі розгнівались:

— Сього й не чути в добрих людей, — кажуть, — подавали рушники, змовились, — чи годиться ж розраджувати? Козаки, а звичаю не знаєте! Ми хоч і крпаки, та за себе вступимось!

— Хто ж і порадить сироту, — одказують старі козачки, — як не ми? Це б нам од Бога гріх був великий, коли б її не відговорили од цього лиха. Не послуhalась — Господь з нею! Буде гірко каятись нерозумна дівчина; тоді згадає нас!

IV.

Уранці йде Олеся дружок збирати; куди не вступить, усюди одмовляють, інші аж плачуть. Котрих дівчат то матері не пустили й у дружки, котрі й самі не пішли, а які й ідуть, то все, зітхаючи та жалуючи Олесі: Не веселий дівичвечір у нашої молоді!

От і повінчались. Ходять по селу та на весілля запрошають, а тут проти їх саме йдуть люди, — з ярмарку вертаються. Й Петро Шостозуб, і Андрій Гонта, і Михайло Дідич, іще скільки людей. Петро з сивою паровицею рушає попереду. Це був дід дуже старий, білий, а проте чуйний, високий і прямиий, як тополя; очі йому

блискучі, як зорі; йде собі по-кволому й питає стрічного чоловіка:

— А що це за весілля у нас скоїлось?

— А це, — каже той, — покійного Хмари дочка повинчалась з Іваном Золотаренком.

— Золотаренком? Та який же то Золотаренко?

— Крепак, пане Петре! От Сухомлинського пана підданий.

Засмутився старий Шостозуб, дуже засмутився й не сказав нічого, а другі так і покрикнули з жалю та з досади.

Тут молоді порівнялись: треба було вже перше усього привітати їх, як Бог велів. Вони поклонились, на весілля просять.

Петро підняв високу шапку.

— Боже вам помагай! — рече. — Нехай Господь щастить долею, щастям і здоров'ям!

Молоді дякують.

— Просимо ж, добродію шановний, на весілля!

— Ні, молода княгинє, не піду до тебе на весілля! Не подоба річ мені, старому, гуляти. Дякую за ласку!

А Гонта Андрій, чоловік добрячий, тихий був, й каже молодому: „Ой, Іване, Іване Золотаренку! Що ти зробив мій друже? Хіба в тебе розум дівочий, що вповав на теперішній час, а що буде, не подумав, та запропастив і дівчину, і все своє плім'я? Тим то кажуть: Сирота — вільно й утопитись.

Та й похитав сивою головою.

— А чому ж на весіллі не погуляти! — озвався Опанас Бобрик, узявшись у боки. — Жаль, та не вернеться! Хоча погуляймо!

— Стара необачна голово! — каже Петро. — Схеменись! Ти б приступив гуляти й там, де добрі люди сумують і плачуть вельми!

— Та що ж, пане Панасе! Плачеш-плачеш, та й чхнеш!

— Не звичайно жартувати, пане Панасе. — гукнули всі разом, — коли таке діється! Ти свою сиву голову пошануй, коли не шануєш козацтва!

— А ну те лиш, годі вам! От справді розгрімалися, як на дурного! Не йти, то й не йти — й не піду; а дочка

козака, треба б і танців козачих; та з вами не зговориш — шкода!

Молоді стоять і очей не зведуть.

— Нехай же Господь дає долю добру й талан. Щоб були здорові, як вода, а багаті, як земля! І вік вам довгий, і розум добрий, красні молодята!

Поклонились старі та й рушили собі до домівок, а молоді своєю дорогою пішли.

Засмутились голуб'ята. Ізглянулись між собою: він поблід на лиці, в неї очіці отяжали сльозами, — й пригорнулись одно до одного.

— Дівчино моя! — озвався він стиха, — така в мене думка, що я тобі світа зав'язав!

— Милий мій, кохане подружжя! — одповідає Олеся. — Що нам Бог дасть, те й буде! Аби в парі з тобою вік ізвікувати!

V.

Другого дня пішли панам поклонитись. Не почула Олеся ні привіту ні совіту, ані любого та веселого погляду не побачила. Пани такі якісь сердовиті; а горді — аж надимаються. „Будь покірна, — наказують, — та до роботи панської шира!“ І чудно, й сумно було Олесі таке слухати! А далі й страшно стало. Це справдешна невольниця вона буде!.. Марно ж її молодість перейде. марно пишная краса зів'яне в щоденній тяжкій роботі — у неволі!..

Ідуть до господи улицею, — як же глухо та сумно по селі. Боже милий! Спом'янула Олеся: було вона в своєму селі йде — той привітає, другий на здоров'я спитає, декотрий пожартує, інший стане та свій смуток-жаль повістить; і старі гомонять, і молоді, і дітвора бубонить. Було тільки сонця краєчок засвітить, вже й бряк, і дзв'як по селі, рух, стук — живий люд! А тут, хто і стринеться — потурай неговіркий, печаловитий.

Свекруха рада Олесі, як рідній дитині: не знає, де й посадовити, як пожалувати; та все не розвеселить вона Олесиного серденька. Була стара вже, до того ж змучена тяжкою працею та недостачами; то й веселі мови від неї не почула й раз у раз молода невістка. То роз-

каже яку пригоду людську, то на своє безщастя плачеться, тільки й добрість, що тамтой світ, ніби вже в цьому пишному, красному світові нема ні добра, ні краси, ані правди.

Коли б хоть з чоловіком словечко перемовити, так не вирве й хвилинки вільної: то те він робить, го те, то йде, то їде, як гість додому наVERTас.

Та щодаї, то все гіршас. Почав пан хату одмагати; десь прикупив сем'ю людей, то треба було хати.

— Ти, — каже Золотаренкові, — іди у двір; в тебе невелика сем'я, а схочеш, то й сам собі збудуєш: ти багату узяв.

Перетягли їх у двір, а тут Бог дав дитинку, хлопчик народився. Пригорнула Олеся синятко до серця, облили її дрібніі сльози.

— Сину мій, сину! Дитя моє кохане! Погуляв би ти у світі, полюбував красу й пишність світову, зажив би втіхи й розкоші сьогосвітньої, та гіркая твоя неволя буде! Ще в сповиточку заграмають тебе, змалечку застукають, — не розів'сися, дорогий мій квіте! Изв'янеш у зелепочку!

VI.

Живе Олеся рік, і другий, і третій, і четвертий. Благословив Господь діточками: три сини, як три соколи. А що попомучилась вона, що сліз повиливала над ними, Мати Божа! Сказано, у дитини заболить пучка, а в матері серце. Іде на панщину, мусить їх кидати, а дітки — одно не говорить, друге не ходить, а третє не вмє сидіти, — дрібнєнькі, доглядіти нікому. бо стару свєкруху того ж таки року, як Олеся віддалася, поховали. Пересумєс день у роботі, ввечері біжить — що там мої діточки, як? А серце мре..., непевна вона, чи діток застане живих і здорових. Хіба такє не бувало, що в одної жінки разом два сини втопилося, граючись коло ставу на березі?

Підросли діти, збулася цього клопоту, так другє лихо приспіло: то пан Семенка, то паничі Йвася шпірують — не догодив, то пані гримає та катує Тишка — біг коло неї, не вклонився. Щодня божого діточки її

зостаються, як бубон, збиті. А хоч коли й мине день без карности, все неспокійно, все серце смутиться, все горя та лиха сподівається.

Тількищо діти літ стали доходити, що вже матері і втіха, і поміч, позабирали їх до покоїв. З того часу не було веселої хвилини, ані спокійного снання Олесі: і вдень, і вночі перед очима чорняві хлопченята, потомлені, поблідлі, привиджуються: самі в покою сидять мовчки, без гуку, без гомону, без забавок, тихенько; аби порушилися, аби словечко між собою зговорили, зараз пани й гримнуть:

— Що це за грук! Ось я навчу враже плім'я!

Сполохнуться голуб'яточка, стихнуть.

Щодня божого умивається Олеся дрібними сльозами:

— Діточки мої! Квіти мої! Пов'яли ви в злепочку!

Яке було добро — продали, а гроші розкотилися. На таку сем'ю чи мало ж треба? А пані не дас нічого та ще гнівається.

— Ти, — каже. — повинна своє мати: ти багатого батька, с свого доволі! Коли тобі жалко дітей, то зодягай дітей, то зодягай сама, а про мене нехай до останнього погинуть, не буду плакати.

Чоловік з нудьги зовсім занепавав здоров'ям, отупів якось, нічого йому не страшно, не боязко, не беззно стало; перво з великого жалю так і обмирав. Не один раз Олеся благала його слізьми пожалувати діток — не губити їх, як він у розпачі, не пам'ятаючи себе, стрімголов, було, кидається з хати, блідий, очі блищать, такий, що й подивитись на його страшно, — та любими словами, ласкою й вгамує його, що було обійме її й діток, до себе згорне та й розіллється сльозами.

VII.

Якось горювали укупі, коли знеобачка лихо наринулось, та щонайтяжчее; став пан у дорогу ладитися, за границю, і Йвана Золотаренка за собою брав. І не просилися, бо такий скрутний був, немилосердний, що дурно голову клонити.

— Діти мої! — прощається Іван. — Прощайте, соколи мої ясні! Шануйте матір, любіться із собою, нікого не кривдіть... Прощайте, діточки мої любії! Жінко моя кохана! Не поминай лихом мене безщасного, що углебив тебе в безодню та й покидаю. Відолються мені твої слізки!

Олеся й не плаче, стоїть біла, як хустка, не зведе очей з Івана, не випускає його із своїх рук. А тут пан кричить: „Хутко, хутко!“ Пригорнув Іван до серця Олесю востаннє та й побіг. Тоді Олеся мов до пам'яті прийшла, схопилась — уже нема, далеко; тільки пил слідом клубочиться, а коло неї діти плачуть.

— Діти мої! — скрикнула. — діти мої! Тепер нема в вас жадного оборонця, нема помагача, самі-самісінькі zostались у світі!..

І справді — було хоть гляне в любії очі, щире слово почує, пригорнеться до його, посумують укупі, все було легше, як мала коло себе прихильну душу, вірне серце; а то zostалася, як та билина в полі. В селі хоть і не без добрих людей, та кожний з своєю напастю змагається, свою біду оплакує... Звісно вже, панському не те, то друге, а допече; то ніколи чужим лихом бідкатись. Хіба стара тітка прибіжить; вже стара така зморщена, як сухе яблучко, а все тупас та гомонить, — то хіба вона приплетється та поплаче з Олесею, поблагословить її діток.

Так то проживас Олесю, працюючи без спочинку, без втоми; так і рік цілий минув, як одна година. Все на панщині, в роботі. Пані така, що й одпочити не дасть: роби та й роби! Де вони на роботі, й вона туди вийде, і столичок за нею винесуть; сяде та все картами розкидає: це вже в неї перша була забавка; сидить, тільки очима поводить та вигукє:

— Робіть діло! Робіть! Не лінуйтеся!

Якось то вирвалася Олесю, пішла до тітки одвідати стару в недугі; а того дня був у селі ярмарок. Бачила Олесю своїх подружок: які ж то молодичі стали! Так то убрані гарно, а пишняться, як повні рожі; і чоловіки коло їх, і діточки: котрий коником грається, котрий орішки пересипас а більшенькі новими чобітьми рипають і весело кожному в вічі поглядають. Олесю стоїть

у старій свитині, стоїть сама одна..., розлучено її з чоловіком, діточки її стомили ніженьки, заклопотали головочку, годячи панському плім'ю, як лихий болячі. Нема в їх ні забавок, ані іграшок дитячих, нема й одержинки про святий празник; і мати вернеться — нічого не принесе, щоб їх звеселити, щоб втішити своїх діток!.. Такі то думки взяли Олесю: а до неї підійде то Ганна, то Мотря, то Явдоха, все знакомі, ще дівчатами гуляли; і говорять до неї привітно, й за діток розпитують: та бубличка їм дас, друга маковника.

— Спасибі, спасибі! — вимовляє Олесь, обливаючись сльозами. — Як ви мене не забули, то нехай вас Бог не забуде!

VIII.

Минув і другий рік — од чоловіка нема вісток, як у воду впав. Сумувала Олесь, сумувала, та надумала до пані йти, бо пані частенько листи шлюють.

Ввійшла до покою; пані сидить і гадає на картах, не помітила її приходу. Глянула Олесь коло себе: це той самий покой з дзигарями, де вона була м о л о д о ю, убрана, уквітчана, — сама, як квіточка свіжа. а теперечки?.. — Боже мій милий! Чи це ж вона? Стоїть якась постара, замучена молодиця. печаловита, боязлива... Усе згадалося Олесі: „Пропав мій вік молоденький!”

Кланяється:

— Пані милостива! Будьте ласкаві, скажіть мені, що мій чоловік на чужині, як проживає?

— Боже мій! — скрикнула пані. — Збавила мені усе гадання! Бодай ти добра не діждала! Чого в вічі лізеш! Чого тобі треба?

— Маєте од пана листи..., що там мій чоловік, Іван?

— Яка розумна! Хіба це панові нічого цікавшого й писати, як за твого чоловіка, га? Що він та як він! Служить — та й годі!

— Чи привик, пані милостива, чи здоровий?

Ввійшли паничі, слухають та й оскиряються, а пані аж зареготала, що гук по покоях пішов і скло забряжчало.

— Та що ти собі думаш! — покрикнула на Олеся. — Пан буде мені писати, чи здоровий твій чоловік! Мабуть, ти п'яна або зроду така навіжена. Іди собі геть, іди! Вижніть її!

Паничі кинулись обое та й випхнули її за двері.

„Вже не побачу Йвана й не почую про його, — думас Олеся. — У нещасливу годину пізналися й покохалися!”

Коли так неділь у дві, або в три прийшов лист од Івана. „Чи живі, чи здорові. — пише, — діти мої любії і ти, жінко кохана? А я то все хворію; вже б і помер. та зміцняс мене надія вас побачити і свою рідну Україну. Як то ви живете — проживаєте? Шануйте матір, коханії сини мої, любітеся щиро! Нехай Господь вас усіх благословить! Нічого мені вам гостинця послати: хоч я й ходжу у срібних гудзиках, а прсте нічого не маю. Часом пан в гостині сидить, то я голодати мушу, як не нагодують добрі люди. Що й казати! К о м у н е б у л о д о б р а з м а л к у, н е б у д е й д о 'с т а н к у!”...

— Таке й тобі щастя, як мені, Йване мій! — каже Олеся плачучи. — Коли б же я була грамотна, я б до тебе безконечником листи писала, щодня посилала, а теперечки комусь треба поклонитись та попросити. Чи напише ж так сумно й щиро, як моє серденько чує?

Пішла до дяка просити.

— Добре, — каже дяк, — я напишу. а що мені за те буде?

Глянула вона на його: червоний такий, пикатий, веселий. мабуть, гуляти любить і горілку вживає: нема надії, щоб поцінно узяв.

— А що ви, добродію, схочете? — питає.

— А що я хочу? Даси два злотих і квартиру горілки?

— Добродію! Будьте ж ласкаві...

— То йди до інших. а нас не руш!

— Пишіть, пишіть уже, Господь із вами! В і н н а ш о г о л и с т у д о ж и д а є...

Почала казати, а дяк пише. Більш вона сліз вилила, як словами промовила, та так то все сумує бідна, що дяк тільки головою трясє. а далі й каже:

— Чуєте, молодецє! Дасте мені дві двадцятки й квартиру горілки?

— Ой, добродію! Та будьте ж милостиві, треба ще писати..., ще не все я проказала.

— Я напишу. напишу... годі... а ти не принось двох двадцяток, не треба!

— Як же, добродію? Що ж ви візьмете?

— Нічого! — крикнув дяк ніби з досади, та зараз стих і каже: — Скінчу, та ходім вип'ємо по чарці з горя та з лиха.

— Дякую за вашу ласку. добродію, а пити не хочу. Нехай Мати Божа дає вам і долю добру і здоров'я. Спасибі вам!

— Та давай уже, молодице, я твій лист по пошті пушу. Де тобі справлятися!

— А що треба за це дати?

— Нічого. Люди знакомі, то й так візьмуть.

IX.

Послав дяк до Йвана листа, та невідомо, чи бідолаха його одібрав, бо хутко прийшла звістка від пана, що Йван помер. Та ще писав, щоб слали до його старшого панича й якого там хлопця услугувати. А меншого панича звелів на столицю виправляти.

Почався клопіт у дворі. збирають паничів у дорогу. Стали й слуг їм вибирати. Якраз напали на Золотаренченків. Казали Олександрю закликати. Тільки тоді й згадали за неї, а то ніхто й не спом'янув. яку їй Господь велику тугу послав.

Прийшла вона; пані й каже:

— Збирай синів у дорогу, з паничами поїдуть.

А вона стоїть, дивиться панії в вічі. наче не розуміє; тільки зблідла, як крейда. Пані розсердилась:

— Що ти, глуха, — кричить. — чи німа?..

Упала нещаслива, не зможе й словечка вимовити, тільки руки здіймає ридаючи.

Як розлютується пані. як накинеться на неї!

— Та я тобі й те, й те зроблю!

Так то вже напустилась, неначе вона яку велику шкоду вчинила — свою рідну дитину пожалувала. що вже сам Господь звелів своїх дітей жалувати, а її зга-

нили й обидили. і з покоїв вигнали! Що чуло її серце змучене, ніхто того не знав, ніхто й не спитав.

Треба синів на чужину зряджати. Чи вергуться вони стару неньку поховати, чи, може, як їх батенько, самі там поляжуть, що й головки ніхто не оплаче! А, може, зледаццють її діточки, її соколи ясні, що тепер виряджас хороших, добрих і щирих, а доведеться, може, таких побачити, що бодай не діждати нікому! Хто їх порадить? Хто на розум добрий навчить? А тут ще недостатки та нужда гіркая, що ні з чим і вирядити: ні сорочки, ані одєжинки справної. Що було, останнє яке добро, продала — діток наділила. й на смерть собі нічого не залишила.

Востаннє спочили сини, а вона пильнує, а вона пильнує цілу ніч над ними, тихо та гірко плачучи. Останню нічку ночують! Скільки то часу мине, поки вона знов побачить любих хлоп'ят, та чи ще коли побачить?..

От уже й сонечко сходить... дзвякнув дзвоник... Веде Олександра діток, обливаючись сльозами, та все тільки благословляє їх та христить...

— Панички! — промовила до паничів, кланяючись у землю. — будьте милостиві до моїх хлопців!

А паничі й відвернулись.

— Мати Божа, — крикнула Олександра ридуючи. — Я тобі своїх діточок урочаю!.. Сини мої, сини мої!.. — та й звалилась, як трава на гострую косу.

Х.

Коли кому вік нещасливий, то й довгий, кажуть: так і Олександрі: прогорювала ще скільки літ сама з малим Тишком. За старших синів і чутки нема: може, що й пишуть паничі, та пані не каже.

Пані тимчасом село продала та переїхала у місто жити. За нею й Олександра мусіла їхати, і там ще скільки людей.

Олександра так занепала здоров'ям, що й робити не здужає, а пані гнівається:

— Дурно, — каже, — хліб мій їси!

Там далі так вже розлютувалась:

— Іди собі, — каже. — куди хочеш. Коли ти робити не здужаєш, то й їсти не проси. Іди собі з двору й хлопця бери!

Вийшла Олександра з панського подвір'я й Тишка за собою вивела.

— О, — каже, — панське дворище! Бодай нічого доброго зроду-віку в тебе не вступило!

Пішла найматься: та щось із тижднів попід тином ночувала. поки собі місця знайшла в якогось коваля. А цей коваль такий, що хоть би й паном йому бути: лихий та сварливий, Господи милостивий! І жінку лас, й дочку: а коли сп'ячнеться. то всі вікном утікають: зараз бігнись! Та ще й кричить:

— А чому мені жінку не бити. або кого іншого? Треба всіх бити, бо й мене бито!

— Хіба я тому винна? — плаче жінка.

— А як же не винна? — Одно за одного мусить одвічати! — каже їй та й годі.

Коли б хто побачив, несе було на гору відра з водою стара убога жінка, а за нею чорнявий, обшарпаний хлопчик скаче. — чи пізнав би хто Олександрю. багату козачку, пишну дівчину? Не послужила й місяця — занедужала: жене коваль з хати. Куди йти? Поплелась у панський двір: тільки що в браму вступає, а фані й стрічас її лихими словами.

— Що. — каже. — згодувала собі синка злодія! Обкрав твій Семенко панича! Та підожди лишень, підожди! А ти чого прийшла? Нездужаєш? Женить її з двора. женить!..

Втісли Олександрю з подвір'я та й кинули під тином без помічі, саму з Тишком. Плаче біднесенький хлопчик. плаче!

— Боже ж мій милий! Мій Семенко — злодій!.. Ой Семеночку, Семеночку! Дитино моя добра й щира! Яково то мені чути таке!.. Батько ж тобі наказував... Сину ж мій нещасливий! Спом'яни свою неньку стару!..

А Тишко, не розуміючи, обійма її, та все вмовляє: — Не журіться, мамо, не плачте, Семенко вернеться. І Семенко, і йвась, обоє прийдуть...

Та втішаючи неньку, й заснув коло неї.

XI.

Благословилося на світ. Прокинувся Тишко та й пішов просити... Дивиться Олександра, як її дитина рученята протягає до людей; як хто копієчку дасть, хто бублика, інший чорняву головку погладить, а інший одіпхне — все бачить Олександра...

Коли ось підійшов якийсь муж до неї та й питає, чого тут лежить, чия вона. Розпитався за все чисто.

— Та ходім. — каже, — до мене, поки одужаєш, — і завів її до своєї господи із Тишком.

Він жив собі з ненькою вкупі; удовець був, дитиночку мав маленьку, дочку. Вони міські були, мішани, і заможні, — всього було досхочу. А що вже добрячі, то й нічого казати. За тиждень Тишко налився, як червоне яблучко, так і качається по дворі. Олександра то не натішиться, — одужала, одмолоділа.

— Наймись у нас діточки доглядати. — кажуть їй, а вона й душею радіє. Нанялась. Живе в їх тихо й спокійно; усе б добре, та думки за Семенка її сушать...

— Е, е, — каже хазяїн, — чого журитись? Може, ще не така біда, як ви думаєте. Розпитайте. де він служить. Як у панича, то, має бути, панич простив.

Увечері нишком, щоб пані не побачила, пішла Олександра й розпитала двірських людей.

— Тільки й чути, — кажуть, — що дуже твого Семенка катували, а таки zostавив панич при собі його.

— А що? — питає хазяїн.

— Та добрі вісті, паночку. — каже Олександра плачучи, — кращих не почую.

— Годі плакати, стара! Паничі не вікуватимуть на чужині, прийдуть, і синів побачите. Та придбайте їм щось, щоб дякували матері.

А вона вже й скриньку купила, пошила калиточку, та все складає туди гроші:

— Це моїм діточкам буде, — думас.

Прийде хазяїн з торгу, то було й кличе:

— А йдіть лишень, стара! Ось вам новенький карбованець, поміняймося на старого!

Біжить Олександра, міняється, дякує йому, Боже,

як, та радіє, як та мала дитина. Полюбує новенькими грошима, що так аж сяють. і сховає знов діточкам.

Треба хазяїну на хутір виїздити; кличе й Олександру з собою. Та якби то пані пустила.

Іде до панії, щоб бумагу їй дала; а пані:

— Не хочу я, не дам тобі бумаги і їхати не пущу.

Ти повинна мені платити. Скільки береш?

— Два рублі в місяць, пані.

— То й плати мені два рублі в місяць, так пущу.

— Треба ж мені зодягнутись самій і хлопця зодягнути.

— Як не даси двох рублів, то я не пущу.

Та й не пустила.

— Дайте вже їй два рублі, — каже хазяїн, — а ми вас не обидимо.

Так пані вже каже:

— Хочу три рублі, та, може, й за три ще не відпущу.

Вже й сам хазяїн ходив, просив.

— Не хочу, та й не хочу!

Сам і поїхав на хутір.

— Бодай — каже, — таких і не знати. й не бачити, як твоя пані.

XII.

Знов забрала у двір Олександру. Тишка взяла до покоїв, а до матері було й не пустить, хіба нишком прибіжить на малу хвилинку.

Вже тяжко нездужала бідна Олександра; лежала сама. і води нікому подати, й смерти діждала. Не було нікого коло неї, тільки старий недужий ключар панський сидів у хаті.

— Братіку мій ласкавий, — промовила Олеся, — закликайте Тишка, нехай я поблагословлю свою дитину; вже мені Господь смерть посилає...

— Нема вашого Тишка. сестро: я бачив, за панією поїхав.

— Нехай же його Мати Божа поблагословить! — зговорила плачучи. — Дитя моє кохане!.. Діти мої, діти!

З вас, як квіту, по всьому світу, тільки вас коло матері
чема, потомлені віка звести! Викохала я вас на поталу...
Це ж ви. мої голуб'ятка, мої соколи ясні?

Якось старий ключар змігся, та людей закликав.
Увійшли люди в хату. Вона глянула:

— Підведіть мене, добрі люди!

Підвели її: зняла вона з себе калиточку з шиї та
й дала їм:

— Це моїм діткам... шість карбованців... віддайте...
Хто має божу душу, навчайте мого Тишка на все до-
бре!.. Не обижайте бідного сироту... (а слізьми так і зро-
дається), будьте до його милостиві!.. Смерть мене по-
стигає саму... Викохала собі трьох синів милих як трьох
голубів сивих..., та нема й жадного коло мене... Сини
мої!.. Діти мої!..

Та як жила плачучи, так і вмерла плачучи.

А пані така, що й поховати добре не хотіла, не то
пом'янути. Двірські люди самі й поховали й пом'янули
щасливу.

I.

Як помер наш батько, нехай на йому земля пером, — залишив нам дев'ять пар волів полових, хороших. Нас було три брати; я — найменший, хлопчиком після батька остався. Середній одружився і покинув чумацтво. Мати дуже просила: „Покинь, сину, чумакувати; я тепер нещаслива у світі, хоч ти мене трохи розважати-меш...” Да таки і плохий він був, частенько слабував.

Стали ми з старшим братом чумакувати. Грицько був парубок високий, чорнявий, карокий, — парубок, як орел. От, кажу, стали чумакувати.. Я вже й старий, уже дочка к осені рушники готує, а ще й тепер мені так і сниться широкий степ безкраю, стелється шлях, ідуть наші круторогі, риплять вози, а місяць світить...

— А щό, хлопче, злічив зорі? — гукне Гриць. як у дзвін ударить; я так і схоплюсь.

Як іти з нашого села у Крим, треба переходити Кумиді, козацьке село, велике, аж на двох горах, дві церкви муровані, річка, хати все нові, коло кожної красний-прекрасний вишник! Славне село! Туди віддана наша тітка, матерчина сестра, то ми, було, завсіди заходимо до їх. Тітка нам рада, розпитує, частує, розказує. Переночуємо у їх, та й у дорогу, а далі вже й бариться стали, днів два або й три перебудемо; то брат знамого товарища піджидає, то у його віл заслабне... Мені, хлопчині, це й добре: чи з хлопцями заведусь, або на тині сиджу, як півень.

II.

Одної весни вийшли ми рано з дому, пристали у Кумидях, як і завше, на третій день увечері. Тепло було, і вишні цвіли рясно. Не доїхавши до тітчиної хати, Гриць спинив волі, та й каже:

— Дивись, Івасю, не відходь. братіку; я зараз повернуся.

— А куди це, Грицю?

— Да треба до знакомого чоловіка забігти. Возів не лишай! — та й пішов; а я за ним назирком: до яких то знайомих людей він ходить?

Перейшли улицю, підкрались під нову хату. Гриць свиснув: переждав трохи. свиснув удруге, утретє... Все нічого не чути. А мене аж під п'яти пече, — що це буде? Обійшов Гриць садок. Якраз під старою вишнею, що, здається. найрідніше цвіла, стояла дівчина, хороша, як зоря ясна: руса коса нижче пояса; стояла вона проти місяця-молодика і, піднявши білу руку. промовляла:

„Молодик,
Як гвоздик!
Тобі роги красні,
Мені очи ясні!“

Як почала приказувати такесчки удруге, Гриць тихесенько свиснув. Дівчина стрепенулась, як сива зозулька; прислухається. Грицько ближче... „Грицю!“ — каже, — „це ти, Грицю?“

Я собі послухати посунувсь. та як був дурний, так і шурхнув у яму, — увесь вид кропивою пожалив. Якийсь вражий син під самісіньким тинем яму викопав. Вже годі тоді слухати, як вискочив та до возів! Мабуть, Гриць подумав, чи не зайця сполохнув.

Перестояли ми три дні у Кумицях. Грицько піджив знову знайомих людей. — не прийшли вражі сини! А сам тимчасом щовечора ходив, а світом повертався. Я, щатаючись з хлопцями, допитавсь, чия це нова хата: Данила Мороза. Козак був усатий. здоровий, а ще й до того дуже сердитий; мав дочку Марину.

III.

Сходили ми у Крим щасливо. Вертаючись, як того треба, стали у Кумицях. Гриць відговоривсь хутенько від тітки і побіг, але цього вечора швидко повернувся, чогось дуже смутний.

Сіли ми уранці снідати. тітка й каже:
— Чи ти знав, Грицю, Данила Мороза дочку, Марину?

— А що таке?

— Віддав її батько заміж, присилував нещасливу! Як вона побивалася бідна! Мов неживу. повезли до свекра.

Я глянув на Гриця: він слухав і пильно дививсь у вікно.

— Вийшла заміж, — як за стінку засунулась; змарніла, зв'яла, моя рибочка. А дівчина була, як сонце! До мене було частенько прибіжить — щебече. розпитує...

— За кого ж її видано?

— Да за Івана Бондара, — от у Дзвонарях, недалечко, такий багатир!..

Як опустил голову Гриць, то до самого дому не підняв.

IV.

А мати все:

— Одружись Грицю, та й одружись! Чому ні?

— А тому ні, — каже Гриць, — що любої пари не знайшов; а побратись абияк, не гоже!

Сидимо було в хаті, мати і почне вздихати, а далі й каже:

— Що то за дівки гарні у нас на селі! Нема і в Києві. мабуть, кращої, як Катря Барабашівна.

А сама дивиться на Гриця.

— А нема, — каже Гриць.

— Хіба Мотря Яковенкова? О-о. хороша дівка, дуже хороша!

— Хороша і Мотря.

— А Мелася?

— І Мелася гарна.

Мати аж було заплаче. Так довіку бурлакою і зоставсь наш Гриць.

Марина, — перечули ми через люди. — скоро умерла: кажуть, дуже лихий чоловік був. Він вже третю жінку взяв.

V.

Гриць вже сивий, як голуб був, а все ходив у Крим. Не хотів ані дружитись, ані дома жити — чумакував. Доля йому щиро служила, — так і золотів. і золотів; да не тіщило його багатство: ходив він більш для того, що вже у чумацтві закохавсь. Дома такий тихий, не гуляс, мало й говорить; а вийде у степ — другий чоловік. не-наче світ йому вгору піднявся! Ходить поміж возами жвавий та смілий, або заспіває: „Т а д о л е ж м о я, д о л е ! Д а ч о м т и н е т а к а я . я к д о л я ч у ж а я !” — аж по степу лунає...

Добре співав! Як було заспіває Нечая, то тобі здається, що от-от козаки вийдуть, по плечах так і сипле морозом. Справсдливий чумак був!

Він у нашому селі церкву новим гонтом обшив і хрести позолотив. Не одного убогого чоловіка вирятував з біди.

Матір шанував дуже. Вона його пережила; уже зробилась мала зовсім, от як жовтенький грибочок.

Третій рік як він помер. Іще кріпкий чумак був. Умираючи, казав у пущі вирити під дубом два скарбці з грошима, один матері віддати, а на того його поховати гарно, висипати високу могилу, а хреста поставить з цілого дуба. Так ми зрубали дуба під кореня, обтесали трохи гілля, да й упустили у землю так, як хреста... **Аж геть-геть з степів видно...**

ПРОЙДИСВІТ

Вже ніде нема такого широкого степу. веселого краю, як у нас. Таки нема, нема, нема та й нема! Де такі тихії села? Де такі поважнії, ставнії люди? Де дівчата з такими бровами?

Згадати любо. побачити мило, тільки що жити там трудно.

Оце ж то у нашому краї був хуторець собі маленький, Божовка. Хуторець стояв під дубовим гасм, — усього п'ять хаток по горі біліло; гора зелена, низька, а попід горою річка тиха. а чиста така, що хоч чепурним в неї вдивлялись. Від хutorця один шлях вивсиувався до того дубового гаю, а другий шлях слався геть-геть по степу у село Рокочи.

Найкраща хutorянська хата стояла ближче до гаю. Гарна була хата. Коло неї садок славний, город хазийський. Не пусто було в оборі, весело на дворі.

Жив у тій хаті господар Юхим Чабан, славили — чоловік заможний і розумний. Жінка його вмерла давненько. йому залишила дочку, одиначку Марту. Дівчині вже полічили сімнадцять років. а така викохалася дівчина, що хоч малою. хоч цілуй.

У Божовці хати не стояли одна проти однієї, а стояли хати там у розсип: одна хата управо. друга геть уліво, одна — нижче на півгорі, друга — вище, на самому горбочку. Від кожної хати стежки розбігалися попутані і поперепутовані, як нитки. Найближча сусіла Чабана була Рясничка. удова з сином своїм парубком: далі на одшибі жили Кожушки, старі одинокі люди, а ще далі у бік коваль Гарбуз кував, а за ковалем хирів хромий москаль Щименко, що одслужив праву ногу не знати нащо і вислужив хрестика не знати за що.

Одного весняного дня Чабан сидів коло своєї хати на призьбі. одпочивав та журився, що йому не вродила

торік пшениця, і міркував, чи вродить вона цього року. Чабан був чоловік мужніх літ, крепкий, високий плечатий: нія в його була довга, а голова невеличка, горда; він підголювався і чуб сивуватий закручував за ухо; брови в його чорніли, як п'явки; погляд був соколиний, а вус такий, що вітер маяв їм, як кійлом. На йому була сорочка біла, полотняна — дочка її красно померезжала, — і білі полотняні шаравари.

Він сидів трохи похилившись, та не так, як хиляться хиренні люди, а так, як сама сила клониться одпочиваючи, — сидів і міркував і поглядав округи себе на степ, на поля, на гай — усе розвивалося і розквітало. Сонечко не виходило з-за біло-димчастих хмарок, а було тепло та тепло — наче чулося, як трава з землі виростає. Пахло як медом солодким і першим пахучим листом. Нікого не було видно, а чути було, як Марта співала, у військо козака випровожала, пораючись у хаті, та чулося — коваль кував, а за гаєм лунало. Стукнули дверима у сусідній хаті — сусідка Рясничка вийшла з дому — жіночка жвавенька, чепурненька, кирпатенька, окатенька — а за нею парубок великого росту, свіжий та здоровий — тільки що не говорив: „Добре їм, добре сплю, добре роблю”.

Чабан їх зачув і зобачив, хоч оком не скинув і ухом не повів. Рясничка швидко опинилася коло Чабанової хати і повіталася:

— Добридень сусідонько! Як вас Бог милує?

— Спасибі, — одказав їй Чабан і повітався з Рясниченком.

— Оце, як Мартуся співає! — каже Рясничка. — Пташко моя! Здорова була!

Марта почула голос і вітання, виглянула з вікна і привіталася.

— А ми оце до гаю ідемо, а ви ще не беретесь? — каже Рясничка.

— Кожушки щось спізнались, та нема й коваля, нема й москаля. Чи не побрались вони поперше нас? Чи ви їх не бачили, сусідоньку?

— Ні, не бачив, — одказував Чабан.

— Коваль кус, чуєте? — промовив Рясниченко до матусі.

— Чую, чую — кус. Якась гайна робота. Посиджу я трохи біля вас, сусідоньку.

Та й сіла біля Чабана на призьбі.

— Мартусю, виходь бо до нас, — нехай тебе побачимо! — гукнула Рясничка.

Марта вийшла з хати і сіла коло сусіди.

Рясниченко, закинувши сокиру на плече, стояв проти Чабана, а очі йому так і заводило до Марти.

Марта сиділа собі вільно, як справдений пташка.

— Оце яка весна тепла! — каже Рясничка. — Хліб вродить. Вчора дивилась я на жита, то такі жита, що й вузь не пролізе. В мене в городі так то гарно сходить усе! Тільки що товар у мене не дуже викрашається... а в інших товар, то як гора! Така от вже доля моя! Що ж, у чуже щастя не вкупитись! Чи пам'ятасте, як чоловік мій покійничок держався на світі? Як жив чоловік, то й розкоші були..., та вмер чоловік. Усі помремо, а поки що, то треба жити.

У Ряснички річі були похопливі, бистрі, перебивчиві — розкочувались, наче то намисто порване у всі боки й на всі сторони.

— А що, вашого наймита ще нема? — спитала вона Чабана. — Чому ж досі не йде він? Аже ж ви погодилися із ним, — казали учора ввечері, він буде. Чому ж не прийшов?

— А прийде, так скаже чому. — одказав Чабан.

— Усі вони, ті наймити, однакові! Не дурно то говориться: „Наймитку, чому рано встаєш?“ — „Та я, каже, надолужу, то умиваннячком, то одяганнячком“. Дякую Богові, що в мене свій парубок...

Марта промовила:

— Он коваль іде; за ним іде й москаль.

— Еге ж, еге, йдуть обое, — каже Рясничка. — Бач, як коваль стежку міряє! А викоптився ж він, світе мій! А той побідома за їм коливає, блід на виду, і вмирати йому скоро. Що вже ті москалі нещасливі, то крий Мати божа!

Коваль додміряв до Чабанової хати, зо всіма привітався, став коло Рясниченка й на Марту пильно подивився. Коваль світив добре очима; з себе був сухий, як перець, горбоносий, русявий і наче б то похмурий од

якоїсь своєї думки. а ще більше прихмурняла його сажа ковальська.

— А ми вас чекаємо. — каже ковалеві Рясничка. — І Кожушки спізналися. А вже ж старії люди охаючи йдуть на роботу. Сьогодні ранесечко бачила, хтось до вас строкатого коника приводив кути. Такий коник славий! Знайомий, мабуть, чоловік у вас був?

— Знайомий, та ще й кум, — одказав їй коваль.

— А я свого кума давненько не бачила. і куму не бачила, — аж нудно мені за їми!

Москаль приколивав і вклонився. Нездужий був це чоловік. слабий.

Він схилювся на свої ключки й важко оддохнув. Його питали на здоров'я.

— Яке здоров'я! — одказав він стиха та зглуха. — Гибію. Слабую дуже на голову й на очі. Було колись здоров'я. та пожилося.

— Треба б вам людиці поспитати, ліків пошукати — радила йому Рясничка. — От чула я...

Москаль тільки рукою махнув.

— Бачте, які ви! — стала вона йому дорікати.

Тут надійшли старі Кожушки, вона до їх заговорила. Кожушки ті були собі тихі люди, й чоловік і жінка; у їх було й хазяйствечко опоряджене. і про смерть усе наготовлене.

Чабан взяв з хати сокиру свою. усі пішли до гаю купую, чоловіки на рубання, а жінки на збирання. одна Марта зосталася вдома.

Вона сіла з шитвом близько своєї хати під вербою. шила та співала.

Час минав, а прохолоди усе не спадало. Сонечко не вибивалося з хмарок. Марті здавалося, що якби ще сонечко вибилося та гаряче заблискотіло, то б ізв'ялило її. як тонесеньку квіточку. Марта вже й співати не співала й шити покинула, почала її дрімота хилити. Коли хтось до неї підійшов, вона стрепенулася. Підійшов парубок; стан гнучкий, ставний. сам молодий. чорнявий, гарний та смутний, він до дівчини не всміхнувся і без жартів з нею привітався. Він питав її за Чабана.

— Це мій батько. — одкаже йому дівчина. — Батько до гаю пішли на рубання. Чи вам їх хутко треба?

— Я наймит.

Тоді Марта згадала за наймита, що батько погодив.

— Батько вас дожидали. — промовила вона.

— Я й прийшов, — одказав наймит.

— Ви, мабуть, ще не обідали?

— Спасибі, я не хочу. Коли ваша ласка, то б я води іспив.

Марта швидко винесла з сіней холодної води наймитові. Вона йому: „Доброго здоров'я, пивши“, а він їй: „Спасибі вам“, там й годі. Наймит-сів на призьбі та й сидів як мурований, дивлячись у землю.

Марта взяла шитво та й нашила замість полюховки ляховку. Усі її думки грали коло наймита. Вона бачила, що сорочка й шаравари в його приношені, з латками. що червоний пояс вицвів, прибілів, в думці вона його убрала якнайлучче й таким червоним поясом підперезала, що аж очі в себе бере. Красна-красна вся одержина! А наймит сам! Чи він дуже б покращав, якби чепурно вбрався?

Вона на його подивилася і знов пороїлися думки, та вже не за те. як його вбрати, а за його самого, мабуть, вже кращого не треба було. Які в його мислі?

Хотіла вона, та не знала, яким перед ним словом применитись.

Наймит і разу очей на неї не звів. Марта мислями далі та далі запобігала, вгадувала вона, чи не покинув когонебудь наймит, і де покинув, і яка його доля буде. і питалася вона, яка її, Мартина доля, вийметься в Бога, як житиме вона. з ким, як вона помре?

Чому наймит не розмовиться? Чому б то не знати наперед чоловікові, що йому трапиться на віку?

Почало повівати прохолодою, а хмари сизіли; у лісі зашуміло, пускався дощ іти, блискавиця блискала зрідка, і грім погримував здалека глухим грюкотом.

— Гроза буде. — промовила Марта.

Наймит не одмовив їй, тільки поглянув на хмари.

Наближувалася гроза. Марта придивлялася округи, наче б то хотіла мислі свої прикласти до щоденного діяння й піклування — і згадала, що у дворі треба сховати від дощу зерно, що сушиться, а в садку постятати полотно, що білється.

— Ой, лихо, а в дворі зерно, а в садку полотно! — казала вона та й побігла швиденько.

Наймит за нею пішов, як наймит. Разом вони зерно приховали й полотно постягали.

Почулися голоси помішані, це з гаю поспішалися додому, від дощу втікали по хатах.

Чабана стріла дочка на порозі.

— Втік від дощу, — каже він.

Побачив свого наймита.

— Здоров був, Максиме! Сідай!

Обос посідали. наймит від господаря оддалік. Марта десь у куточку.

— Трохи ти спізнився, Максиме, — озвався Чабан.

— Спізнився, добродію.

Дощ вже ливенем лив, а за дощем град сипнув як з кошика.

— Ге-ге! — каже Чабан: — пропав хліб!

Коваль був чудний собі чоловік. Любив він гарно вбиратися, може, ставив, що він коваль над усіма у світі ковалями. Слухайте бо! Який же коваль не ставить себе над іншими ковалями у світі? Скажіть, признайтесь передо мною, як перед вами. То чудний, кажу, був собі чоловік той коваль, одягнеться було гарно-прегарно у неділю. розчешеться гладенько, як бабусин унучок, вуса розправить, наче на сметану впова. то що ж думаєте? Й посуне до гаю, у самі гущі. або до степу на самі пустині й походить сам у самоті аж до смерку. Що він дума, що гадас, на що замишляс, святий його знає. а сказати наочевидь тільки хіба те, що як набреде струмочок або озерце або яку-таку воду, то стоїть над нєю й вдивляється наче журавель цибатий, мабій, вдивляється, який в Бога вдався.

Одного недільного вечора коваль. вбравшися гарно та ще й до того сам у тузі й в притузі, у думі та й у мислях, надів чорну шапку з закотами та й посунув просто до гаю.

У хуторі було тихенько, як у вусі. Сонечко закочувалося. Кожушки сиділи коло своєї хати, годували чубатих, улюблених своїх курей просом; м'якаль лежав

коло свого порогу. Рясничка з сином поїхала до куми у гостину, й ворота їх причинені: травиця устоди зелено зеленіс, а вечірне проміння її покропили своїм золотим кропом, а вітерець тепленький повіває... А Чабанова хата стоїть наче пуста...

Тут скажу я вам диво: йшов один коваль. еге? Один, а так наче було два ковалі. Один коваль думав, еге? Один, а наче думало два ковалі. Перший коваль бачив, що Чабана нема, а другий коваль вже чув, що Марта не в хаті; перший коваль хотів запобігати думкою, де поїхав Чабан, а другий коваль сваволив: „нащо тобі Чабан?“ ніби говорив: „Нащо тобі, куди він поїхав? Куди в о н а пішла? Де в о н а поділася — от що?“ Перший коваль мусів погодитись і вже в одно почали думати.

„Де вона справді? Може, гуляє? Може, стрі-
неться?..“

Йшов коваль присмерком. Сонечко усе нижче за-
кочувалося. Такий теплий був вечір, що ковалеві зда-
валося наче хто тепло на його дихав. Він забрався
у саму пущу; там усе наче наслухас кого. Вітерець про-
пурхне, ніби ще прикаже: „слухай, слухай! хутко, хут-
ко! тут! там!“ й пропаде. Оглядай собі, скільки хочеш,
де дівся. Продирався коваль у пущі і зітхав собі гли-
боко на волі, коли голоси йому почулися недалечко,
він зараз поправив шапку й подививсь округи себе зо-
всім розумним чоловіком; не вбачивши душі живої, він
наставив цікаві уха й почав прислухатись.

— Та ти ж в мене одна, як у цілім году весна! —
промовлено, наче б хтось дуже втішався тією весною
чарівничою.

— Чий це голос? Хто це промовля? — запитав ко-
валь самого себе й щось вхопило його за серце, як га-
дюка холодна, й вжалила.

От одказують — це Марта говорить, це Марта ко-
хає! Ковалю наче грім вдарив, стояв він наче у землю
уріс, слухав. Довго він слухав, й усе говорили, не вга-
вали.

Господи! Де вона таких слів навчилася, що вони
одному серце крають, а другому світ угору піднімають!
Коваль, наслухавшись, ще побачити хотів, потихе-

сеньку-помалесеньку розгорнув він віти густії дубові. як добре вбачив він обоїх: вони наче з золота червоного вилиті блисконули йому в вічі. Сидять близенько, говорять вірненько. Він пустив віти й прихилився до дуба сам, ніби одпочити. постояв, наче б то одпочив, потихесенько вибравсь з пущі й тихо пішов собі додому...

Йшов він та йшов, а округи все темніло й вечеріло; ніхто не стрічавсь. Та йшли поспліч з ковалем двоє — молоді й щасливі. близенько й рідненько із собою, і в вухах коваля дзвонили слова тії благії й палкії, одно по одному добре, врозумно, немилостиво... З великого жалю він зблуdivся з шляху знайомого й зайшов від хутора на степ, до чужого гаю, до далекого озера. Місяць вже світив, зорі сяли, роса пала, він усе ходив, та й ходив, та й ходив. То хутко він йшов наче б то утекти чогось, наче б то у пораду яку собі, то знов становивсь і стояв гірко; спробував сісти, не в могу. чи ходив — пара кохана йшла поспліч. чи стояв — ставала поруч, чи сидів — садовилася обік й усе коло його, поруч його, перед очі, усюди горіла вона. як з гарячого вогню, й його палила, наче полум'я. чута розмова...

Чи ніхто з вас того не дізнав, ге? Як хто коли дізнав, нехай тільки пом'яне — або ні. нехай лучче не пригадус. а слуха, що буде далі... Далі зорі поховались. місяць зник і почало на день, на світ займатись. Коваль втомлений, паче збитий, занудивши свос серце, заросивши сині шаравари, повернувсь додому та й ліг на лавці, і став обмишляти, що його тут робити, як його тут бути? Чи ж раз чи двічі він себе запитував: що ж його справді робити, як його бути? Знаю, що раденькі почати навчати з усіх боків, бо чужа біда і складна. і гнучка, а як своя прийде, то її розум гнітить. і серце жалить, і вся вага деє підніметься, і всю раду хтось украде — хоч з мосту та в воду! На все замишляєш і нічого не порішаєш, усе й ніщо. а мислі, як ті пороти дніпрові, крутяться, шутяться, ні біжать. ні стоять — а із усього виходить одне: нещасливий я. дурний і не коханий.

День настав, був і минув, а коваль і забув думати. що сонечко сходить, світить і заходить. сидів у своїй хаті, наче який темний, сліпий, глухий чоловік. Та як

звечоріло й соловейко щебетнув. як же він схаменувся тоді, й вхопив шапку, й помкнувся з хати — куди пистасте. А вже просто до гаю.

І от він у гаї, на тім самім місці... от цеє місце.. ось воно... а ще їх нема... певно зараз будуть. Чи вони разом прийдуть, чи одно по одному? Марта перша тут... Світе божий, то-то ж вона теперки поспішається! Зараз певно тут вже буде!

Вгадав коваль — такс, бачте, враже, ото як скажеш, наче по-мальованому виходить. а як що добре... Вгадав коваль. кажу. Марта прибігла. ледве дихає, покликала: , Максиме! Максиме!" — подивилася у всі бoki й стала дожидати... хутко й наймит прибіг, ламаючи віти по дорозі, валячи куці

— Тут, кохана? — вимовив наймит. наче скарб несподіваний набрів, а сам щасливий аж труситься. -- Як же ти встигла?

— Я поспішалася до тебе.

І чутно по лову, яково було поспішатися, яково побачитися...

Щодня вони бачилися. й щодня коваль теж приходив за свідка й бачив, як вони віталися й прощалися, чув, як розмовляли й журилися. Щодня знав коваль. яка думка. яка сподіванка найшлася в Марти, знав, який жаль, яке лишко уразило наймита, на що вони важили, чим вони смутилися; усе він відав, сидючи поза кущами тихо з своїм пожаленим серцем ревнимим...

Не можна потаїти сильного кашлю та доброго кохання й від дурня, — кожен це зна, то й не диво, що й Рясниченко, простий парубок, завважив якое, що в Марти очі темніють і сіяють не по-давньому, що голосок дзвенить інакш, що зацвіла вона повним цвітом, і залюбував він дівчиною невзавміру, а залюбивши став горнутись ближче, як тільки душа його насміляла. Раз-у-раз він їй стрічався, куди вона піде. , Добридни, добри-вечори, добраночі, помагайбоги. щасливо, здоровеңкі були!" — тим усім щедрив він так, що коли б тільки усе по його слову чинилося, то щастя-здоров'я в неї було б чор-зна поки. Спершу. почавши слідувати дів-

чину любуючи, він не вважав на те, що дівчина бере стежки інші, як він, а тільки думав. якби її перестріти, а далі вже мусів завважити, що дівчина просто звертає, зобачивши його. „За що? Чому?“ — запитавсь бідний паруб'яка дивуючи. — Може, за щонебудь угнівалась? Отже як насмілюся. то й спробую її... Насмілявся він, може. із тиждень. вже не присуваючися близько, а ходячи здалека, мало господарством своїм тішачись, не смакуючи вареники. уночі перевертаючи подушку під головою...

В Ряснички на той час було багато діла: і в городі. і в господарстві, з нитками, з полотнами, з ягодою, й з овощами, з плодом, то можна було вберегтися її никливого погляду, її цікавого розуму.

— Що це ти наче нездужаш трохи? — спитала вона парубка одного вечора, як він повернувся з поля, та вона глянула на нього.

— Голова трохи болить, — одказав парубок звичайно, як одказують у всі віки парубки тоді, як болить у них біля лівого боку.

— Напийсь молока зараз, сину, свіженького молока. — й зараз унесла йому молока глечик і подала: — Пий, пий, сину, більш, це добре. поможе тобі. Це. мабіть. в тебе від спеки.

Пив парубок, як молодий бичок. поки аж побачив денце.

— А що, полегшало? — спитала мати.

— Трохи полегшало ніби, — одказав Рясниченко. — Піду ще проходжуся.

І пішов з хати.

Сами. мабуть, вже знаєте, чи помага солодке молоко від жалю коханого, і поскорбите за парубка, що вийшов з своєї хати. зупинився й зажурився. і не знав, що робити, не вмів себе порадити.

— Ну, вже тепер. як тільки насмілюся, так і підйду, і питаю усе, — аж уголос промовив бідолаха.

Як усе стихло і стемніло зовсім, він вертався до хати своєї. й молоді сльози заросили йому обличчя, як дощ ливний...

— Чого він за тобою ходить? Чого він на тебе дивиться? — промовляв наймит до Марти, аж чорніючи на лиці з туги та з гніву. — Він тебе сватати хоче, я знаю! Він жених, він не наймит. Що ж, Марто? Може, прийдеться на весіллі вслуговувати?..

— Що робити кажеш, коханий? — питала Марта. — Як мені бути?

— Я не хочу, щоб він усліджував за тобою! Я не хочу, щоб він на очі мені усюди навертався... От вже осінь, щодня сподівайсь, тебе прийдуть сватати... Як мені погибати?

— Я не піду ні за кого, коханий. Як не тобі, то й нікому не дістануся.

— А батько велить, присилусь, приневолить...

— Не присилусь коханий, ні!

— Шарпатиме, мучитиме щогодини, щохвилини.

— Нехай й так, серце. Коли б мені мука скрутніша, ніж життя з іншим, то б присилював, а мені усяка мука згодніша...

— Дівчино, я без тебе жити не схочу. Як розлука, то й смерть мені! Я умру за тобою!

А сам вже й зараз помирає: й хапа рученята любенько й пригорта до серця дівчину вірну.

Боже, Боже з високого неба, чи нам усім так того коханнячка треба? Що не мина, не виміча воно ні старого, ні літнього, ні молодого, ні мужнього у світі? А що вже лиха від нього, Боже, світе! Не перелічить ніхто, скільки потопилось, подушилось, пострілялося, порізалось від нього, а посохло, пов'яло, то більш, ніж билія у полі. Спершу ощастить тебе, наче окрилить, а там як притисне, як пригорчить, то аж не оддишешся...

Літечко вже миналося — осінь ішла. Ще не пов'яло ніщо, а вже пахло в'янею та ще пізніми квітками та-кеньки, що аж у голові шуміло. Темні хмари проношувалися небом, грім уже не гримав, лист опадав з дерева.

— Ну вже дочекалася я до самого краю! — зговорила Рясничка синові, як він прокинувся ранком та смутненько зітхнув. — Оце вже осінь, вже весілля усюди ладяться... Вже годі!

— Що ж ви, мамо, думаєте? — спитав бідний хлопець.

— А що я думаю! Нехай сказиться той старий ворог Чабан! Щоб йому добра не вилучилося! Бодай його з корнем вигладило!

— Що ж ви думаєте, мамо?

— Що я думаю! Треба Марту вивірити, вивідати. Ти ж сам нічого сенько не тямил, не знаєш досі, ге? Сьогодні йди, перестрінь денебудь і спитай її... Чи ж мені навчити, чи що, як залицятися до дівчини! Ковалю вона не кохає, я примічала й за нею, й за ним.

— А по чому ви примічаєте, мамо?

— Дурна дитино! По всьому, по слову, і по погляду, і по походу.

— Чи ж помилитись не можна ніколи?

— Ні, ні! Не дурно він надувся, як кулик на вітер, а вона — їй байдуже, вона не тура... Ти ж ходив усе слід за нею цими днями, чи ж вона не прийма тебе, чи гордує?

— Вона якось втікає від мене.

— То й не доженеш, нещасливий! Може, дівчина тільки соромиться, а ти вже й злякався! Сьогодні треба усю правду виявити. Перестрінь і запитай. Чуєш?

— Чую, мамо.

— Та чи встоїш, чи спитаєш.

— Я спитаю, мамо. Хоч умру, а спитаю.

— Здоровенькі були, — голосенько промовила Рясничиха, уходячи того дня до Чабана у двір і всіх озираючи. — Я оце до вас позичити кресала, загубила десь своє, а сина дома нема, завіявся десь, то я вже до вас оце...

Чабан з наймитом обладжували воза. Марта перебирала зелені гурки.

— От вам кресало, сусідко, — каже Чабан і подає кресало.

— Спасибі, сусідоньку, спасибі! Господарюєш, Марто? А я ще гурків не буду цього тижня засолювати, бо ще досі той бондар невірний діжок не направив мені!

Двічі син в його був, двічі сама до його удавалась, п'яниця такий, що Мати божа!

Цокочучи безпечненько про бондаря, в Ряснички аж в очах ясно було від цікавого піклування, що це з Мартою сталося. Не ті очі, не те личко. не так на добридень промовила, інакшій двигасться.

— Я вже думала, поїду до куми у неділю, — цокотала Рясничка далі. — у неї діжок багато, чи не одступить. Марто, голубко, що тобі таке? Батько не чує, призначся мені, чи обидив батько, чи яке лихо? Кажі, серце, кажи, вони не чують.

Марта занялася. як зоря вечірня, рум'янцем і одказала тихенько:

— Ні, батько мене не обиджають.

— Що ж тобі, що ж тобі? Прийди до мене, поговоримо. моє золото! Що ж тобі? Та чого ти дивишся туди на батька? Чого цей наймит нікчемний на нас визирався? Прийди до мене! Сусідоньку, — гукнула на Чабана, — я вашу дочку запрошаю до себе! Нехай мені старій поможе трошки, вже нездужаю я зстаріла... вмирати пора!

— Ще поживіть, ще поживіть, — промовив Чабан ніби вговоряючи. — Тепер врем'я осіннє. веселее: дочок оддають, синів женять, — додав він наче по тайності.

— Дай Боже і вам, і мені дождати. сусідоньку. -- промовила Рясничка, аж іздригнувшись. — Що ж. Мартусю. допоможеш мені?

— Добре, — одказала Марта.

— Спасибі, голубко біла, спасибі! А покищо я тобі поможу гірки обирати. А чи ви чули. сусідоньку, що удовиця Крижка сина в малярі віддала? — спитала Рясничка Чабана.

— Чув, — одказав Чабан.

— Кожушки наші як довідалися, то зараз забажали собі малювання; хвалилися: поїдьмо, хвалилися. до того маляра й закупимо собі якесь малювання, це гарно у хаті, — оповідала Рясничка.

— А гарно, мабуть, — одкаже Чабан.

— Наймитку, чи ти нездужаєш? — озвалась Рясничка до наймита.

— Я здужаю, дякувати Богу, — одказав наймит.
зглуха не знімаючи очей з роботи.

— Якось ніби ізбляк на виду, як я от придивлюсь теперки. В мене син чогось кволитьсся. Жаліється на голову все. Горенько з тими дітьми у світі! А що це нашого ковали зовсім не видно? Наче за гроші показується між люди. Я вже його оце два дні ніде не набреду, де він никас... Сусідоньку, чи ви його бачили?

— Бачив вчора ввечері. — каже Чабан.

— Де ж ви його бачили?

— Він із гаю йшов.

— Оце гультай який! Та бувайте ж здоровенькі, забарилася я. — Приходь. Марто, до мене. Одвідай. серце!

І побігла додому Рясничка. піклуючись і готуючись, що то з Мартою за подія, пощо коваль до гаю ходив, що замишля Чабан чого це наймит так очима поїдає? А Чабан. проводивши її, промовив:

— Ця жінка якби примогла, то б зорі з неба зірвала або землю під собою поїдала.

Вечір осінній, темний, й Марта виходить з хати: ледве два ступні ступає, перед нею Рясниченко. весь біленький і зовсім смутненький.

— Марто, — промовляє він, — чи гнів на мене який маєш?

А сам дивиться у шапку.

— Ні. — одказала Марта.

Мабуть, хотів додати „чому втікаєш?“ парубок бідний. та не насмівся очей звернути з шапки.

— Марто, чи підеш за мене? — почав він знов.

— Ні, — одказала знов Марта.

— І... і вже цьому не бути? Не можна ніяк зарадити?

— Ні, Іване. — одказала Марта. — Не думай об мені, не займай мене, прошу тебе просьбою.

— Не буду. --- промовив парубок наче зварений. — Добрийвечір Марто!

І пішов, сам, як мала дитина, заплакав. Мати стріла ще на дорозі й питає: „що?“ І дивиться, і з одного вже

погляду бачить що. Змінилась на лиці, і очі іскрою спалахнули.

— Вона за мене не хоче мамо, — промовив парубок, — годі вже її займати.

— Не хоче за тебе? Годі займати? — покрикнула Рясничка. — Кого ж вона хоче? Кого вона обрала гадюка? Та ще не знаємо, що Чабан сам дума. Може, вона не хоче, та він жадас то не буде вередуванню він потурати...

— Ні, вже, мамо. я її не займу більш!

— Не займеш. як батько даватиме?

— Ні. мамо! Вже не кажіть про це, бо жалко дуже...

Та й дуже жалко йому зробилось!

— Ні. це так не буде! Ні, так це не минеться! Я довідаюсь! Я дізнаюсь! Щось тут є! Є щось! — виговорювала Рясничка сама до себе.

— Я тебе тут дожидав, — промовляв наймит. над рікою стрічаючи й пригортаючи Марту. — Ти не знаєш, як я тебе дожидаю! Очі горять мої, волосся ніби холодний вітер зніма...

— От кого обрала собі. дівчино! — покрикнула Рясничка так, що аж в берегах виляснуло. — Добре. красно! Батенько нехай втішається. нехай радується!

І Рясничка. мов скажена, вистрибнула з-за верб, з реготом побігла від них.

— Вона зараз батькові скаже, — промовила Марта.

— Що ж Марто, може, це востаннє бачимось? — виговорив наймит.

— Не чуєш нічого? Може вже батько гукає на мене й випхас з двора.

— А чи ж не дасть одвіту ніхто за мою кривду!

— Максиме коханий! Я твоя вірна дівчина...

І вона горнулась до його. й він наче перед гіркою та нікчемною смертю пригортав до себе. Ще нічого не чутчо було з хутора.

— Ходім, — каже наймит.

— Ходім, — каже Марта.

Ввійшли обоє в хату. Чабан сидить біля стола, наче їх дожида. спокійний, як звичайно.

— Що це забарилась, дочко? — спитав.

Вони обос-стояли, наче до домовини вже приручились, або друг до друга. Чабан глянув на обох.

— Господарю. — промовив наймит, — чи оддасте за мене дочку свою?

— Тату, — промовила Марта, — не бороніть... Я за іншим не буду, тату. тільки за ним..., не бороніть, тату!

— Я не бороню, — каже Чабан, — нехай вас Бог благословить.

— — — — —

Що це? Що це? Одхрещустесь усі. такого батька показуєте неслітнього! Щоб багатий, розумний батько та за наймита дочку попустив іти! Це вже ви передали куті меду!

Не сваріться, добрі люди! Нехай хоть на сміх один наймит за чоловіка буде поміж людом християнським.

Нехай один нетяга вишукає собі сім'ю та долю, та спочине, та наболіле тіло й душу одходить, одрятує... Полічили цього одного між правими душами, а вже не злічимо усіх тих, що їх ходить по світу, запродаючи своєї сили і молодість і кріпость за хліба шматок вкрайний, не життя споживаючи, а збавляючи, клянучи гірку долю, не сподіваючись кращої.

Д А Н И Л О Г У Р Ч

I.

Козаче село Глибове при самому Дніпрі. та облягли його височенні гори. Їхатимеш. то шлях тобі звивається бором густим таким, що й не проглянеш; тільки над тобою світ божий. округи імла пахуча; здалека щось гучить-гучить; коли от опахнув свіженький вітерець й засиніє старий Дніпро поміж зелених комишів та червоного верболозу. і повстають круті сиві гори. Тут і село якраз. Біліють хати, цвітуть городи. От мурована церква з високою дзвіницею. давня вже, мур аж зазеленів; потужний цвинтар проріс травою.

Саме за церквою стояла собі колись хата славна, і садок. і город при їй був добрий. Жив у тій хаті Охрім Поліщук із жінкою. Вона була здалека взята і така то вже хороша, чорноброва. а горда та пишна — Мати Божа! Іде було собі, як мальована: очі у землю спущені й не дивиться.

Перво вони дуже багаті були: що є найкраще намисто, або очіпок, або що. то вже Ївга собі почепить. Мали усякого добра, що й не злічити. Та не довго розкошували. Охрім був чоловік такий добрячий: аби кого побачив у біді. зараз вирятус. хоть там як утратиться. Розпозичав гроші то тому, то іншому, ще до того й погуляти любив, та й не схаменувся. як подвір'я спустіло, й ковані скрині спорожніли.

Зажурилась тяжко Ївга, аж краса її зів'яла; зстарілась, ходить похмура. і дитинка її не втішас. Що вже яка була в її дівчинка хороша!

— Вродилась, — каже. — моя дитино. на горе та на лихо! Вік бідою збавиш. дочко; біду і в домовину з собою положиш.

Все, було, сумує та сумує. а дитиночка дивиться матусі в вічі любенько й веселенько та в долонечки плече — не розуміє.

II.

Час не спиняється. Чимало літ минуло. Ївга хоть і привикла трохи. та вже не та стала, що перше була! А дівчина виходилась у неї хороша, як маківочка повненька. свіжа, як ягода лугова, а весела. мов та пташка співоча; а що вже правдива та щира душа! Зроду-віку не чули, щоб кого обмовила чи осудила; така вже люб'яча істота була! Щоб там посваритись з ким. як другі. то ні в світочку! Чи на вечорницях. чи в танку. чи дома -- до всіх привітна й веселенька. як ясочка.

Сватас Наталю Михайло Бруй. парубок добрий і роду хорошого, а що вже кохав її щиро. то всі те бачили. Люди було любують на них, як зйдуться де на весіллі або в танку до купи. Обое молодечіві й хороші, як повні квіти. „От коли б Господь звів до пари!" було кажуть.

Ото ж післяв Михайло сватів: дівчата вже в дружки прибираються та міркують. яке то весілля в Наталі буде: а тут свати із своїм хлібом повернулись: не оддають Наталі! Батько й рад би, та мати й слухати не хоче. що не багатий. Зажурився Михайло, плаче Наталя, та нічого робити! Попрощались молодята. пішов Михайло чумакувати. Така, бач. думка була; „запрацюю щось, підможуся. та візьму таки Наталю”.

III.

Поки ж він ходив по дорогах та чумакував, навернувсь інший, багач великий, Данило Гурч. Він таки з козаків був, та жив собі паном, мав свій хутір. і степи. й поля, тільки що ходив у світі, в сивій шапці, не хотів в інше вбиратись. Якось йому крамарі. що наїздили до його дещо купувати, то й кажуть:

— Братіку Данило! Всім би ти чоловік. та коли б ти оту свитину закинув та ходив по-нашому, у каптані.

— А щоб ви того не діждали, вражі сини! — гукнув на них. — Коли маєте мою одежину ганити, геть з мого двора!

То всилу бідолахи від його втекли. Уже й перепрошували його. — ні, не пустив уже ніколи у свою брану.

Такий то був яросливий. що Боже борони! Як розлютується, аж йому огневі іскри з очей скачуть, і побіліє, як крейда. А був хороший із себе дуже: високе чоло гетьманське, брови як чорні п'явки, так і говорять, очі карі, ясні як зорі, і всміхнеться було так ласкаво. да разом і гордо й смутно. що аж за серце вколупне..

Він остався ізмалку сиротою: мати молодою вмерла, а батька вбито на війні. Розказували старі люди, що була ще в його сестра. хороша дівчина, та злюбиласть з ляхом; брат того й не знав. тільки знала стара бабуса, що в їх жила й випестила обох. Як стара ні вговоряла Катрю, не послухала дівчина, та як брата не було дома, і помандрувала з ляхом у Польщу! Приїжджає Данило до господи та й питає стару:

— А де сестра, чому вона мене не стрічає?

А він сестру так жалував. як свою рідну дитину, тільки й на думці в його, що Катря, чим би то втішити сестрицю, як звеселити.

Питає він. а стара заплакала та й каже:

— Ніхто вже не стрічатиме тебе, мій соколе ясний, окром мене старої!

— А що таке? Яка напасть? Де сестра?

Стара й одповістила йому. як злюбиласть Катря з ляхком, як не слухала ні вмови її, ні просьби, ні грозьби.

— Вчора. — каже стара, — увечері приїхав їздець. вона вийшла, а я за нею побігла. Звісно, молоде — хутче добігла, ніж я. Схопив він її на руки та й помчав. Тільки й бачила!

— Чи не той це лях, що в Максимчиному хуторі проживав?

— Той самий. голубчику! Все було, куди ж підемо, він на очі навертається.

Нічого більш не сказав Данило. Білий, як та хустка, спустив очі до землі й думає. А далі:

— Прощай, стара!

— Куди ж ти, мій орле? Покидаєш мене в тузі та в печалі! Чи хутко ж тебе дождити?

— Хутко буду.

Впав на коня та й полинув і не було його місяців зо два. Стара виглядає та плаче: „Викохала, випестила, та й обоє покинули!”

Коли так одного вечора затупотіло у дворі. вибігла стара, а Данило коня прив'язує. Так вона й кинулась до його, обнімає плачучи.

— Ой, сину мій, квіте мій! Згадав мене старую — приїхав. Та де це ти досі був? Чи не чув про сестру? Де вона моя пташечка? Яку то їй долю Господь дав?

А він мовчить, ні пари з уст.

Увела його в хату, та аж злякалась: такий він став!

— Данильцю мій, та який же ти блідий! Нездужав, мабуть? Чи тебе дорога стомила?

— Утомився. — каже. — хочу відпочити.

Та хмурий, невеселий такий. Потупала стара коло його, усе мовчить, та й одійшла.

Живуть вони вдвох. Данило й не згадує про сестру, наче зроду її й не було, а стара дуже скучає та й каже одного разу, важко зітхнувши:

— Де теперенька Катря моя мила? Хотьби ще мені побачити мою любку! Як то вона на чужині проживає?

Данило наче й не чує.

— Данилечку! Чи ти одцураєся сестри, чи тобі не жалко, що ти й не згадаєш про бідну дівчину, а я заговорю. то ти з хати йдеш? Скільки вже благала тебе поїхати — пошукати, де вона. Може, той ляшок її покинув, може, нещаслива де тиняється та боїться вернутись. Чи ти ж своє рідне покинеш у наругу людям?

— Не турбуйся стара, не буде твоя Катруся в нарузі!

— Де ж вона? Де ж вона? Ти її бачив?

— Пом'яни її душу!

— Боже мій, Боже! Це ти сестру з світу згубив! Катрусенько моя нещаслива! Пропав твій вік, як маків цвіт! Данило, великий тобі гріх!

— Годі, — каже. — бабусю, плакати, не поможеться!

— А він же де?

— Спитай чорного ворона, що його кості розньомує.

IV.

Отакий то жених був Данило Гурч, що посватав Наталю; а Ївзі не що в голові, як зять багатий.

Бідну дівчину наче блискавка опалила, сама не своя.

— Мамо моя! — плаче, — не губить мене молоді, не топить за Гурчем. Лучче мені вмерти, як за ним бути!

Не слухає Ївга дочки, присилувала. Повінчали одбули весілля, випроводили молодих до господи. Стріла Наталю стара хлібом-сіллю:

— Господине моя молодая, нехай же тебе Господь щастить долею й здоров'ям! Щоб була здорова, як вода. а багата, як земля, а пригожа, як та рожа! Ти нашу хату звеселиш і мене старую одмолодиш!

Так то вже стара вітас молоду. та радіє, аж плаче.

І Данило інший став, як одружився: вже не наспулені чорні брови, і на устах ласкавий усміх. Полюбив щиро молоду жінку. Тільки молода полохлива, як пташеня з гаю: заговорить він — вона й очей не зведе, візьме її за руку — побіліє на личку. і рука тремтить.

Живуть уже з півроку: все молода не привикає.

Став супити знов чорні брови Данило і пильно й грізно часом дивиться на молоду жінку.

Поховали стару; ще смутніше в хаті стало. То було стара й заговорить, і спитає, й пошуткує, бо дуже любила Наталю, а тепер, інший раз, то цілісінький день божий сидять, не промовлять і словечка: вона щонебудь робить, а він, підперши рукою кучеряву голову, не випускає її з очей та так пильно й невесело дивиться, що аж серце холодне.

Одного разу проситься вона до матері в гості бо давненько не бачилась. Данило мовчить. Підняла очі, а він блідий-блідий, тільки очі блищать. Мов опалив її своїм поглядом, аж одхитнулась. Він усміхнувся.

— А чи не прийшли глибівські чумаки додому? — проговорив, та так глухо, мов не своїм голосом.

Наталю ледве стояла. Хочє сказати й не вимовить словечка. Він устав і виїшов з хати.

А чумаки справді вернулись додому; вернувся й Михайло. Тільки Наталя того не знала й не відала; а коли вже він і як і од кого довідався, що вона любила із Михайлом, то Господь його святий знає.

З того часу так то вже пильнував Наталю, що й ступня з хати не пускає. Чи робить вона де в садку та розважас себе, співаючи тихенько, чи в дворі господарює. — він усюди вродиться і очей блискучих не зведе з Наталі, аж їй і страшно й сумно.

Вибирається якось він до міста, Наталя проводить його, стоїть бліда й смутна, аж він сам жажнувся, як поглянув. Обняв її кріпко й щиро:

— Горє мос. Наталю, нелюбий я тобі! Загубив я й тебе й себе!

Вона хотіла щось промовити, та тільки заплакала. Упав Данило на коня і помчавсь, не оглядаючись.

Осталась Наталя сама, опорядила все на господарстві, вийшла в гай (а хутір їх у гаю, у самому). Тихо й пусто округи. Шлях звивається гаєм... Тільки шумлять листя, щебечуть і черготять пташки, та шурхають ящірки в траві. А зелено, й пахучо, й свіжо! З липового зруба молоді паросточки пустились, вигналась високо береза, й шелестить осика тонким листом; із-за темного дуба то калинова квітка витягнеться і червоний китяг ягід горить, як жар, то колюча гаєва рожка покаже дрібні листочки й пахучу квіточку; виносяться хвоїнки, як стрілочки прямесенькі, й горобина розкинула зелений намет, і рясно на їй ягід червонозолотих. А всякого зілля, квіток! — і копитник хрещатий, і папороть розрослась купою; пахуча берізка коло сухого дуплиного пенька повилася; й синій живокіст і кружало червоної смілки... Аж у очах мигтить!.. Зверху сонце так і силпе теплим промінням в темну гущовину, а з гущовини паше на тебе холодком...

Поглядає Наталя округи, та й облили її дрібні сльози.

— Ой світе мій ясний, світе мій прекрасний! — промовила пісню. — Який мій талан нешасний!

Схилила голову на білу руку. плаче та згадує своє дівування: як то весело було й вільно! Й спом'янувся їй ясноокий Михайло... який він тихий був, люб'ячий...

— Піду я, хоть одвідаю свою матусю, — думає. — Данило вернеться хіба завтра — не знатиме. Може, востанне попрощаюсь... Спізнюся, то мати проведуть.

VI.

Схопилась та й побігла шляхом, а вже вечоріло і роса пала. Біжить, біжить Наталя, серце б'ється, як не вискочить... Місяць зійшов; ніч тепла й тиха... От і Дніпро блищить синьою хвилею, і човни по березі розкидані, а там і перевіз; за малу годинку перебігти можна — недалечко.

Коли чує Наталя, за нею женуться. Оглянулась — це Данило мчить... Уже настагає... Не пам'ятаючи себе, кинулася Наталя в воду й поплила Дніпром, як та рибочка.

Пригнався Данило:

— Не втечеш! — крикнув, — не втечеш!

Скинув човна на воду і поплив за нею; нема весла — гребе гострою шаблею. Човен летить... та все не дожене Наталі. Уже вона й далеченько. Червона хустка пішла бистрею; довга коса розпустилась по воді. Данило і вловив її за ту косу шовкову... Як замахнувся блискавою шаблею, тільки кров тепла зчервонила сиву хвилю Дніпрову.

Загубив жінку Данило та й сам пропав... чи самохіттю, чи так уже Господь його покарав. Найшли обох рибалки уранці. Вона змучена й сумна, а він гнівний та грізний, Боже, як ухопив міцною рукою за довгу косу, то так рука й звелась навіки. Вкупі й знайшли.

Коли б таку горду душу та на добре Господь нагуптив! Бо був він щирий і правдивий. Сам нікого не обіжав із роду, тільки себе занапастив перед Богом.

I.

Роскажу вам про Якова, якого він смутку набравсь у Хмелинцях, залицяючись до Коханівни.

Приходимо ми з ним у неділю під те село. Сонечко вже низенько. Мій парубок. дивлюсь, ніби почав приставати. Примічаю мовчки..., придержав, знаєте, собі ходу, — примічаю: зробився мій парубок зовсім другий чоловік. Всю дорогу був такий говіркий та веселий, бубонів, як міський дзвін, а тут ніби води в рот набрав, і брови здвигнув, і голову повісив.

— Що це. — кажу, — пане Якове, надувсь, мов кулик на вітер?

— Якого це іще кулика видумали, дядьку! — пробурчав.

— Може, притомився, хлопче? — питаю.

— Ні, — одрізав, та й знову йде мовчки.

— Да що ж це, — кажу. — пане Якове? Перше гнали, нівроку вам, як вітрів батько. а тепер чого ж почали приставати?

А тут якраз зійшли ми на горбок, так невеличкий. да з нього глянуть на Хмелинці — село, як на долоні.

— Оддишемо, — кажу.

Сіли. Дивиться мій Яків на село, аж йому очі розбігаються; дивлюсь і я. Все знакомі місця — і хати і садки. Славне наше село, якби ви бачили! Церква стоїть висока, старий сотник якийсь її будував, цвинтар заріс черешником да зіллям трохи не в пояс; хаточки поховались у вишневій садки. Як глянути — зеленіє садок, а завернеш з улиці — візьметься біла хатка і нове віконце, а в віконці молодая, веселая дівчина і сміється, і киває, як було колись...

Сидимо, дивимось. Гомоніли люди на селі, а далі один по одному і розійшлись. Цокотали ще дві моло-

диці; розходились і знову сходились, та все руками, як горох молотили. Якби не вийшов чоловік, високий, як дуб, хто б їх розігнав і до світу. На селі стихло; хіба де стукне віконце, да шмигне попід ворітьми цікавий парубок.

— Годі вже, ходім! — заговорив мій Яків, ніби його підкинуло, — вже пізно!

А сам аж побілів.

— Оце мені лихо! — кажу я.

— Яке вам лихо, дядьку?

— Да що на тебе найшло, Якове? Вийшов і здоровий, і веселий, і співав, і розмовляв, а тут разом неначе тебе киплячем обпарено. Грошей не погубив?

Він за шапку:

— Гроші єсть, — каже.

— І гроші несеш, і дівчина дожидає, а ти як у ярмо йдеш!

Ані пари з уст.

— Переночусмо вже, — кажу. — разом з мною у старого Кохана.

— Як їх ласка, — каже.

Скипів вже я тоді.

— Та ти. — кажу, — Якове, говори до ладу! Що ти уриваєш по словечку, як попівна на бенкеті? Як ти мені зараз не висповідаєшся, — я тобі не Явтух Товстодуб! І в старости не клич, — не піду!

От він тоді й почав:

— Що ж мені. — каже, — дядечку, по тих грошах? Чи відкуплять вони мене?

— Чого ж це, братіку, завів таку жалібну? Чому не відкуплять! Аби гроші, то й відкупишся.

— А як пані не схоче?

— А вона чому не схоче, твоя пані? нехай її батьку все добре! Чи ти де бачив таких панів, щоб їм гроші були не милі? Мені, — кажу, — не траплялись, не знаю таких.

— Е-е, дядечку, вона, мабуть, чи не ковшем їх міряє?

— Да вони, ті пані, на гроші такі ласі, як циган на сало, братіку! Їм все треба, все мало! Не журись! Я сам

з тобою піду до панії, і не таких бачили. Ти поклонись старому...

— Він казав уже мені: „За панського дочки не віддам. Лучче нехай іде в черницю”. Як Кохан сказав, так і буде: це й мале хлоп'я знає.

— Ну, побачимо, як буде, — кажу. — не далеко вже. І хата його он біліє!

II.

Йдемо улицею; ще з другого кінця побачили: в хаті світиться. Підійшли. я постукав; у дворі гавкнуло цуценя, хтось відсунув віконце, да, мабуть, нічого не побачив, бо такі нахмарилось і зовсім темно було. Брякнула заціпка, і вибігла Коханівна Марта.

Що то за дівчина стала, Боже мій, світе мій! Да така ж молодесенька, а красна, як маківочка! Заквітчана, у червонім намисті, сорочка вишивана, в черевичках, — ну, дівчина, як зірочка!

Вибігла з каганцем, побачила мене і Якова:

— Ай, дядьку! — каже. — що це ви!

А це, батче, не я, а Яків... ледве каганця з рук не вибив.

— Марто, ясочко моя! — шепче.

Тут старий Кохан увалив. за ним стоїть Коханыха. Поздоровкались, привітались.

— Е, дочко, — каже старий, — любих гостей до хати просять, а ти тут в'єшся. Йди, моя ластівко!

І пропустив її в двері.

Увійшли й ми, поклонились та й посідали. Старий вечеряти просить. Мати й дочка коло стола, та коло печі звиваються, а ми поглядаємо одно на другого та хочем розмову почати.

Кохан... Ви, правда, зроду його не бачили. Цього чоловіка всі поважали змолodu. Як парубкував, поведе чорними бровами — дівчата сохнуть і дуріють, а тепер, як пристарівся, моргне сивим усом — громада й примічає... Перший чоловік у селі Кохан. Якби ви на його глянули!.. Що ті пани ваші міські? Ошпарені горобці! Цей, як вийде, кажу вам, високий, сивий та усатий,

у чорній свиті, а пояс червоний, шапка сива, виступка козацька настояща. ще давніх козаків. Хоть там і во-рогуєш з ним, а шапка сама з голови звалиться, як не знімеш. Чи мало по селу старих людей ходить? Ну, іншому поклонись. а іншого, буває, що й не вгледити, а цього, як гетьмана, зараз уздриш. І він підніме шапку, хотби малій дитині. підніме — і далі йде. Оженився він з Оксаною, — Яковенка старого дочка, тож козацького хорошого роду. Така повновида молодиця, чепурна чорнобрива, настояща козачка!

Посиділи ми там, іще поглянули один на одного.

— Так то воно, брате! — каже Кохан.

— Так то, брате! — кажу й я йому.

Коханиха вечерю постановила, почали частувати горілкою. „Іще чарочку, свате!“ — просять. „Дорога дальня“, — каже Коханиха, — „і холодний вітер віє; мабуть, притомились“.

— Е, пані матко, — кажу, — д о л ю б о ї н е б о г и н е м а д а л е к о ї д о р о г и ! — та й випив другу.

Далі старий до парубка: як, що, чи все гаразд, який заробіток?

Яків, бачте, у Києві на заробітках був; наймають там каміння возити тощо. У нас пускають; треба тільки подачу давати, яку там положать. Яків того року таки добре заробив; старався дуже, бо знав за що, то й діло кипіло.

— Хвалити Бога! — каже Яків, вийняв із шапки гроші та й поклав старому поперед очі.

Сам устав, поклонився та й дивиться.

Старий тільки сивим усом моргнув.

— Гроші, — каже.

Яків знов поклонивсь.

— Всю надію клав на вашу ласку та милость, батьку!

Марта, дивлюсь, припинилась, наставила головоньку, мов та перепілочка, і слухає — не дише. І мати, бачу, на нас карим оком закидає.

— З Богом, — кажу, — завтра рушаймо до панії, а потім і до вашої милости за рушниками.

— З Богом, — каже старий, — попитайте долі. Відкупишся, Якове, зятем будеш, а ні — воля божа! За панського дочки не віддам. Казав перше, з тим і умру. Бона ў мене славного козацького роду! Чи таки ж мені, да, ще з сивою головою, чесний хороший рід ганити. Козацький рід переводити, як погану жидівську віру! Нема в світі над козаків!

А сам аж стелю підпирає; і очі світять, і голос дзвенить — одмолодів як на Турка йде!

— А нема, нема над козаків! Нема, — що й казати! — стиха приказус жінка, хитає голівкою, — нема!

Мій парубок побілів, як хустка; і дівчина, сама не своя. Стоїть, як нежива, і ясних оченят не зведе.

— Чим він іще не козак? — кажу я старим. — Да подивіться. люди добрі, чи він то не козак? Нехай хоч сама Марта скаже!

Марта нічого не сказала, закрилась вишиваним рукавцем та й з хати вийшла.

— Так, як же це буде, пане брате? — питаю.

— А так буде, як я сказав. Ідіть до панії. питайте долі.

— А як враже зілля, багацько схоче?

— Аби схотіла, за гроші не стійте, я грошей дам.

— Ну. спасибі, брате! — кажу я! — Щирий ти козак, як я бачу!

Та й торкнув свого молодого: „примічай ніби”.

Веселіше, знаєте, стало. Випили іще по чарці та й почали радитись, як приступити до тії панії, як зговорити, що до чого прикласти. Коханиха за дочкою вийшла. Певно десь присіли у садку та й журились укупці; ми того вечора вже їх не бачили.

III.

Завів нас старий у комору на добраніч, та й полягали ми спати. Чую я, не спиться щось моему парубкові: то сіно перевертає, то здихає, а далі й вийшов.

„Чи не пішов би та й я за ним?” — лежу собі та й думаю, а сон мене так і клонить; сіно пахуче, свіже. Чую — рип! Ну й добре, що не пішов, це Яків...

Він постояв трохи і знову шмигнув. „Е, ні, постій!” Тут і я за ним. Бачу: підбирається під хатне віконце, да ба! Він і льнув до його, і бився голубом, і стукав тихесенько ніби травицею, — віконце не відчинилось. Чи спала молода козачка, чи батько не спав, хто його знає! А ми пішли, як прийшли. ні з чим.

— Е, е! — кажу, щоб то його розважити. — колись і перед нашими ворітьми сонечко зійде!

Він тільки рукою махнув та й зарився в сіно.

— Якове. а Якове! — кличу.

Мовчить, наче не чує, спить.

Тоді я й собі на бік. та й справді заснув.

Повставали раненько, до сонця. Старий випроваджав нас за село (бо Хмелинці село козацьке, а до панського буде ще з півверсти), — зняв шапку: „Боже поможи!” та й попрощались. Ідем ми собі. коли де не візьметься... Марта з коромислом. і хоче щось казати, і соромиться, а сама, як вишенька.

— Що це. Мартусю, — кажу, — чи не нас вийшла проваджати?

Я вже мусів розмову почати, бо мій парубок тільки очима світить та поза мною посувається знай до дівчини.

— Я була, — каже, — у Галі, додому йду. Боже вам поможи, дядьку!

Та й стрибнула поміж верби.

IV.

Увійшли у паңський двір; сонечко вже підбилося височенько; питаємось — сплять. Посідали коло мальованого рундука, дивимось, — сад якраз перед очима. І туди стежки, і сюди стежки, все жовтим піском повисипувані. і квіток цвіте без ліку, все кружками, кружками; і лавочки зелені, чистенько так, порядчоненько.

— Славний садок, Якове!

— Славний, — каже, — дядьку!

Довгенько таки ми сиділи та журились, поки діждали. „Пані устала”, кажуть. Кликнули нас до покоїв.

Увійшли. Аж у очах нам замигтіло: і зеленіє, і червоніє, і біліє, і синіє... — чого там нема! Може, доводилось зиркнути у жидівську крамницю, всього багацько; зразу й не розбереш що добре, а що, збачайте, годиться у сміття викинути, аби людей дурити. а б и, б а б о. р я б о! Так і тут: по кутках блищить, по стінах сяє. Повибігали якісь панночки. куці та бистрії, як сороки; повертілись, повертілись поперед очей, і шмиг за двері! Обідньої вже доби сама пані вкотила, як на колесах. пухла така, ніби на дріжджах зійшла, у перстнях. у ватласах, просто до дзеркала. повернулась двічі, так і зашуміло по покосві, як сухе листя, плюхнула в крісло. аж її підкинуло: тоді зирк на нас.

— Чого вам треба? — питає.

— До вашої милости — кажу, — так і так! — да низенько кланяюсь.

Вона і стала тоді ніби пильніше на нас дивитись, да каже, що тепер усе дорожче стало, що в того то да ще в другого пана парубки відкуплялися, то по півтисячі за себе положили.

— А в якого ж це пана, добродійко? — питаю та знову низенько кланяюсь.

— Тобі нащо в якого пана? — а самій мов у вусі закрутило, — нащо тобі?

— Да що? — кажу, — у того пана, хай йому Бог дає здоров'я — такі люди багаті!

— А ти думаєш за скільки відкупитись?

— Та ми б то думали, вельможна пані, як по нашим грошам... Да що, мабуть, Бог не судив.

— За скільки ж ти думав?

— Да що вже даремно вашу милость турбовати! Бувайте здорові, добродійко!

Сам до дверей. Яків мене хап за рукав: „Дядьку!“ Я йому моргнув — не мішайсь!

— Слухай бо, ти, — кричить пані, — постій!

Завернула, знову питає:

— За скільки хочеш відкупитись?

А я таки не кажу. „Що, мовляв, вашу милость клопотати нам!“

Далі бачу, що вона вже червоніє, як жар найчервоніший, кажу:

— Я, милостива пані, думав за двісті карбованців.
Вона мені:

— Да ти, мабуть, з роду дурний. да ти це, да ти те!
А я все кланяюсь мовчки, ніби то вона й до ладу
говорить.

Виговорицалась, устала:

— Як хочеш відкупитись — відкупляйся скоріше
за триста, бо після і за тисячу не відкупишся.

Яків мій зрадів та, як дурень з печі, в ноги її геп!
Дякує, бач, що його ж салом та по його
шкурі!

— Ну, а гроші ж принесли?

Сама як ув очі не вскочить.

— Ні, — кажу. — милостива пані, маємо при собі
трохи, да не всі.

— Мені зараз гроші треба! — крикнула, — зараз
таки! Я, — каже, — поїду в город сьогодні, і ви щоб там
були, та все й скінчу. Ідіть, заберіть гроші.

Сама як схопить дзвінок, по всіх покоях — дзінь-
дзінь! Повбігали дівчата й хлопці.

— Коляску! — каже, — та не баріться!

А сама товчить ся, як Марко по пек-
лу — то папірчик з-за дзеркала витягне, то відми-
кає, то зачиняє: за нею і дві дівчини мечуться. як же-
реб'ятка, коли жахаються.

V.

Поки у панському дворі лагодились та вбирались,
ми хутенько перебігли до Хмелинців, наробили там
крику, сміху, радости та веселости і знов вернулись до
панського двору. Пані казала нам дати возочка. сама
сіла у високу коляску, да й поїхали з Богом.

Городок наш — так собі городок, нічого. Мій батько
казав, що колись по йому проходили полковники та
сотники, — так куди не глянь, славне військо, як той
мак червоний; а тепер засіли жида, як сарана. І пани
живуть. У базар і чоловіка попадеш, бо в базар людей
найбільше.

Заїхала наша пані до старого Мошки — жида. Покої високі і хороші, тільки так перцем несе.

Зараз послали по якогось писаря Захаревича, а нам казали коло дверей підждати, коли він прийде. Прийшов він хутко. Поганенький на личку, рябий, як решето, штани сині, широкі, якась куца свиточка і на шиї зслена хустка: під правицею шапка. Увійшов, зігнувся, наче й не ступає, а чоботи здоровії і добре змазані.

Пані його до себе зараз закликала. Вона у нас як говорить з яким чоловіком, сидить собі просто, як добрий качан у городі, і все роздивляється, які в тебе брови. Хіба б який генерал, щоб вона голівку схитнула набік або глянула в вічі любенько.

Пождали ми ще трохи, поки пані радилась з тим Захаревичем. Вийшов він од неї, моргнув на нас та й каже:

— За мною йдіть!

І пані із дверей каже:

— Ідіть за ним!

Ми й пішли. А веселий чоловік був той писар Захаревич! Ледве ми вийшли, він почав сміятись і говорити мало не танцюс. Далі огрів мене зо всієї руки по плечах, та й каже:

— А що, схотілось на волю? І добре!

— Так то добре, — кажу, — що краще нам і не треба до якого часу!

— То тільки біда, — каже, — що діло то ваше дуже трудненьке. Не знаю, як то воно й буде.

— А що ж там таке? — питаю; а Яків так і побілів.

— А то, що треба вам тепер особі і приміти писати, це трудно! Я б то й написав їх, та як скаже пан Биркач, треба йому читати їх.

— А як добре напишете, поздоров Боже вас, пане, то певно нічого не скаже; хіба подякує.

— Хіба йому подарочок дасте, а? А я віднесу. Це можна. Га?

Яків зараз і вирвався:

— Якого ж подарочка треба, навчіть, пане!

— Можна і грішми, хоть і сто рублів, то візьме, він добрий чоловік! — каже писар, а сам регоче.

— Ні. пане. ви нам кажіть, як треба. — Це вже я йому. — За що гроші давать? Або ми панію свою спитаємо.

— Це не конче треба. В о л ь н о м у в о л я. а б і ш е н о м у р а й. Можна без грошей.

Це вже без сміху каже. Сів коло стола, стіл у його кривий, да і вся хатка на боці; по кутках дірки сміттям завалені. Написав щось да й каже:

— Я не зможу тут нічого: так і панії скажіть. Нічого писати.

— Як нічого? А другим щось пишете, пане!

— Пишуть особії приміти, мугир! — каже той Захаревич. налаявши нас, як бачите. — А у його які приміти? Зовсім так, як і всі.

— Так це слава Богу. що і ми на людей походимо! — я таки одзиваюсь.

— Так ні, да ні, нема особих приміт нічого писати!

Мордувались, мордувались, таки мусіли дати два рублі з копою! Тоді приміти знайшов і хутенько їх начеркав у папері. І веселий знову став. який і був перше.

Проводив нас, да й каже:

— Не бійтесь, все буде так, як слід йому бути; на те голова і приятельство. Нам аби маленький подарочок, як то говорять: з м и р у п о н и т ц і. г о л о м у с о р о ч к а.

— Щоб не довелось мирові оголіти! — кажу я, — бо, поздоров Боже вас. багатько уже ниточок тих тягнете, да з усіх боків.

VI.

Все. як пообіщав Захаревич, скінчилось добре. Поклонились ми панії, та й, не гаючи часу, до Хмелинців. В Хмелинцях рушники були готові, тільки нас ждали. Зробили змовини, а там і весілля справили.

Добре погуляли і старі і молоді. По всьому селу пішла чутка, що у нас весілля: музики грають, у бубон б'ють, — весело було, бучно!

Правду говорять: з гарної дівки гарна й молодиця; гарно завертиться, гарно й подивиться. Що то за молодиця вийшла з нашої Марти! Дівчиною як була, бігає, сміється, щечече, а тепер якось ніби розумніша стала; двір перейде тихо, велично, у вічі гляне з повагою. Очіпок червоний, намітка біла, довга, — і гетьману кращої жінки не треба, ей-Богу!

Живуть вони й досі з батьком укупі і щиро любляться. Хлопчик найшовся у них, такий чорнявий, у батька вдався, і здоровий, дякувать Господеві, росте.

Т Ю Л Е В А Б А Б А

Ганна Федорівна Журбівська була дуже добра хазяйка. Просто вона чудеса виявляла. Приміром, вона робила один крем полосатий, різнокольоровий, усім на заvidia та подив. Хоч як там уже хотіли інші господині дійти до цього крему, — ніхто не дійшов. Вірте — не вірте, а одна пані (і заможна пані) хотіла сина оженити з дочкою Ганни Федорівни, аби тільки вивідати тайну. Та Ганна Федорівна усе з цими речами насторожі, а пані була нетерпелива, поспішила, проговорила. Ганна Федорівна дочки не віддала, і секрету не відкрила.

Ні в кого таких не було обідів, або таких пирогів на іменини, як у Ганни Федорівни. Хто не пам'ятає, коли її дочці минуло вісімнадцять літ, справляли іменини та спекли пирога... Як подали цей пиріг, так дехто навіть злякався. Один гість (аматор, знавець) устав та сказав, склавши на грудях руки:

— Що ж це ви таке з нами робите, Ганню Федорівно? Дивлюся, несуть на блоді..., я думав, це генеральського сина несуть...

Але найголовніше діло рук Ганни Федорівни — це були баби... Якби то хто знав, які то були баби!

Ганна Федорівна була побожна бабуса, до всіх прихильна та ласкава. Сміх у неї був приємний, трошечка деренчатий, очі добрі, носик кругленький, а ростом невеличка. Ганна Федорівна давно повдовіла. Дочку вона свою віддала за радника в губернії, і дочка вмерла на першому таки році заміжжя; і зять умер скоро за нею, лишилася дитинка, дівчинка. Ганна Федорівна узяла її до себе. Онука була гарненька панночка; добра чи лиха, — ще того ніхто не знав, їй усього йшов десятий годок, — так іще була стрибуха.

Тяжко побивалася Ганна Федорівна за дочкою, тяжко тужила, поки час своє взяв. Перетуживши Ганна

Федорівна жила щасливо та спокійно. Її шанували та поважали. В будинку в неї було всього, як у повній чаші. В покоях стільки шаф, комод, скринь, що й думкою не збагнеш, що там зберігалось та чим виповнялось! Ключів, ключів немов би од десяти городів. Хто тільки приїде, то в цей будинок байдуже не зайде: або усміхнеться, або зітхне. Бувало, приїде піп, то все говорить:

— Це вам, Ганно Федорівно, за вашу побожність. У вас земля обітована; які поля врожайні, сади родючі, городи тучні!

У Ганни Федорівни був небіж, молодий, красивий та багатий поміщик. Усе приїздив інакшими кінями. То приїде сірими, то гнідими, то вороними; були в нього навіть сорокати коні. Звали цього небожа Олексій Петрович, і жив він від Ганни Федорівни близьенько, — усього дві верстви було до його маєтку Саківки. Батьки його уже померли, і сестри, і брати. Жив він самотою та часто найжджав до Ганни Федорівни. Приїде, скільки варення з'їсть, бувало, скільки повидла! З панночкою грається в піжмурки, вирядиться в чепчик та шаль. Ганни Федорівни, співає, фіглі строїть, — завжди його жалко пускати додому.

Але він тільки між своїми був жвавий та моторний, а як тільки чужий хто, він зараз оторопіє. Хоч як дуже гарно одягнений, а все себе оглядає та червоніє. Дуже любив він гостей, бенкети, а знайомитися йому було все одно, що опівночі на кладовище йти. Признавався бувало Ганні Федорівні:

— Душа не на місці, тіточко, поки увійдеш, уклонишся, розговоришся! Ні пити, ні їсти нічого не хочеться; ніщо, здається, не здивує, не злякає, нехай хоч хата завалиться!

Ганна Федорівна впевняє його: не турбуйся, мовляв з молодости, це минеться.

— Тоді, тіточко, я буду найщасливіша людина.

Змужнів Олексій Петрович, бачить Ганна Федорівна, вуса запустив.

— Нащо це ти, Олесю, вуса запустив? — спитала вона.

Він радий, що його вуса побачили, тільки радості виказати не хоче, дивиться вгору та відказує:

— Та так.

— Далєбі. ти кращий без вусів, Олєсю, збрий їх! Адже потреби немає, ти не військовий. Збрий їх!

— Та як же мені без вусів, тіточко? Я от на охоту з рушницею ходжу, верхи їжджу...

— Ну, ну. як хочеш, друже, не смутися. Це все, гадаю, для якоїсь панночки себе прикрашаєш; панночки люблять усе нове та незвичайне.

— Та справді, тіточко, я якось так запустив вуса...

— Розкажи, — сміється Ганна Федорівна. — Я ж бачу новий перстенець. Ні, ти рукою не крути, от на підмізинному, третій знизу, це в тебе новий. покажи но?

А в Олєксія Петровича перстенів було безліч; скільки дома в нього було сховано в шкатулі, усі двадцять дві шухлядки повнісінькі, на руках скільки носив! І усякі були в нього перстені: і незабудьки, і зміїнки, і виті, і ланцюжком, і сердечком, і якорем, і замочком... Панночка собі кричить: покажи, покажи перстенець! Він не показує, втікає від неї, вона за ним. І піде біганина, завсудуть гармидер, бігають та галасують. поки вигододаються.

Аж раптом Олєксій Петрович наче пропав, дуже довго не було його. Посилала Ганна Федорівна довідатися, чи здужає його дома не застали. Потім приїхав, схуд, змарнів; на руці ні одного перстєня, і варення ніякого не хоче, і з панночкою нашою нудиться. Допитували, допитували, що це з ним, нічого не відказав, і знову надовго пропав. Знову посилає Ганна Федорівна про здоров'я питати, і знову його дома немає.

Журбівські люди довідалися од саківських людей, що Олєксій Петрович мало й дома живе, а все в Н-ському повіті. І хурман оповідав, що гостюють вони в одній багатій дідички; та дідичка вдова, огрядна та тиха пані; що будинок там мурований, єсть берлин та дрожки, коні гарні, тільки хурман дуже старий; що там ключниця презлюща; що там молода панна красуня, і гуляє панна вечорами по алеї з Олєксієм Петровичем, а стара пані з ганку за ними зазирає; лише дуже забалакають-

ся, вона їх і покличе додому. Дідичка ця прозивалася Турченкова.

— Дай Боже Олексієві! — говорила Ганна Федорівна, — ми з тобою. Варочко, на весіллі погуляємо.

— Коли б весілля швидше, бабуню! — одказує панночка.

— Бог дасть, діждемося.

І дождалися. Приїхав Олексій Петрович веселий, золотий перстень на руці, заручений. Побув недовго, нічого до пуття не розказав, і поїхав. „Діла, діла!“ — каже. А які там діла? Оповідали — просто бавився: поїде в один бік, проїде верстов п'ять, — в інший: то ліс об'їде, то в поле або в степ. З радонців йому не сиділося на одному місці.

Ну, жениться — то й жениться, добре. Ганна Федорівна послала його молодій образок в срібній позолоченій ризі, молода до неї написала родинного листа, і мати молодой так само. Після Зелених свят було весілля призначене.

Усі околиці панії та панночки збиралися погуляти в молодих; усі Олексія Петровича вітали та на увесь вік йому щастя бажали, усе було веселе та мирне: запримітили, що навіть увесь той час ані хмари ані грому не було. Тільки занепокоїло раз Олексія Петровича, от що: віддав він назад перстень одній панночці, а панночка йому замість відповіді — кулю прислала. Еге ж, справжню олив'яну кулю.

— Як це розуміти мені, тітко? — питався він Ганни Федорівни.

— Та ніяк. Покинь цю кулю, чого ти з нею носишся?

— Я справді не знаю, що це за знак...

— Та нічого, дурощі, та й годі.

І справді, знати, дурощі були: потім ця панночка теж була в молодих, і гуляла й вечеряла.

Саме на той час приїхав до Ганни Федорівни із Н-ського повіту знайомий та з перших слів і мовить їй:

— Ну, панімаєтко Ганно Федорівно, тепер ми з вами потягаємося. Глядіть, не втерайте своєї слави: їде до вас не молода хазяйка, а восьме чудо на світі.

Ганна Федорівна розпитує, а гість розповідає:

— Ця молода пані так баби пече, що з нею ніхто в світі не може зрівнятися. І найпаче, пече вона одну ананасову бабу — нестемений ананас...

— Запах ананасовий, я знаю. — сказала Ганна Федорівна.

— Яке там, ананас сам, своєю особою! Коли заплющити очі, та в рот вам покласти і спитати: що це, ви скажете — ананас.

— Ну, це ви так собі торочите! — мовила Ганна Федорівна.

— От сами побачите, згадасте моє слово. А то ще пече вона т ю л е в у б а б у, — ну, паніматко, не мені, дурневі, це оповідати! Побачите сами краще.

Гість zostався в Ганни Федорівни обідати; за обідом жартував, сміявся, вихваляв обід та питався не раз Ганни Федорівни, чого вона замислюється.

— Я дивуюсь вам, як це ви ніколи ні про що не думаете? — відказала йому Ганна Федорівна.

— Через те я не думаю, Ганно Федорівно, що думки ні до чого не доведуть, а пристарять, нехай їм усячина! Тепер із ким тільки побачусь, то всякий мені каже: „а ви знову помолодшали”. а якби я в думках кохався...

— Треба про душу свою подумати усякому, — перебила Ганна Федорівна, трохи з запалом.

„Знати, тяжко” вона засмутилася тюлевою бабою”, — подумав він.

Гість поїхав, а Ганна Федорівна лишилася в задумі та тривозі. Того дня вона помилилася ключами, ні слова не промовила про Олексія Петровича, ні про його молоду, ні про весілля і онучку свою приголубила якось не уважно.

А тимчасом Олексій Петрович поїхав вінчатися; за тиждень його чекали з молодою жінкою в Саківку.

Минув тиждень. Ганна Федорівна все була засмучена; то вона говорила: „як це час минає швидко!”, то говорила, що час тягнеться довго.

Приїхали молоді в Саківку; Ганна Федорівна почувала це й зблідла.

Вона гостро вимовила онуці за її радість та стрибання на цю звістку. Ганна Федорівна того дня вири-

дилась, як у велике свято, але була бліда і стривожена, вона не сиділа, а все ходила по покоях, припиняла онуку за найменшу жвависть та наказувала їй смирно сидіти. Так минув ранок. Нарешті молоді приїхали. Увійшов Олексій Петрович і увів молоду жінку. Ох, яка то красуня була! Свіжа, рум'яна, ставна, очі карі, великі, світяться, як свічки, і такі жваві, бистрі, і такі веселі! Зелена шовкова сукня так і шумить, у вухах золоті сережки, і так славно в'ється темне волосся на білих височках. Була вона не соромлива, а балакуча та привітна. Зараз забалакала з Ганною Федорівною і приголубила Варочку.

А Ганна Федорівна була сама не своя. Де її звичайна привітність, де її гостинність? Хоч вона говорила молодій ласкаві слова, та в погляді її була лише тривога, на лиці смуток, голос нерівний.

Молоді в неї обідали. За обідом усе непокоїло Ганну Федорівну, усе їй здавалося або недоварене, або пересмажене; вона говорила дуже мало, припрошувала якось сумно. Яка вже Варочка вітрогонка, а й та запримітила, що бабуня сама не своя. Олексій Петрович не запримітив, він набік не дивився, а дивився лише в жіничні очі.

Коли молоді верталися додому, молода й говорить:

— Мені твоя тітка сподобалася, Олесю, тільки чого вона така смутна?

— Ні, вона весела.

— Де ж там весела, Олесю? Немов із похорону вернулася зараз і все по боках озирається мов пожежі сподівається.

— Це так тобі здалося, Глашо.

— От ще, здалося! Хіба я маленька?

— А, може, сьогодні їй що трапилося! Та Бог з нею!

Вони забалакали про інше.

Через день після цього, Ганна Федорівна з Варочкою поїхала до молодих. Варочка була радісінька, вертілася в колясі та теревенила, як заведена. Ганна Федорівна мовчала та дивилася все в один бік, туди, де поля за колясою пливли.

Молоді зустріли їх на ганку, і так весело та радісно зустріли! Просили обідати — Ганна Федорівна погодилася.

Дома молода була ще миліша: моторна, жартовлива, як котеня, ласкава, жвава.

Вона й по саду побігала з Варочкою, і співала, і Ганну Федорівну обняла, і на органі грала. Олексій Петрович не міг на неї надивитися; скоро вона одійде, він її кличе та безперестанку цілує в неї руки.

— Годі, Олесю, який ти нудний! — говорила молода.

— А умова, Глашо? — нагадував Олексій Петрович.

— У нас умова, тіточко, — говорив він Ганні Федорівні, — така умова. що коли я за годину не встигну поцілувати в неї ручок сто разів, то другу годину маю право цілувати їх хоч тисячу раз.

Ганна Федорівна слухала, ані слова на відповідь, ані посмішки. навіть не поглянула ні разу, очі в неї до землі спущені. Ні про що вона не розпитала молодих, нічого в них не похвалила. А в них було дуже гарно. Будинок великий поновлений, світлий та опоряджений наново, все новісіньке; під вікнами в них цвіли троянди, біла акація, бузок... І день випав чудесний — ясний, жаркий. Будинок стояв на горі; по горі сад старий, густий; під горою річка гомоніла по камінню.

Та нічого не радувало Ганни Федорівни. Запримітив навіть Олексій Петрович та спитався в неї:

— Що з вами тіточко?

Ганна Федорівна смутно посміхнулася до нього та відказала:

— Проживеш, скільки я, Олесю, знатимеш!

— Так чого ж ви смутні? Чого невеселі? — приступив до неї Олексій Петрович.

— Де ж мені на старостиліттях так веселитися, як вам, молодим? Колись весела була й я, тепер ви мені місце заступаєте; а мені вже умирати пора!

Такої сумної відповіді молоді не сподівалися; вони на якийсь час примовкли; потім знов спробували тіточку розважити, та ніяк не пощастило їм і вони кинули турбуватися.

Сили обідати. Ганні Федорівні у кожній страві причувався ананасовий запах; усе їй здавалося зготовлене якось особливо. Не хотіла вона питатися, та не вдержалася, спитала:

— Що, у вас тепер новий кухар?

— Ні. той, що й перше, — відказав Олексій Петрович.

— А що, обід кращий, як раніше? Це от хто господарює.

Він на жінку показав.

— Я чула, що ви, Глафіро Іванівна, дуже гарна хазяйка, — мовила Ганна Федорівна.

— Ох, яка хазяйка! — скрикнув Олексій Петрович. — Вона і перед вами навіть не подасться. тіточко.

Глафіра Іванівна сміялася.

— Вона такі пиріжки вигадусь, такі підлеви, що куди твоє діло... Розкажи но, Глаша, які ти вчора пиріжки вигадала?

— От ще! Єсть що розказувати!

— Розкажи. Глашо! Розкажи тіточці!

Ганні Федорівні мов холодна голочка увіходила в серце.

— Та нащо там? — промовила вона. — Не силюй до цього Глафіру Іванівну.

— Тіточко, — сказала Глафіра Іванівна, — нащо ви мене Іванівною звете? Він Олесь. — вона кивнула на чоловіка, — то я — Глаша.

Ганна Федорівна зітхнула, поглянула зразу в лівий бік, а потім в правий, а потім знову спустила очі до землі.

— Ви мене Глашею звіть, тіточко, — просила її Глафіра Іванівна.

— Ні. Глафіро Іванівно, цього не можна.

— Та чому ж тіточко?

— Та так, Глафіро Іванівно.

— Будь ласка, тіточко! Олесь, проси!. Чого ти тільки дивишся? Краще попроси тіточку.

— Тіточко! Звіть Глашу Глашею, — став просити Олексій Петрович.

— Ні, Олесь, не можу я так Глафіру Іванівну звати.

Глафіра Іванівна трошки спалахнула, трошки відсунулася і змовкла.

— А пам'ятасш, — мовив до неї Олексій Петрович, — пам'ятасш, як я тебе звав Глафірою Іванівною? Голосно було кажу: Глафіро Іванівно. а на умі: Глаша, Глаша, Глаша!

Вона засміялася, і почали пригадувати те, інше...

Ганна Федорівна рано поїхала додому; і як уже її благали лишитися на ніч, або хоч на вечерю — Ганна Федорівна не уважила і поїхала.

Як засумувала тоді Ганна Федорівна. так більш і не розвеселилася. Звичайно в неї найкращий час у году, коли на зиму запаси готувати: щонеділі щонебудь нове; зварять варення, піде сушня садовини, квасіння усякі, маринування. — ох, яка біганина тоді, який го-мін, які всі сміливі тоді! Знають, що пані не розгнівається нічим: хоч при ній побийся, так простить. Вона сидить у кріслі. порядкус, розказує; на все споглядає ясно та ласкаво; обличчя в неї лагідне та вдоволене. А цього року Ганна Федорівна господарювала з тривогою, все було їй не до сподоби, нічим їй догодити не можна; вона навіть часом не попробує зготовленого, ледве спогляне та хутчій ховає в комірку, немов легше їй. коли геть із-перед очей. Вона більше тепер сидить у куточку, а не біля віконця, побрязкує ключами та наспівує якусь сумну-сумну пісню.

Приїде хто одвідати їх, вона не балакуча, як колись. зітхає, ледве слухас, а як зрідка розбалакається, то все про молодь, і з жалем говорить, що яка-то молодь тепер настала — чванлива та смілива, усе вмів та все знає! Вона вже й про Варочку свою не говорила як перше: „пристрою свою Варочку та її щастям втішатися буду”, а говорила так: „Хто знає, що трапиться? У горя багато шляхів, якимось приїде й відвідає”. Нікуди майже не їздила. свят не святкувала кликаними обідами; Варочка нудьгувала, а сусіди дивилися, думали та гадали, що це воно за знак?

Зате яке то життя було в Саківці, як там хазяйнували весело! Глафіра Іванівна примушує свого чоловіка ягоди чистити. гриби перебирати, — він у неї ложку з сиропом студить на льоду; він у неї коробочки

з паперу робить на пундики, і коли він подбає, так чудесно все зробить!

А іноді Олексій Петрович розлінується, жаліється, що його замучили роботою. проситься спочинутися, Глафіра Іванівна не пускає, велить робити, скільки сміху в них, скільки втіхи! Так їм було хороше, що навіть на погоду жалілися вони тільки задля чемности; приїде хто з сусід та плачеться на дощі. ну й вони скажуть: „ото яка погода, справді!”

Їм і сусід не треба було: правда, вони говорили меж собою. як ото весело буде на Різдво, коли вони завадять бенкет; або на Новий Рік скільки гостей до них понаїжджає; та це їх більше приваблювало в майбутньому, а приїздив хто тепер, так Глафіра Іванівна крутила носиком та говорила чоловікові:

— Коли б хоч не засиджувались!

— Ти, будь ласка, не клич обідати. — остерігав Олексій Петрович. — так. прикинься ніби зовсім забула про обід.

І обом йшли зустрічати гостя. Правда й те, що потім вони з гостем і розбалакаються, і обідати запросять. і ночувати оставляють, і гість їх не стісняє, гість їм любий, і жаль його відпускати. а все таки, як він поїде, вони без міри раді, що сами. До них їздили сусіди часто, одна Ганна Федорівна тільки не вчашала. Глафіра Іванівна це помітила.

— Чого це тіточка не хоче до нас їздити, Олесю? — говорила вона Олексію Петровичу.

— Чого ж їй не хотіти, Глашо? — питався Олексій Петрович.

— Я не можу зрозуміти, Олесю.

— І я не розумію, Глашенько. Чого б це справді?

Приїдуть вони до Ганни Федорівни, їх приїзд їй не тішить; почнуть її розпитувати, що з нею — розпитування їх для Ганни Федорівни видко неприємні.

Не дарма у сусід нюх тонкий, не дарма очі видючі. — сусіди це помітили. Пішли здогади та поголоски; всякі чутки рознеслися. Збори стали частіші, розмови жвавіші. Із поголосок найбільше прицепилася ось яка: говорили, що вийшла суперечка в Ганни Федорівни з Глафірою Іванівною за наш повіт, що Глафіра Іва-

нівна наш повіт дуже ганьбила, а Ганна Федорівна їй цього не спустила, — слово по слову, слово по слову — і посварились. Ганна Федорівна поїхала додому, не попрощавшись; Глафіра Іванівна тоді схаменулася і завітала до неї миритись. На словах вони й помирились, але в душі ще гірше ворогували.

Коли це розказували, то підстаркуваті поміщики вставали з свого місця, закладали руки в кишені і говорили зворушено: „Ганна Федорівна благородна бабуса, честь їй і слава! Не видала рідного повіту!” Дідички, особливо мелоді, сміялися з Глафіри Іванівни та говорили: „Треба уявити собі, як заставила Ганна Федорівна цю красуню замовкнути! Ні, це треба уявити собі!” Паничі перестали вихваляти красу Глафіри Іванівни, панночки знову почали щиро говорити із паничами і тільки інколи пострікали лагідно: „А ви ще прокричали її красунею!” — на що паничі нічого не відказували, а прикидались глухими, або зітхали, або ніжно дивилися.

До Ганни Федорівни щодня хтонебудь та навідається; садовляться близенько, беруть її за обидві руки, дивляться їй із співчуттям в очі та питаються про її здоров'я; ведуть мову про Глафіру Іванівну, про свій повіт, або загалом про людей та про людську злість. Інші просто заходили та говорили:

— Ганно Федорівно! Я ваш давній друг, я все знаю, що ви потерпіли, я знаю вашу добрість та ваше благородство, виявіть мені все, як вірному другові!

Але Ганна Федорівна відказувала:

— Нічого, нічого, їй-богу, нічого; я й не знаю й не відаю, про що ви мені натякаєте.

Ганна Федорівна ще більш засмучувалася, і нічого не можна було добитися; нічого не можна було випитати.

За це всі якось охолонули до неї і балакати стали: яка Ганна Федорівна чудна, незрозуміла — потім на неї розсердилися, і пройшла поголоска, що не без гріха й сама Ганна Федорівна.

Деякі серця обернулися до Глафіри Іванівни, де-хто навіть остерігав її, щоб вона ні в чому тітці не зві-

рялася і щоб на родинну любов її ніколи не покладалася...

Глафіру Іванівну це дуже турбувало. Вона вже тепер не кривилася, коли приїздив гість або гостя, а нетерпляче дожидала його приїзду, вибігала назустріч. вела до вітальні, садовила, і зразу ж заходила розмова про Ганну Федорівну.

Ганну Федорівну трудно було на щирість викликати, а Глафіри Іванівни й викликати не трудно було: від одного ймення Ганни Федорівни вона спалахне бувало, як порох од вогню, дивується, гнівається... Поїде собі вістун або вістунка. Глафіра Іванівна повторяє почуті нові вісті, радиться з чоловіком, що їй робити, сердиться на Ганну Федорівну: часто доходило до сліз. Олексій Петрович ходив коло неї, ставав перед нею навколішки умовляв і сам мало не плакав.

— Ми їздити до неї більше не будемо, Глашо. — говорив Олексій Петрович, — не хочу її бачити!

— Ні, Олесю ні, ми поїдемо до неї! Я хочу її бачити, я хочу подивитися, як вона мене стрічатиме, як забалакає до мене. Поїдьмо завтра до неї! Ні. краще сьогодні!

— Глашенько, безцінна моя!

— Поїдьмо. Олесю. Поїдьмо неодмінно!

Глафіра Іванівна хапала дзвінок і дзвонила на весь будинок. і веліла запрягати колясу. Вона поспішно зодягалася, підганяла засмученого чоловіка. посилала людей одного по одному, щоб швидше подавали коні, і вони їхали до Ганни Федорівни.

Зустрічалися, здоровкались. Ганна Федорівна бліда, серце їй б'ється; у Глафіри Іванівни серце б'ється, і лице пашисть; у Олексія Петровича серце б'ється, і він у тузі смертельній. Тільки одна Варочка спокійна була та скучала: ніхто до неї слова не скаже, усім не до неї; вона тікала з вітальні.

Ганна Федорівна та Глафіра Іванівна з чоловіком провадили розмову про сторонні речі, — сиділи п'ять-шість годин підряд, — розмова була уривчаста, у всіх голос тремтів; ні до вареного, ні до печеного ніхто не приторкався, пили тільки воду повними склянками. Потім прощалися та й розставалися. Треба було від-

дячити за відвідини відвідинами, і Ганна Федорівна їхала в Саківку. І знову вони вкупі кілька годин. і знову серця їх б'ються...

— Ох, Боже мій, за що все це, за що? — часто скрикувала Глафіра Іванівна.

— За що таке лихо? — жалівся Олексій Петрович. Ганна Федорівна теж Богові жалілася.

А тимчасом страшний час надходив. надходив... Наступали Великодні свята.

Добрі хазяйки ще в м'ясниці купують борошно та сушать, — треба щоб борошно було легке та сухе. З цим борошном скільки клопоту та турботи! А цього року була просто лиха година; два головних купці у місті жиди, позачиняли крамниці; один погорів, а в другого дід умер, а за їхнім законом коли хто в хаті вмер, то торгувати не можна раніш певного часу після смерті. У інших жидів борошно не гарне.

Усі ждали, поки відчинить крамницю Мошко. Яка тривога була! Яка ностерплячка! Усякими дорогами їхали до міста коляси, брички, тачанки, дрожки; у всіх хазяйок коні були заморені, сами хазяйки змарніли.

Ганна Федорівна оселилася в місті. Вона туди переїхала ще в м'ясниці, наняла собі хатку недалеко базару; ходила до церкви, молилася Богу, в гостині не бувала, а тільки часто бачилася з своїм кумом. Кум її був городничий.

Мошко відчинив крамницю на третьому тижні посту. — всі туди кинулись; між хазяйками вийшло безліч сварок, і на борошно підскочила нечувана ціна. За один день усе борошно розкупили.

Везуть борошно додому і раптом дома довідуються, що воно нехороще!

Незрозуміло було, як це всі прокупилися; либонь, не вперше купували, і на руці підкидали, і все таки схибили. „Знати, Бог за якісь гріхи покарав”. — говорили зітхаючи.

Але гріхи гріхами, а тут усі накинулися на Мошка: як він посмів обдурити.

Мошко запевняв, що він невинен, божився, говорив про свою прихильність, подавав приклади довір'я до себе, та між іншим і надало йому сказати, що от Ганна

Федорівна зразу закупила в нього більше двадцяти пудів борошна, першого ж дня. як він крамницю одчинив.

Що було на цю вість! Як заблищали очі! Які вигуки посипалися! „Так от хто прислужився всім, от хто всім догодив!”

Глафіра Іванівна разом з іншими журилася та побивалася, що мука не гарна, але ця журба та побивання ще нічого, порівнюючи з тим, що вона почула, коли до неї дійшла вістка, що Ганна Федорівна закупила все краще борошно в місті. Що Ганна Федорівна закупила краще, про це ніхто жадних сумнівів не мав: але для чого ж би їй закуповувати стільки в час такої дорожнечі?

Глафіра Іванівна плакала та ридала цілісінький день.

— Ти уяви, Олесю, — говорила вона до чоловіка ридаючи, — що ця мука жахлива! Уяви, які в нас будуть баби! Усі засміють нас навіки! Все це через тітку! Вона навмисне закупила борошно, з ненависти до мене!

— Тяжко, Глашо, досадно! Ох, як болить моє серце, — одказував Олексій Петрович нерівним голосом...

— А в неї, мабуть, чудесні баби вдадуться, Олесю! — аж стогне Глафіра Іванівна.

— Ні, Глашечко, ні, цього бути не може! — вигукнув Олексій Петрович в запалі, — ні, ні, Глашо!

Але ще більший жаль ждав Глафіру Іванівну. Вона довідалася, що деякі пані поїхали до Ганни Федорівни з докорами, а від Ганни Федорівни повернулися з борошном.

Ганна Федорівна на їх нарікання та докори відказала, що вона муку закупила через те, що дуже добра і ніколи в господарстві не зайва. Коли її попросили відступити, вона відступала охоче, не відмовляючись, кожній дала по пудові.

До неї поїхали тоді всі інші по борошно — і цим вона не відмовила, тільки додала, що вже більше вона не може відступити, а залишалася без муки лише Глафіра Іванівна. Знала Глафіра Іванівна, що муку закуплено було на злість їй, а вже остання ця звістка зовсім збентежила її, і багато ще вона сліз пролила; тяжко

заболіло серце в Олексія Петровича, і великий смуток та журба обгорнули його.

Після сліз та одчаю появилися у Глафірі Іванівни її звичайні меткість, жвавість, відвага та моторність. Вона послала наймита до своєї неньки з листом: списала все, що її спіткало; просила поради та борошна негайно. Вона прикликала свою ключницю та сказала їй:

— Скачи зараз до губернського міста та привези мені борошна: я дам тобі десять карбованців. я дам тобі вольну, що хочеш, я дам! А без борошна не вертайся і на очі мені не показуйся!

Ключниця зараз же помчала четвериком. Глафіра Іванівна була сама в Мошка:

— Я дам тобі яку хочеш ціну, достань мені борошна.

Мошко кудись зник за мукою.

Четвертий тиждень посту був уже при кінці.

У четвер, на п'ятому тижні. повернувся Мошко з новим борошном. Борошно було гарне, але вогке. В суботу верховець прискакав від неньки. Ненька посилала борошно та писала Глафірі Іванівні, що коли на лихо баби не вдадуться, то не показувати виду, що не вдалися, а їхати до неї на свята. Ключниця приїхала з губернського міста на шостому тижні у вівторок і теж привезла борошна. Борошна було багато, і борошна хорошого, тільки все воно вогкувате було.

Глафіра Іванівна не могла здатися на долю покірливо, вона цілі дні тривожилася, до знесилення клопоталася, плакала, нудилася... А Олексій Петрович зовсім занепав із жаху та турбот. Він клеїв із паперу форми для баб, зітхаючи цілував руки в жінки та сливе зовсім перестав говорити.

Ганна Федорівна об'явилася слабою і ніде не бувала. Хто приїжджав її відвідувати, той заставав її у темній хаті, з зачиненими віконцями; тільки лямпадка горіла перед образами. Ганна Федорівна сиділа в кріслі бліда та смутна: від голосного слова вона здригалася, від усякого гаму чи грюкання скрикувала.

Ось уже й вербний тиждень. Тоді то й настає справжня лиха година. Тоді й примічають, чи весело співає канарейка; тоді ставлять свічки угодникам і полотніють

та тратять надію, як зустрінуть ченця або попа; тоді крий Боже пом'янути в хаті домовика; тоді вгамовують у собі гнів, а більш усього бояться, щоб не вихопився який проклин. В таких клопотах, турботах та тривозі хто ж із собою здолас? Тяжко! Тоді спам'ятованись читають особливу молитву.

Коли так проходить цей тиждень за безжурних та спокійних років, як же минув він цього року в Журбівці та Саківці?..

На Великдень було тепло, зовсім по-весняному; пахло березовими бруньками, шуміла повідь та дзюрчали струмочки з кожної гірки. По небу мчали весняні хмарки, сонце світило не ярко, та тепло. Так іще сонце світило. що від нього не хотілося ховатися в холодок. а хотілося проти нього постояти та поніжитися.

У Саківську вітальню сонце било у всі вікна: посеред вітальні стояв стіл, довгий, довгий стіл, застелений білою, тонкою скатертю. а на столі стояла баба. Як же цю бабу змалювати? Не всякий добре змалює.

„Вона була кругла, велика. велика, блідо-жовтого. ніжного кольору, а заввишки наче трьохлітня росла дитина. Вона легенька. страх яка легенька, мабуть, більше фунта не заважить. а може, й менш; тісто в ній дірчате, неначе тюль, смак має солодкий. пахучий та незвичайний”.

От як змальовано було цю бабу в одному листі з А-ського повіту, і кращого опису не знайшлося.

Тепер треба уявити собі, що баба ця стоїть на столі. а коло столу ходять Глафіра Іванівна та Олексій Петрович; що чехли знято з канап та крісел, що нова, ясно-червона оббивка так і переливається на сонці, що на столі коло баби усякі печива. усяка печена птиця, ковбаси, шинка, сири, печений баранець із мірровою гілкою в зубах, та баранець із масла з голубою короговою. крашанки, креми з вершків, мигдалові торти... Між усім тим розстановлені букети з квіток та зелені у високих порцелянових вазах, вина, наливки та горілка в пляшках та в карафках, овочі в кошиках, варення та цукерки на кришталевих тарілочках... А Глафіра Іванівна та Олексій Петрович ходять коло столу.

Боже мій, яка хороша Глафіра Іванівна в рожевій сукні! Які в неї блискучі очі! Який живий рум'янець на щоках! Яка в неї усмішка! Який причепурений Олексій Петрович і який надушений жасмином! Боже мій, які вони обом веселі та щасливі! Боже мій, як вони поглядають на бабу, а потім одне на одного! Розмова в них тільки починалася словами, а велася усмішками та поглядами. і разом вони обом замислювалися. — знаєте, як замислюються люди в щасті про минулі бурі, з усмішкою на обличчі...

— Ти розумієш це, Олесю, — говорила Глафіра Іванівна, — але все таки ти цього не переніс сам... Я пережила... Як посадили її в п'іч, я впала навколішки: думала, що не переживу! Впала, та й встати не можу...

— Ох, Глашечко! Я такий радий, — говорив Олексій Петрович. — Подивися, яка вийшла! Ні, зайти нот з куточка та поглянь, га?

Заходили, дивилися із кутка, потім йшли — милувалися здалека, з другої кімнати, потім знову з кутка.

Почали з'їжджатися сусіди з привітаннями. Хто тільки заїде, стане в дверях. ніби вкопаний..., потім вигуки, потім компліменти. А дехто так прямо розгублювався, тихенько сідав у кутку, підпирав голову рукою та говорив про себе: „Ні, це вже занадто!" В інших очі розбігалися, і вони не знали, куди кинутися: то кидалися до баби, то до Глафіри Іванівни. і тільки охали.

Бабу називали чудом, дивом, Глафіру Іванівну трояндою, султаншею, а один дідич, що любив балакати про Магомета, назвав її гурією. Олексія Петровича питали: „За що вам таке щастя. Олексію Петровичу?"

Гомін та хвилювання були великі.

Коли в Саківці все вже спало після торжества та праці, у сусідів мало хто й очі зводив: там точилися балачки й розмови. Спочатку говорили дами й мужичини, потім мужичини нарешті змовкли, а дами мало не до світу не переставали; вони докоряли, що мужичини готові причаруватися усім на світі, що мужичини видають муху за слона, що збили бучу Бог-зна за що і що не варт про це по правді й слова мовити.

Другого дня свят до Глафіри Іванівни наїхали дами, — дами все їздять тільки другого дня, але завжди

рахуються з чином, багатством, літами, довгим заміжжям. з усім, з чим можна, — тепер про все було забуто, і сливе всі приїхали до Глафіри Іванівни першими. Дома лишилися тільки тверді та загартовані.

Дами увіходили до вітальні і баби спочатку не примічали, а примітивши — ні здивування, ні великої радості не виявляли. Інші говорили Глафірі Іванівні: „А в вас, Глафіро Іванівно, прекрасна баба!“ таким голосом, ніби баба була зовсім нікчемна. Інші говорили: „Щиро признаюся, я не хазяйка, не можу себе принести в жертву кухні; я от читаю всякі книжки...“ Інші тільки прижмурювалися; інші тільки усміхалися. Ні шуму, ні видимого хвилювання не було; навпаки, дами стали якісь неуважні та холодні. Вони сиділи та говорили про канвові мережки, згадували минулу зиму: здавалось, вони й думати забули про тюлеву бабу.

Але Глафіра Іванівна була весела та щаслива; вона розуміла, яка то баба стоїть у неї на столі, та знала, яка буря на душі у всіх дам під видимою байдужістю.

Тимчасом як дами сиділи у Глафіри Іванівни в вітальні та неуважно розмовляли, до Глафіри Іванівни приїхав знайомий із її повіту. той самий дідич, що перший засмутив Ганну Федорівну своїм оповіданням про тюлеву бабу.

Він увійшов до вітальні, став та й дивився на бабу. Він дивився на неї, як людина, що бачила не раз чудо. дивився без дивування і без тривоги. а спокійно та радісно.

Потім він підійшов до Глафіри Іванівни, поцілував у неї ручку та уклонився дамам.

— Наслухався про вашу біду з борошном, Глафіро Іванівно, — мовив гість, — та за вас не зневірився. Чимало у нас тих, що зневірилися, а я ні. Я всіх заспокоював, шановна пані, я знав, на кого покладаюсь!

Глафіра Іванівна усміхалася весело до гостя та частувала його. Дами, хто якої вдачі, які теж усміхалися, які очі жмурили, які почали перешіптуватися, а деякі спитали гостя: „Як ваше здоров'я, Петре Дмитровичу?“

Петро Дмитрович підійшов до баби, сказав: „чудесна!“, а потім вийшов на середину вітальні, поглянув на всіх та промовив півголосом:

— Тільки ви цією бабою вчинили смертельний удар одній особі тутешнього повіту.

Глафіра Іванівна засміялася та просила сказати, кому ж? Дами занепокоїлися і знову, хто якої вдачі, хто став усміхатися, хто мружити очі, хто ахнув, хто скрикнув, а деякі встали і спитали Петра Дмитровича:

— Петре Дмитровичу, що ви за цими словами розумієте і кого?

— Я не говорю про присутніх, — сказав Петро Дмитрович.

— Це не відповідь, говоріть прямо! Скажіть, кого саме ви мали на оці! — загуркотіло звідусіль.

— Та Петро Дмитрович скаже, розуміється, — підлесливо загули інші голоски. — Петро Дмитрович такий добрий!

— А як ви мене та викажете? — сказав Петро Дмитрович.

— Як можна? Якої ви про мене думки? — Присягаюся, я як почую, зараз же забуду! — Ви можете бути певні! — Скоріше умру! — посипалися дамські запевнення.

— Учинено удар Ганні Федорівні Журбівській — голосно промовив Петро Дмитрович. — Так! По чоловікові вона вам роличка, Глафіро Іванівно, а гріха нема чого крити!

Глафіра Іванівна аж зблідла.

— Оповідайте! Оповідайте! — зашуміли дами. — Сідайте та розказуйте, Петре Дмитровичу!

Петра Дмитровича посадовили. Дамі теж сіли, склали ручки повитягали шийки та нащорошили вухка. Інші однак дивилися та сиділи поважно. Глафіра Іванівна стала коло Петра Дмитровича. Вона йому нічого не сказала, стояла та тільки на виду мінілася.

— Я приїздив у ваш повіт по ділу, тижнів за три перед весіллям Глафіри Іванівни, та заїхав тоді на часинку до Ганни Федорівни. Знаю, яка вона хазяйка та яку страсть має пекти баби...

Дами усміхнулися.

— От і я кажу їй, що ваша, мовляв, прийдешня родичка. Глафіра Іванівна, такі баби пече, яких ще й світ не бачив! Ганна Федорівна мені не вірить, зма-

гається зо мною. Я їй описував. та й питаюся: „А знаєте ви, Ганно Федорівно, що таке тюлева баба?” Ганна Федорівна як вересне: „Води мені. води, я умираю!” На смерть мене перелякала. Тут її водою оббризкали, спирти усякі давали нюхати. ледве до пам'яті прийшла.

— Ну. а почуття свої все таки ховати хоче, просить мене в неї обідати. Сіли ми за стіл, я їсти нічого не можу, така сидить вона передо мною безпорадна... Так я голодний і поїхав... Діла тоді було в мене по горло, а тут іще одна сестра заміж ішла, друга сестра масток купувала. увесь час я їздив та метушився аж до великого посту; на четвертому тижні посту я повернувся додому і звідусіль чую про наше горе з борошном...

— Приїхав би я, шановна пані, й раніше, та страшенне бездоріжжя було, а скоро спала трохи повідь бачите, я й тут. навіть у багатьох із рідні не був, поспішався.

— По дорозі заїжджаю до Ганни Федорівни. дивлюся навколо та міркую: які баби вийшли?

— Як це ви доміркувалися за все це? — спитали дві дами.

— Дуже легко. Де баби вдалися, так люди там веселі. виряджені. по дворі ганяють собаки. хазийка в вікно виглядає. А не вдалися баби то у дворі пусто, всяка скотина побита і ховається, люди хмурні, хазяйка не здужає...

— Яка нісенітниця! — перечили дехто з дам. — Які дрібниці!

— От я приїжджаю і бачу, що баби, здається. вдалися. Увіходжу до хати, скрізь накурено пахучими порошками, в залі дві нових канарейки співають. знаєте, усе вже підведено так, щоб чоловіка звабити, стіл найтоншою скатертю застелений. і на столі усяка всячина... І баби підносяться... Добрячі баби... Стрічає мене Ганна Федорівна виряджена та рада. але неспокійна; підводить мене до стола, угощає... Я й спитався її: „А що ваша рідня, Ганно Федорівно? Що Глафіра Іванівна та Олексій Петрович. як поживають?”

— Спитався, добродійко, та й нерадий був: мало мене Ганна Федорівна з світу не зжила.

— Що ж вона говорила? — спитала Глафіра Іванівна, перемагаючи своє хвилювання.

— Що ж було межи вами? — спитали дами, — що?

— Ні словами сказати, ні пером списати! — відповів Петро Дмитрович.

— Ну хоч одно її слово перекажіть, — сказала знову Глафіра Іванівна.

— Ні! ні! Перекажіть усе, все, все, все! — загули дами.

— Не можна переказати! Не можна! — говорив Петро Дмитрович.

— Повторіть її слова!

— Та що слова? Не в словах річ! Ганна Федорівна, ви знаєте, жінка хитра, її на слові трудно спіймати... Вона дивилася, добродійки, дивилася так, що й слів не треба.

— Дивиться, дивиться на мене, та зближається. зближається до мене, як „брати-розбійники”, знаєте, там у Пушкіна...

— Та що ж говорила вона? Вже щось вона вам та говорила!

— Я мав честь та задоволення докласти вам, що жінка вона хитра, і її на слові не спіймаєш! Скрикнула вона: „А щоб тобі добра не було повік!”

— Кому, Ганно Федорівно? — питаю. — „Та це, — каже. — я об стіл ударилася, так на стіл так сказала”. І зараз же почала христитися та молитву читати: „Лукавий, — говорить, — поплутав. грішні слова вимовляю”...

— Одначе пора їхати, — сказали деякі дами.

— Ой, ой, давно, давно пора! — скрикнули інші. — Засиділися ми у вас страшенно, Глафіро Іванівно! Та й вас задержали, адже вам теж треба виїхати.

— Еге, я поїду теж. — одказала Глафіра Іванівна, — тільки діждусь чоловіка.

— Приїжджайте но ви до Ганни Федорівни, — сказала одна весела дама, — приїжджайте мій янголе, від щирого серця натішимося!

— Та приїжджайте, Глафіро Іванівно, приїжджайте! — підхопили інші дами. — Ви прийдьте, немов нічого

не знаєте... Ми вас там будемо дожидати; обіцяєте нам, що прийдете?

Глафіра Іванівна обіцяла, і всі дами від неї поїхали.

Глафіра Іванівна стала швидко ходити сюди й туди по вітальні, а Петро Дмитрович за нею; потім Петро Дмитрович став та почав:

— Які чичітки ці дами! А схи́дні ж які?

Глафіра Іванівна нічого не сказала і, здається, слів Петра Дмитровича не чула; вона ходила все швидше та швидше; знати було, мислі в неї роїлися, та всі чуття її збентежено.

— Правда, Глафіро Іванівно, вони схи́дні? — знову мовив услід їй Петро Дмитрович.

— Так, так! — одказала Глафіра Іванівна і все літала по вітальні.

— Коли про них вам розказати, Глафіро Іванівно... Я про всяку можу розказати... От, наприклад, хоч би про Словчевську... Знаєте, що ця Словчевська говорила? — „Глафіра Іванівна зовсім негарна! У неї навіть одна нога коротша, а друга довша; тільки що вона це влучно від людей ховає!...”

Глафіра Іванівна спалахнула і раптом спинилася.

— Яка брехуха ця Словчевська! — сказала вона.

— Потім Словчевська говорила, що ваше личко все в рябятинні страшному, Глафіро Іванівно, і що ви без підмазування жити не можете! І чи ви повірите, навіть у нас усі стали вас підозрівати, а тут і поготів зраділи до смерти.

Глафіра Іванівна знову стала.

— Злим язикам завжди вірять, Глафіро Іванівно...

Дуже злі с язики, але одначе буває й велике лихо, могли й вас лихо спіткати, могли ви прекрасний колір обличчя втратити, могли теж якнебудь невірнo ступити і ніжкам своїм зашкодити...

І Петро Дмитрович замовк; він став дивитись на Глафіру Іванівну так пильно та смутно, неначе в неї справді трапилося таке лихо.

— Багато вас дуже жаліють, Глафіро Іванівно...

Тут Глафіра Іванівна його перебила. Глафіра Іванівна заговорила...

Годин через дві Петро Дмитрович попрощався з Глафірою Іванівною та й поїхав. Ідучи він усе сам до себе усміхався, а потім часто говорив своїм знайомим: „У Глафіри Іванівни не одна стрілочка в серці того дня засіла!”

Глафіра Іванівна одягла свою найкращу сукню. Які прехороші були на їй черевички!

Глафіра Іванівна не один раз поглянула на свої ніжки і не раз зиркнула у дзеркало, не один раз підходила до тюлевої баби. не один раз замислювалась, не один раз усміхалася та хмурилась, — і нетерпляче дожидала Олексія Петровича.

Олексій Петрович приїхав додому веселий та радісний.

— Глашо! — гукав він іще з двору до Глафіри Іванівни: — усі баби я бачив, — усі нікчемні, Глашечко, усі до одної... Тільки у тіточки не бачив. та запевне теж...

Глафіра Іванівна хутко переказала чоловікові, що чула від Петра Дмитровича про тітку та про Словчевську. Олексій Петрович дуже скипів, почав вигукувати та вихвалитися:

— Ні, Глашо, ні. це ні на що не похоже! Я їм оддачу! Мене Словчевська знатиме... Ні, Глашо, я цього не подарую!

— Поїдьмо до тіточки. Олесю, — сказала Глафіра Іванівна, — пора!

— Краще зовсім не їздити туди, Глашо. Чого нам їхати? Тільки щоб серце замирало?

— Поїдьмо, Олесю! Поїдьмо, я хочу!

Їм подали колясу; і вони поїхали до Ганни Федорівни. Дорогою вони мовчали. Глафіра Іванівна думала та хвилювалася, Олексій Петрович пересердився та припишкнув; так вони доїхали до Журбівки.

Панський двір заставлений екіпажами, дам була повна вітальня; всі дожидали Глафіри Іванівни. Глафіра Іванівна увійшла до вітальні, немов засліплена та отуманіла, голова їй крутилася. і в очах темніло. Дами простягли до неї руки, скрикували, говорили, — вона нікому нічого не відповідала. Ганна Федорівна стріла її. і вони похристосувались. Губи в обох холодні. Ганна

Федорівна промовила щось ледве чутно, а в Глафірі Іванівни зовсім не стало голосу їй відповісти. Глафіра Іванівна сіла на канапці, якраз проти свяченого столу. Тут вона трохи прийшла до пам'яті... Баби у Ганни Федорівни були хороші, але до тюлевої баби прирівняти їх не можна було...

— Вона нас зустріла така весела, — шепотіли дами Глафірі Іванівні справа і зліва, — угощала нас, сміялася, а ми стали про вашу тюлеву бабу оповідати, відразу вона так помінилася, що ми перелякалися, а тут ви приїхали вона вже й зовсім стерялася...

І справді, Ганна Федорівна немов стерялася. Вона ні слова не говорила, тільки всіх угощала та на всіх пильно позирала. Дами всі ждали, що то вийде, і все нічого не виходило, а вже смеркало. Даремно вони на всі лади викликали, марно дратували і натяками і усмішками. — Ганна Федорівна і Глафіра Іванівна немов не чули й не бачили, що круг їх діється, — нічого не виходило і не вийшло. Дами ждали, дожидалися та сподівалися доти, поки Ганна Федорівна на всі запитання почала казати, що в неї тяжко голова **болить**. **Тоді усі** підвелися і поїхали. Поїхали розгнівані та засмучені. Поїхала й Глафіра Іванівна з чоловіком додому.

Другого дня в Саківці встали вдосвіта. Вночі не спалося, голови були важкі, але ні Глафіра Іванівна, ні Олексій Петрович не жалілися, а тільки, мов непритомні, бралися за голову. Було не до голови, не до жаління тепер.

— Як ти думаєш, Олесю, — говорила Глафіра Іванівна чоловікові, — **в о н а** приїде сьогодні до нас?

— Не приїде, Глашю. Яка ж їй радість їхати? Бувши нею, ніхто б не поїхав.

— А я б неодмінно поїхала. Вона приїде до нас... Пом'яни моє слово, приїде...

— Ох, чим усе це скінчиться і коли скінчиться! Душа не на місці...

— Та чого боїшся, Олесю! До чого така нетерплячка!

Олексій Петрович став ходити по хаті похнюпившись, а Глафіра Іванівна сіла коло вікна. Була тоді **юста година ранку**. Ще не розгодилося і було дуже

холодно. Перед вікнами бив крилами та співав червоний півень; хтось невідомий голосно кашляв. промовляючи: „ох Боже мій!“ На річці сиділи білі гуси, завернувши голови під крила, а за річкою село прокинулось: там голоси перегукувались. чути було стук коліс; видно було, як нахилилися журавлі, і як люди виходили з білих хат, стояли або поспішали вулицями, і як над кожною вився димок. Глафіра Іванівна сиділа коло вікна. Олексій Петрович ступав по хаті, а години минали. Часом Глафіра Іванівна вставала, підходила до тюлевої баби; за Глафірою Іванівною підходив Олексій Петрович, постоять і повеселішають, і знову Глафіра Іванівна коло вікна сяде. а Олексій Петрович почне ходити по хаті.

Глафіра Іванівна вгадала, а Олексій Петрович помилився: скоро в обіді показалася коляса Ганни Федорівни за річкою, на горі. Глафіра Іванівна зірвалася з крісла.

— Їде, їде! — скрикнула вона. — Я казала тобі, Олесю!

Олексій Петрович став серед хати і промовив:

— Що ж тепер. Глашо?

— Підемо зустрічати, не показуй виду... будь веселіший... будь недбайливіший...! — навчала його Глафіра Іванівна.

Голос її уривався. вона метушилася круг столу та переставляла з місця на місце страви.

Вже коляса коло ганку. Глафіра Іванівна розчервонівшись тихою ходою вийшла зустрічати Ганну Федорівну; за Глафірою Іванівною виступав смирно Олексій Петрович.

Ганна Федорівна увійшла й сіла. Очі її звернулися одразу до столу, угледіли т ю л е в у б а б у...

Глафіра Іванівна почала весело балакати про свята: як гарно на святах цього року, як тепло та сухо. Ганна Федорівна ні слова їй на те не відмовляла та дивилася на бабу. Глафіра Іванівна стала вгощати; вона подала Ганні Федорівні скибочку тюлевої баби. Ганна Федорівна тремтячою рукою узяла тарілку та довго перед собою держала. поки покоштувала цю скибочку. Потім

вона помінилася на виду. Глафіра Іванівна взяла в неї з рук порожню тарілку і спитала:

— Як вам подобається, тіточко?

Але Ганна Федорівна нічого не сказала та сиділа мов дерев'яна, втопивши очі в землю. Жаль великий було бачити її. У Глафіри Іванівни було не зле серце, до того ж вона свос довела, вона перемогла; їй стало шкода Ганни Федорівни; вона поглянула на чоловіка. — у чоловіка стояли сльози у очах, і він дивився на неї, наче блавав...

Глафіра Іванівна підступила до Ганни Федорівни ближче і мовила до неї ласкаво:

— Тіточко, заспокойтеся!

За жінкою кинувся до тітки Олексій Петрович, схопив її за руку.

— Тіточко нам самим жаль...

— Нема чого жаліти! — раптом промовила Ганна Федорівна. — Мені нема за чим жаліти...

Вона вихопила свою руку в Олексія Петровича, встала та швидко вийшла на ганок, з ганку крикнула свосму хурманові подати колясу і звеліла їхати в місто. Хурман думав, що не дочув, і поїхав шляхом додому.

— У місто. до кума! Скоріше! — гукнула Ганна Федорівна.

Хурман обернувся, поглянув на неї, потім звернув на шлях, що йшов до міста.

Глафіра Іванівна та Олексій Петрович лишилися як громом прибиті. Перша прийшла до пам'яті Глафіра Іванівна, розкричалася та залилась сльозами.

— Ох. Олесю, Олесю, яка це страшна жінка!

— А мені ще так жаль її стало! — дорікав сам собі Олексій Петрович. — Це жах!

— Я її благала! Це нам простити не можна! — скрикнула Глафіра Іванівна.

Вони то себе докоряли за м'яке серце, то судили Ганну Федорівну, то жалілися на образ, на лукавство, то раптом Глафіра Іванівна скрикувала:

— А все таки хто гору взяв?

— А все таки ми гору взяли! — скрикував Олексій Петрович.

На душі в них одлягало...

А тимчасом Ганна Федорівна швидко їхала і приїхала в місто прямо під ганок сірого дерев'яного будинку, у вісім вікон на вулицю, з зеленими віконницями. Верх був червоний, тесовий, з двома високими білими димарями, а на димарях півники.

Коли Ганна Федорівна приїхала, вітрець був невеликий, і півники ледве поверталися, ледве скрипіли. Коло ганку сидів старий понурий москаль та шив смушєву шапку. Побачивши колясу, він підійшов спішно, відчинив дверці, висадив Ганну Федорівну, — при тім він, замість уклонитись хурманові, моргнув, а хурман на його моргання підсунув шапку, — потім він одчинив Ганні Федорівні двері в покої.

Ганна Федорівна швидко перейшла чотири перших кімнати. Всі кімнати були зовсім схожі одна на одну: прості, високі, з білими стінами; погід стінами стільці з тоненькими ніжками, щільно один коло одного; посеред кімнати стояв круглий стіл, на середині стелі висіла клітка з пташками. Скрізь сильно пахло смолою та міцним тютюном. П'ята кімната була більша за інші всі та обклеєна жовтими шпалерами. Тут стояли столи з вигнутими ніжками та канапка з високою спинкою, з круглими ручками, що взялися в боки, мов той військовий хвастун; на канапі вишиті подушки, на стелі висіла клітка з горлицею; на одному столі лежали життя та псалтир, а на другому стояли нові чоботи. Із цієї хати до другої двері були напівзачинені, і звідти виходив дим клубком. Ганна Федорівна увійшла в жовту світлицю та гукнула:

— Куме! Куме, де ви? Куме, виходьте!

— А, кума завітала! — відказано дужим басом. — милости просимо!

До Ганни Федорівни вийшов городничий у сорокатому халаті, з довгим цибухом у руках. Він був високий на зріст. Очі його великі, голубі, погляд бистрий та гострий: мов цей погляд скрізь вишукував підвладного; лоб маленький, вузький, та й той сливе весь заріс густими чорними бровами. Ще більші та чорніші од брів були вуса; з-під вусів часом видно було червоні губи та білі, зовсім міцні зуби; спересердя городничий страшно скреготав зубами, а шорстке волосся з сиви-

ною треба було силою пригладжувати і в спокійному стані. Оповідали, що городничий натуру мав норовисту, завзяту та палку, а проте був догідливий та добродушний. Він був охочий до пташок, ловив їх сам та скуповував у інших, а потім переучував жити по свосму і для того саджав синишу в одну клітку з чижами та пильнував, щоб вони жили в згоді: випробував, чи може горлиця прожити без пари, а кобчик без м'яса, на воді та каші, і запевняв, що усяка птиця любить тютюновий дим, коли до нього звикне. Він не міг терпіти жидів і на всі лади їм допікав. „бо я християнин“, говорив він; часто ходив до церкви та підтягував дякам: любив у себе гостей вітати, і в нього була звичка за щонебудь усе перепрошувати, а слідом потім пояснити свої перепросини.

Скоро він у двері. Ганна Федорівна щось заговорила, але він покритив її голос своїм басом:

— Милости просимо, кумасю, милости просимо! Вибачайте, що я в халаті, але я сливе завжди в халаті, увечорі навіть по місту ходжу. Сідайте, кумасю; чим вас частувати звелите? Вибачайте, що в мене чоботи на столі, але це нові чоботи, і ви не панночка, вам нема чого соромитися.

Скоро змовк городничий, зняла голос Ганна Федорівна, голос хоч тремтячий, проте дужий та роздратований.

— Коли ви мені друг, коли ви мені кум, коли у вас єсть Бог у серці, обороніть мене! Мене обдурив жид Мошко...

Городничий сидів, слухав хоч здивовано, але спокійно; та скоро Ганна Федорівна згадала за жида Мошка, він підскочив, немов його гадюка вкусила, і гукнув із усієї сили:

— Михайло! Михайло! Де десьятьські? Привести мені зараз жида Мошка, хоч живого, хоч мертвого!

На крик увійшов Михайло, той самий москаль, що шив був коло ганку смушеву шапку, і спитався: „чого вам треба?“ Городничий ступотів ногами.

— Мошка мені! Мошка! Зараз Мошка! Зв'яжіть його та приведіть до мене!

Михайло пішов.

Ганна Федорівна. бачучи, яку участь узяв кум в її горі, почала плакати та розповідати.

— Я вам розкажу, куме, — говорила вона, — я вам розкажу. що цей Мошко...

— Та не треба й розказувати, — перебив городничий, — я й так знаю, що всі вони поганці.

— А я вам розповім, куме. — намагалася Ганна Федорівна. — Я, бачите, на третім тижні посту купила в Мошка двадцять пудів борошна за готівку... І Мошко божився, що продає мені найкраще борошно... і я сама обшукала всю його крамницю. — муки не було... а потім він раптом продає борошно... а я знаю, що привозу не було... виходить, він утаїв... обдурив мене...

Два десятських увели Мошка.

Мошко був молодий та гарний: очі темні, як чорнослив, і чорний чуб в'ється; ніс із горбинкою. а лице біле. Коли його увели, він побілів, як смерть, із ляку. і широкими очима дивився на городничого. Городничий собі дивився на Мошка та підсміхувався. Усмішка була дуже люта.

— Милости просимо, добродію хриstopродавче! — мовив городничий. — Мені хотілось би з тобою слово перемовити.

— Я нічого не винен. — промовив Мошко.

— Не винувай! — скрикнула Ганна Федорівна. — а ти бо ж...

Бас городничого усе заглушив...

— Ведіть його в поліцію!

Мошка повели. Мошко хотів щось говорити, городничий звелів десятським затулити йому рота...

Скоро вивели Мошка на ганок, до нього кинулася молода, хвора з виду жінка, його дружина. Десятські її відштовхнули та повели Мошка далі; вона хитаючися, але швидко, пішла за ними слідом, сльози в неї збігали струмками. вона стогнала та ламала руки.

Городничий гукнув із вікна до Михайла:

— Нажені її!

Михайло її прогнав...

Городничий звелів подавати самовара та послав за-просити на чай парафіяльного священика та одставного ротмістра з жінкою.

— Задамо ми бенкет, — мовив він Ганні Федорівні.

— За частування вибачте: чим багаті, тим і раді, а втім не хлібом одним жив буде чоловік!..

Та Ганна Федорівна не лишилася на чай у кума: хоч як він благав її, а вона таки поїхала додому.

За тиждень після того Ганна Федорівна, ні з ким не попрощавшись, вибралася з онукою на прощу. Пригода з Мошком поширилася; до Ганни Федорівни приїздили погугорити та побалакати, але Ганна Федорівна до самого від'їзду прикидалася слабою і нікого не приймала, — усім у неї відповідали: „Ганна Федорівна нездужають, оце тільки що лягли спочивати”, і хоч як довго чекав який терплячий та невідступний гість. Ганна Федорівна при ньому не прокидалася.

Від'їзд Ганни Федорівни здивував; про нього й те й це говорили. Глафірі Іванівні та Олексієві Петровичу цей від'їзд завдав іще більше турботи та вагання: була близько Ганна Федорівна, — здавалося зле, а поїхала Ганна Федорівна, видалося, ніби ще гірше стало.

Рідко друзі так щохвилини пам'ятають та щогодини говорять про неprisутнього, як пам'ятали та говорили в Саківці про Ганну Федорівну.

Другого дня після того, як посадили Мошка в поліцію, лягла в ліжку його жінка (вона все хворіла та слабувала), через два дні вона привела передчасну дитину, а ще через чотири дні і дитину і матір поховали. Мошків дім спустів. Вікна забили дошками, а на двері наложили печаті.

З того часу, як узяли Мошка, жиди стали ходити юрбою. Правда, це була несмілива юрба: заглядевши десятського, вона розбігалася, але через хвилину збиралася знову; далі юрба перестала боятись десятського, а ще далі прийшла рано на майдан та стала перед вікнами будинку городничого. У кожного на обличчі була томливість і страх; здавалося, кожний ладен утікати, а не втікав ніхто. Жаль брав за їх полохливість, і можна було дивуватися з їх твердості. Городничий відчинив вікно і закричав:

— Як вони сміли прийти і чого?

Голоси із юрби запитали: „за що Мошко сидить у поліції?” Інші голоси почали оповідати історію з бо-

рошном, та питали, де тут Мошкова провина? Із задніх лав почулося. що Бог бачить неправду і за неправду карає...

Городничий розпалився, побив шибки і звелів порозганяти жидів. Їх гнали, але вони жалібно кричали й не йшли. Один молодий жид вибіг із юрби під саме вікно і, обливаючись сльозами, закричав. що всі вони підуть просити оборони до самого губернатора.

До вечора одначе юрбу гарненько розігнали.

Але городничий подарувати цього не міг. Явно Мошка обвинуватити не було за що; городничий узявся за розшук і винайшов якусь контрабанду: захопив австрійські чаї; тут попався і Мошко, і багато інших жидів.

Діло затяглося і довго тяглося. Через рік тільки випустили винуватих. Хто мав за що завести торгівлю, той узявся знову за неї. а кому не було за що, ті жили на світі, як Бог велів, і своя меткість помагала.

Мошко пішов із міста, і з того часу про нього не було й чути.

Глафіра Іванівна та Ганна Федорівна перестали бувати одна в одній, і. як перше, одна одній життя троять.

Здається, із кожним днем росте їх ворожнеча. Стрінують вони в церкві, — як Глафіра Іванівна почервоніє, як гнівно в неї очі заблискають! Вона усміхається і дивиться на Ганну Федорівну. як на шкідливого хробака, а Ганна Федорівна від неї тікає, як від отрутої змії. Безнастанно щось виходить між Журбівкою та Саківкою. То Глафіра Іванівна звелить розібрати місток, на якому переїжджають через яр, між Саківськими та Журбівськими землями; Глафіра Іванівна радіє. а Ганна Федорівна журиться, а інші, непричетні до діла люди тижнів п'ять не можуть через рів перебратися, хоч там рідний батько нехай помирає; то Ганна Федорівна звелить воду спустити, і саківський млин перестане молоти. Глафіра Іванівна гнівається та плаче, Ганна Федорівна тішиться, але інші млини на річці теж перестають молоти. і хазяїни ні за що, ні про що збитки мають.

Війна без просвітку йде. Глафіра Іванівна, не вважаючи на частий гнів та на часті сльози, пристрастилася до цієї війни. Ганна Федорівна, не зважаючи на поразки, усю свою душу в цю війну вкладала. Олексій Петрович зітхає і хоч часом і в нього закипає на душі, але він більше схожий на строевого салдата, аніж на вільного ополченця: вірно обороняє, але не схожий наступати. Не до його смирної вдачі таке турботне життя: останніми часами він став більше книжки читати і більше спати.

Літа минають, і війна точиться у Глафіри Іванівни з Ганною Федорівною. Тільки смертю, треба гадати, війна їх скінчиться. А смерть, і сама найдальша, не за Бог-зна якими горами...

ЧОРТОВА ПРИГОДА

Казка

Т. Г. Шевченку

Доводите ви мені, що про чорта тільки пославка. а ніхто того чорта зроду не бачив? Не ручіться. заждіть трохи, — бо я його бачив. Еге ж! Бачив на свої власні очі, оце як вас бачу.

Не ймете віри? Може думаєте: поязичився Свирид Костомаха! Коли така ваша, братіки. думка, то дуже ви помиляєтесь. Що й казати, що божому світі усього досхочу — не бракує теж і молодців-брехунців, що збрехати їм за превеликі ласощі, а забожитись — як Сірку муху з'їсти. Знав і я таких. що в живії очі тобі бреше, як шовком шиє — хоч би моргнув, вражий син! Та Свирид Костомаха не того тіста книш. Мій батько — хай над ним земля пером! — не брехав і синові не звелів. Та й скажіть мені, будь ласка, яке там добро з тієї брехні? Чували. може, й ви, що брехнею світ перейдеш, та назад не вернешся. А йди правдою, то скрізь тобі шляшок битий — чи тудою. чи сюдою, чи на схід сонця, чи на захід. Я, щоб ви знали, провідав того світа — був, як то кажуть. у бувальцях. Чого то я не чув, чого то я не бачив? Чого не траплялось, чого не доводилось? Й не сказати, й не змалювати! Що вам оце вдивовижу, то мені вобідень, що вам чудно та дивно, то мені воно так, як в борщі сало, або у літечку травиця, а на водохрещі мороз. Приміром кажучи. якби вам той чорт пострічався, то у вас з переляку, мабуть, очкур би луснув. а я стрів. то мені й за ухом не засвербіло: чортяка, то нехай і чортяка, страшний, то нехай і страшний... Не в такому горщику наварювали, та дякувати Богу — ошамненько виїдали.

Еге ж, бачив я його добре, — не назирком, а так, як оцю чарку, що передо мною. Якби приміг малювати, то намалював би вам і ріжка і копитце.

Щоб то мені його не розгледіти, попліч з ним сидючи та слухаючи. як він на своє лихо нарікає... І добре я його бачив, і дізнав, яка йому сталась пригода. Може б йому й раду дав, якби не дурна його голова.

Та, мабуть, нікуди вже дітись, треба усе ззагала і доладу вам розказати. Слухайте ж, як було діло.

Може чули ви, як позаторік весною я у неділю вранці опинивсь у проваллі попід греблею?

Під тую неділю я присмерком гуляв коло своєї хати. Гапка, бачте, заходилась хату білити та „не лізь“, каже. „попід руки, гуляй отутечки, поки впораюсь“. Я й гуляв. Отака гулянка, та ще як чоловікові на думку яканебудь прикрість наvertsється, не розважас. Покружив я, покружив коло хати та й натрапив на стежку до греблі: одвідаю кума Демка Пелипаса.

Гапка, мабуть, плескала вам, ніби я нишком втік. так це її жіноча брехенька. Звісно жінка: як нема, чого їй треба, то видума та й каже: ось воно й є! І не втівав я і, як вона кликала, не вдавав глухого, а побрався собі спокійненько.

Сонечко вже запало за гору, річка ледве блискоче, віє весняний благий вітерець, а я іду та думаю, чи дома кум Демко, чи, може, подався до дядини. У дядини були колеса на продаж, і хвалився Демко, роздивлюсь, мовляв, і як сподобаю та буде поцінно, то треба неодмінне ті колеса купити.

Кум Демко — хай царствуй — був мій давній, трохи не з повиточку приятель, то він до мене, а я до його й на пораду, й на розвагу. Приходжу. Кум дома — рад, вітає: „а, Свириде друже!“ Вітас й кумова жінка — вітас, а кирпонька вгору. Не конечно вона влюбляла, як до чоловіка трапиться гість: такій чепурі в жадібку попащикувать та побарашкувать, а поважна розмова їй смакує, як кошеняті редька.

— А чув, Свириде, — каже Демко. — що у Глушка коней викрали? Та не вночі, а вранці... А ти, Одарко-господине (до жінки то), чого стоїш, як мальована? Ворушись та справляйся, бо послав нам Бог любого гостя. і треба його гарненько почастувати. Чуєш?

— Та чую ж, чую, — одвертає.

Зараз заходилася опоряджати стола, застилає ска-теркою, становить чарочки... Може, й нерада, та му-сить, бо хоч Демко був плохенький, жіночим витре-бенькам потурав, й жінка у його в хаті верховодила, а проте, як припаде приятеля почастувать, то літай, як муха, коли не хочеш, щоб тобі очіпок злетів.

А Демко знов до мене:

— Чи ж не диво: ще по світанню той бідолаха Глушко бачив, стояли коні, а зійшло сонечко...

— Де там він їх бачив, як звечора до самого ранку під коморою безпритомний лежав! — озвалась Демчи-ха. — Не пив би горілки, не проворонив би коней!

— Оце жіночий розум! — сміється Демко, — наче б то у тверезих коней не крадено! Хіба у тверезих шкоди не бува... Еге — ге, аби здорова на плечах голова! Хто його й зна, в кого більш шкоди лучається, чи у п'яних, чи у тверезих...

— Ні, куме, — кажу, — що правда, то правда: го-рілка до добра не доведе!

(А сам поглядаю на Демчиху).

— А вже ж не доведе, — згоджується Демко. — Треба, бач, міру знати.

— Еге ж, міру! — почала, наче б то кепкуючи, Демчиха.

Та не доказала, бо Демко вже достав царягрядку — така була в його не з малих пляшечка жбанком, — од якогось турчина, чи що, собі придбав — й дає їй у руки: „оковитої мені та хутенько!”

Вона метнулась до шинку, а ми дожидаючи знов дивусмося та міркуємо, звідки навернулись ті скватні молодці, що Глушкових коней запопали.

Коли ось і Демчиха з оковитою...

— Ой, жінко. — стріча Демко, — тебе б по смерть посилає, то б нажився чоловік...

— А мені здається, що господа наче на крилах обернулась, — кажу.

(Не те що всміхнулась — й не поглянула на мене).

А Демко бере пляшку і частує мене:

— Вип'ємо, куме, по повній, бо наш вік недовгий!

Я, бачите, не дуже ласий на ту горілку, то трохи й осталось у мене в чарці, а Демко зараз підповня:

— Пий, куме, до дна, бо на дні молодії дні!

Нікуди дітись, випиваю, бо як тебе частують, то треба ж не по-песьки, а по-чеськи.. Випиваю, а проте таки доводжу, що та горілка — невірна дівка.

— А невірна, — знов згоджується Демко.

Та до жінки:

— Не покуштуєш, Одарцю? Добра!

— Дякувати! — одвертає.

Сіла оддалік, руки склала, сидить нерухома та пасе нас очима... Аж мені ніяково..

А кумові байдуже, — одну випиває, другу наливає...

— Не покуштуєш, Одарцю? То Бог з тобою, серденьтко. Пішла, як то кажуть, баба пішки, не буде замішки... До тебе, Свириде..

А тимчасом розмова точиться та точиться. Обмір-кували Глушкову шкоду, згадали, як торік у ярмарку баба скочила на чужий віз та за Буг утікала — запали її аж по тім боці на березі...

І каже Демко:

— А славно там поза Бугом! Якби то спроможність! Якби то кудюю схотів, тудю й полетів! Давно б я поза Бугом гуляв. Неспроможність гіркая! А таки я за Буг виберусь!

Треба вам знати, що кум Демко, аби запорошив трохи око, зараз ладиться у мандрівку. Пам'ятаючи таке, я з ним дуже і не змагаюсь, а тільки звичайненько ніби питаю:

— Чи ти бридиш, куме? Оце б ти мав кидати жінку, хазяйствечко?

— А на біса мені та жінка? — одказує. — На біса те-хазяйствечко? Одна морока!

Тут Демчиху, мабуть, допекло до щирця, бо аж засичала:

— А вже ж, на біса жінка... Як він розумний, то й сам потягне за Буг, а як ще забере з собою кума Свирида, то дуже така пара, що й поза Буг не соромно!

(Це так на мене закида гадючку, а я... наче мені не втямки).

— Що мені той Буг? — править Демко. — Хіба в Бога один Буг? З-за Буга я й далі... кудюю схочу, тудю й потягну... Еге, Свириде?

— Тягніть, тягніть на здоров'я! — глузує Демчиха.
— Аби Гапка не потягнула когось на розправу...

(Знов гадючку на мене закида, а я знов ніби мені не втямки).

А Демко вже заходжується аж у Палестини.

— Чув я. — каже, — за тії Палестини. Оце ж до тих Палестинів і посуну!

І що йому міцніш у голову уступає, то він далі посува.

— Вже й поза тії Палестини, — хвалиться, — втопчу стежку, а з-за Палестинів...

— Може, й під лаву поруч з кумом Свиридом? — перехоплює Демчиха.

(„А Свирид таки тебе не зачепить, гапидова дочко!“ — думаю). Й наче не чув, озиваюсь до Демка:

— Як на мене. куме, то я б зроду не залишив своєї господи...

— У Палестини! — править, — у Палестини! І геть-геть за Палестини!

В голові йому вже добре брентить... Частує: „до тебе, куме... до тебе, Свириде!“ а усе сам спожива... А далі, що було останнє у пляшці, вижлуктав без чарки нахильцем... І не вгава: „у Палестини! у Палестини!“

Мені аж бридко стало:

— Які там, куме, Палестини, — кажу. — Нашо вони нам здались?

— Оце ж несогласний Свирид у Палестини, — знов в'язується Демчиха. — В Свирида така думка, щоб найперш Панамарчука одвідать...

(Це б то шинкаря — тоді у шинку сидів Панамарчук Петро).

Я знов ніби не чую, а вона таки цокотить:

— Несогласний Свирид у Палестини, несогласний... Поведе тебе до Панамарчука... не пустить до Палестинів.

А Демко як гримне:

— Не пустить? Хто не пустить?

Трохи припекло вже й мені.

— Годі вже, куме, з тими Палестинами! — кажу. — Чи ж припада добрим хазяйнам по світі блукати? Нехай

дурні по дорогах тиняються, а доброму, — доводжу, — хазяїну не блукать, а придбать...

А він на мене:

— Зась!

— Як то, — питаю, — зась!

— Зась, зась! — репетує. — Не дам у кашу собі дмухатъ.

— Таке ?— кажу.

— А, мабіть, „таке”! — сміється Демчиха.

Зуби блискотять, з очей аж іскра скаче... Рада іророва дочка! Одкинула двері, держить настєжі та примовляє:

— Ой, Свириде, не баріться та додому поспішайтесь! Чи забули, що Гапка у ярмарку новий собі макогін купила та такий, як з заліза... І коцюба в її справна... Ой, не баріться...

А Демко таки не вгава:

— Зась, зась, не дам собі в кашу дмухатъ!

Хоче знятись з лави. та не сила — наче прикипів...

А Демчиха аж танцює:

— Беріться додому, Свириде, беріться додому! Ой, беріться, бо макогін у Гапки срібний. а коцюба золота...

Горобець маленький, а сердечко має... І не те, що горобець, і святий часом скривиться.... Надозолила мені катова дзундуриха.

— А пожди. — кажу, — дам я тобі й макогона, і коцюби!

Та впрост до неї...

А вона скок до дверей та з хати... Я за нею та якось трохи зачепивсь на порозі, — бо до ката було там в неї усячини понастановлено, — а вона в мене попід рукою дзиг знов у хату та надзигу шторх мене у плечі та хатні двері за собою на защіпку... Я й не схаменувсь, як випхавсь...

Постояв, постояв, полапав трохи двері — двері в їх славні, дубові — та й повернув на греблю: хай тобі риба й озеро!

Іду та гадаю: нащо то Господь милосердний натворив оцю жіноту? Нащо вона здалася? Тільки спокушає доброго чоловіка та світ йому зав'язує!

Ось і гребля. А зоряно так, що, здається, зорями в вічі сипле. Коли зирк: в і н сидить саме де вирва, та такий невеселий, наче всі шляхи загубив. У воду дивиться.

— А що. — кажу, — бісику, чого це такий зажурився?

Зітхає важенько.

Питаю:

— Гірко, бісику?

— І-і! — одказує.

Та й посувається трохи, ніби навдогад: „сідай коло мене”. А що. думаю, сяду я, посиджу, бо таки добре спізнився, а дома Гапка дожидає... -Виглядала-виглядала, а далі вже годі... Сидить на лавці, очі втопила в землю й кипить... Тихесенько потягну я двері... „Га, чого це так раненько вертаєшся, господарю? Чому ще хоч трохи не погуляв?” Та як візьметься з мене воду варить, то варитиме, варитиме... Пізно прийду — не помилує й раніш прийду — не помилує, то нехай вже прийду пізно.

Сів я коло його. Посиділи. Він усе дивиться в воду, а я дивлюсь на його. І такий він, сіромаха, смутненький. Скорчився, зморщився. аж ріжки ніби прив'яли, — у такий скрусі, що мені жалко стало. А до того ще й цікавий я, що то його, бісика, такеньки сильне зажурило. І знов питаю:

— Гірко, бісику?

А він знов:

— І-і-і!

— А хіба ви вчора народились, — кажу, — не знаєте, що на світі більш смутку, як радості... Не з вас воно почалося, не вами воно й скінчиться... А ви таки не вдавайтесь в тугу, киньте лихом об землю. Журба сорочки не дас. Не все ж і хмариться та сонечко заступа — колись і виясниться.

— Не виясниться! — каже.

— Чому ж так? Нема, — доводжу, — непереходячого на божому світі, нема повсічасного, навічного, або перейде, або привикнеш. Он, славлють, що як обсвідчуться, то живуть і в самому пеклі, хоч у кип'ячій смолі не велика придоба.

— Що те ваше пекло! — сумує. — Що та ваша кип'яча смола! Жарти...

Та зітха так, що старі височенні верби до землі на греблі похиляються.

— Як підкладати вугілля, — кажу, — та піджарювати, то може, воно й жартушки, а як у смолі кипіти, то вже не іграшка.

— Та ваша пекельна смола — ласощі. Я не в такій киплю од вечора до ранку, од ранку до вечора! Га!

Та як гакне, то аж зорі на небі заворушились.

А я йому:

— Панич ви. бачу, і чи не паничівські у вас примхи?

Траплялись мені такі, що пучку на тернинку поколе та й реве до Бога, яке його страшне лихо спостигло. Коли така ваша напасть, я без знахаря ліки знаю.

Аж підскаочив:

— Які?

— А ось які: забрать би вас на роботу, на щиру крестянську, щоб ви й поорали і поборонили, а до того попобідувалися, що нічим засіяти, та пішли, горюючи, додому, а вдома нічим голодну душу поживити...

Махнув лапкою ніби: „нікчемні твої ліки!” та й буркнув:

— І не такої вона мені завдавала!

Наче мене в тім'я стукнуло: „вона!”

— Що ж то за „вона?” — питаю.

— Жінка. За жінкою пропадаю! — признається.

Еге, це вже непереливки! Згадалося, знаєте, яка та сіль в оці, ті жінки...

— Жінка? — перепитую.

— Не любить, не вгоджу! Не дам собі ради! Пропадаю!

— Оце, — кажу, — щоб то з жінкою та не дати собі ради! Нехай жінка буде, як кропива, жижкая, а в здатнього чоловіка у тиждень стане м'якенька, як шовкова.

— Як ваша Гапка? — всміхнувся та так наче вкусив.

(Сказано: бісик, то добре зна, де торкнуться).

— Що то моя Гапка, — кажу, — як ввіряться мені Гапчині примхи, так, бувайте певні, в один мент запобіжу тому лиху.

— Хвастик з вас! — і знов всміхається. — А проте напоумте. Скажіть, будь ласка, якби ви мосму лиху запобігли?

(Відома річ, кого огнем пече, тому скрізь вода мріється, а хто топиться, той і за зілиночку хопиться).

— Що ж, — згоджуюся, — може, я вам і стану у пригоді. Ви розкажіть мені, з чого і як скоїлось ваше лихо. нехай я усю подрібницю втямлю. То, може, й доbru пораду дам.

Він важенько зітхнув, почав:

— Впала вона мені добре в око, ледве я її назорив, — тільки я того не вжахнувся; бо не першина було мені цяцькатися з жінотою. Траплялось, що одна вдряпне, друга забере трохи глибше, третя ніби й за живе зашморгне, то все те, як з гуски вода. Щоб з нею одружитись або вік коротати. того я і в помислі не мав. Думка така була: погуляю та поласую, щоб мене брати мої знали, що і я не в пні живу. Доки схочу, доти пожартую, а докучить — далі помандрую... Жартуючи почав до неї вчащати... вчащаю та жартую. а далі вже без неї мені якось і нудно, і трудно, де вона — там мої очі, там мої й мислі, а зійдуся — не надивлюся. не наговорюся... Ой, та й година ж була! Як згадаю, то аж...

Та й умився сльозами.

— Самий мед? — питаю.

— Мед! — плаче. — мед! Ой, мед! Такий... такий... мед... такий...

— Та годі вже, — впиняю (бо не впини закохання, то він і поки світа сонця той мед смакуватиме у споминку). — Шкода, що вража ласощ кисне... а то б її і не вцінувать. Скис і ваш мед, єге?

Затуливсь лапками та тільки ріжки тріпотять.

— Чи ж припада жвавому бісеняті отакечки побиватись? — соромлю його. — І сорому не має.

— А я ж їй годив! — плаче. — А я ж на своїй шії скрізь по світі її возив! А я ж переривавсь, як вона того хотіла!

— Як то, — питаю, — ви на своїй шії її возили? Як то ви переривались? Розкажіть швиденько, бо незабаром вже на світання благословиться, то й не встигну я поради вам дати. Годі вже вам ридать — чихніть та розкажіть.

Вгамував він сльози. схиливсь на праву лапку головою та й знов розкаже:

— Забажала вона, — розказус, — світа провідать. „Ніжки. каже, в мене маленькі, то шкода їх втомлювати, а коли ти такий на все здатний, як хвалишся. і мене дуже кохасш, то впоряди так, щоб ти мене на шії возив. та скрізь, де мені любля, та щоб скоком з гори і на гору...”

Вона ще каже, а я вже долі лежу й шию наставив: „сідай, моє золото. мостись, моє серце”... І повіз на шії... І возив. І по горах, і по долинах і по всіх українках... Возив і в сльоту, і в мороз, і в спеку. Часом духу вже в мене не хвата, от-от впаду. а трохи вона скривиться, то де та сила візьметься — знов перхну так, що аж залускотить. Возив, поки їй надокучило. „Обридла мені та гулянка, зсади мене швиденько!” Я поспішавсь, а був дуже зморений, аж в очах мені зеленіло. і хоч не впав, а не вдержався, трохи похитнувся і схитнув її злегенька...

Та знов у плач.

— Що ж вона? — питаю.

— Розгнівалась. „Зателепа!” — гнівається, — „Плюгаш безмозкий... Бецман... вайло дурне!”

Пригадує та вилічує, як вона його шанувала. та з жалю аж труситься.

— А ви ж, що їй на те?

— Я прошу: „серце, вибач мені”...

— Та й моторяка ж з вас! — сміюся. — „Вибач. серце!” Коли б мене, я б перед нею не замружив ока, я б таку дзундзуриху добре приборкав!

— Як свою Гапку?

Отаке бісеня, здається спантеличився з скорботи, а не забува, що й Гапка не щодня свята...

— Що вам та Гапка на заваді? — кажу. — Не за Гапку річ, а за вашу кралю... Так оце кажете ви їй „вибач серце”. а вона?

— Одвертається та кепкує: „зателепа, вайло, по-трошчив мені усі кісточки”. А далі вже й не озивається. Прохав. плавав гіркими, благав та благодаючи й кажу: „рад би для тебе надвое перерваться”. А вона тоді: „ану, перервись надвое!” Я трохи не до неба підскочив, що хоч промовила до мене, і в один черк так перервався, що половина мене коло її ніжок, а половина геть на одишбі опинилась.

— Вжахнулась? — питаю.

— Не вжахнулась! — зітха важенько. — „Оце і всього того дива?” — кепкує. — „Що то перерваться надвое! Дурниця, пустяковина. Коли б начетверо!” Я зараз начетверо...

— Вдовольнили кралю?

— Не вдовольнив... „Чому, каже, не навосьмеро?”...

— Ви навосьмеро?

— Я навосьмеро...

— Догодили таки?

— Подивилась і зморщила носок... „Що то таке? Якись мотлохи, чи що? Локшина якась! Тьху! Яке ж погане! Нехай мої оченята й не дивляться”... Пішла і... заспівала...

Далі вже й не промовить... попридушив його жаль, як зашморгом.

Посиділи мовчки. — він, смакуючи своє лихо, а я — роздумуючи та розгадуючи... Боже, Боже, що та жінка може! І котра ж найущипливій стає сіллю в очі, найуїдливій колючкою в серці, чи бісівська. чи хрестянська? Хрестянин, хвалить Бога, не пекельного роду, не приділяно йому Господом. щоб він надвое, чи начетверо переривався, а проте інколи і хрестянину трапляється така крала, що йому на мотлохи пошматкує серце, на дрізочки поб'є душу... Роздумався я отакечки, розгадався та. трохи позітхавши, почав всміхатись: не всі дома — всміхаюсь, — у цього бісеняти, що коло мене бідається, та й ми, хрестяни, незгірші: у які то ми, по-здоров нас, Боже, пишемось непроторені дурні! Часом нікчемніш ми від того витороплюватого бісика.

А бісик як гримне на мене:

— Ану ж, чого зубами блискочеш, хвастик, ставай у пригоді! Запобігай лиху! Рятуй!

Я їрк на його, а він наче разом сказивсь, й така з його іскра сипле, що аж у вирві сичить. Я тихенько посунувся далі — бо сиділи ж рядком — та й на його:

— А чого це ти, навіжене чортеня. гримаш на мене, як на свого чортового батька?

— Бо хвастик з тебе! Хвастик. хвастик! — скиглить, наче його завійна ухопила.

— А от, — кажу. — як попаду я тебе за твої бісові ріжки, то поти вони й стриміли...

І таки б його повчив, так не охота, бачте. поганитись...

— Зажди. — кажу. — зажди: дам я тобі...

І не чує, так розпалився, та все:

— Хвастик, хвастик!

— Як ти, — кажу, — дурне бісеня, за мою добрість. що я тебе пожалів, отак на мене визвірився. то пропадай ти із твосою гаспидською жінкою. Яке наварив, таке і поживай: не буде тобі від мене ніякої ради, ані поради.

— Давай раду! — верещить. — Давай, бо хвалився, що даси... давай, хвастик.

До того ще почав лаятись та так погано, що й москаль, здається. його б не переміг, та так клене, що й найязиката перекупка мусіла б схватись під лаву. А сам так і сикається в вічі. як оса... Спом'янув Гапчин макогін:

— Нехай тобі, — ніби то мені. — довіку Гапчин макогін голову товче, а ти щоб похилився та тільки белькотав: „Гапуню, серце! Гапусю, рибко”...

„А бодай ти скис!” — думаю. а тимчасом потроху все далі та далі від його посуваюсь... бо вже й надокучило мені каляться з нечистою силою... та до того ще й така думка: чи не доведеться мені за цю пекельну кумпанію возить попа в решеті? Та й кажу:

— Не дурно, — кажу, — у нас говориться. що як хочеш позбутись приятеля, то нагодуй його голодного, або пожалуй та запоможи його лиху. Мабіть. і у вас, бісів такий самий звичай... Отака твоя дяка за мою ласку..., за мою добрість?..

Він ніби трохи засоромився — покинув лаятись і схопив у лапки свою дурну голову, наче вона йому розпадається з туги. А я вважаючи, що він втихоми-

ривсь, зразу гонів на двоє геть від його. Так постерегло кляте чортеня.

— Га, ізраднику! втікай!

Та до мене, а я між старі верби, та скоком на пенюк, та з пенька черк на вербу, та з верби й захристивсь наоколо.

Як він заскавучить, як заскигнить, Боже мій, світе мій! І тудою звивається. і сюдою — хоче до мене присікаться, та ба! Нічого не вдіє — захищено... Тільки дурно мордується.

Та й мордувалося ж скажене бісеня! І скаче, і тупоче, і по землі качається, і вгору пнеться. копитцями і толочить, і рис ріжками, і довбає. і креще, зубами ляскає, аж поза річкою лунає, очима вже помотлопив мене й пожер... Крутиться. вертиться, скавучить, скигнить, свергоче, вис, стогне... А з самого таке полум'я приска, неначе стонадцять кіп смоляного віхтя палає.

А я умостивсь собі на вербі й байдуже мені: нехай, думаю, турецький син мордується. Я спокійненько та гарненько пересиджу, поки на світ благословиться, а заспівають півні, нечиста сила слизне. тоді поберусь додому... бо таки вже час.

Посидів я трохи, подививсь, потішивсь... далі й надокучило мені. Одно — невелика честь на гіллі стреміти, а друге і те, що треба ж і стерегтись трохи, бо нечиста сила каверзна: часом таке тобі утне, що й довіку чмихатимеш... І що далі, то все мені гірш та гірш надозолює... До того ще й жалкувати ні на кого, тільки на свій дурний розум: надало змилюватись над тим навіженим пекельником! Я. бачте, такий чоловік-м'якушка, що нехай де яка пригода, або журба, або смуток, то зараз там мої й жалощі... Отже ж і пожалував, бодай його хрінова мати жалувала!

А час хоч не стоїть, та й не летить крилами. На небі зорі аж скачуть, і таксго їх, наче хто раз-у-раз з кошиків підсипа: молодик ніби все ще вгору підбивається, соловейко не вгава — щебече... Коли ще на те світання благословиться!

І така на себе досада мене допікає, що якби це не я, а хтось інший, то б до ладу його вичубав. Зітхаю важенько та думаю: Гриць наварив, Гриць і поживай!

Тільки що я собі тее примовив, мене наче вхопило: годі панькатися з тією принукою! Удостачу тієї підгнети! Не хочу, не буду! Раз мати родила!

Обхристивсь та й беркиць з верби впрост на гаспидові ріжки... Несамовито загарчав гаспид... Земля наче луснула... застугоніла... Загуло, завіхтирило... Усе пішло обертнем... Та як черкне мене вгору, то я фуркнув, як з лука... І понесло мене наче степові пухи... Несе-несе-несе... та все околіями, аж геть поза трощанськії гаї, поза Сорочий Брод, поза Гайворонський степ, та поза якісь кручі, та яруги, та бескеди... та як бехнуло, то аж трохи не на три цілі у землю мене втрощило...

Схаменувсь, помалу підводжусь, роздивляюсь... Це ж я у проваллі поза млином. День уже такий, як бик, тичба людей гомонить коло греблі, а Гапка надо мною молитвочку вичитує... Сказано жінка: тут би дякувати Господеві, що визволив чоловіка з напасти, а вона нарікати, та гудити, та кепкувати... І що ж ви думаєте, досі не йме віри! „П'яницям, — наполягає, — кат-зна-що верзеться”... Щоб то я п'яниця... та до того як візьметься свої докладки докладать та вигадки вигадувать — бодай і не снилось! То я вже і не змагаюсь, а як той побідаш, що сіяв ячмінь, а жінка йому „гречка”, згоджуся й я: „нехай буде гречка!”

З М І С Т:

Передмова .	3
Сестра .	7
Два сини .	27
Отець Андрій .	35
Інститутка .	39
Горпина .	85
Сон .	91
Козачка .	101
Чумак .	119
Пройдисвіт .	123
Данило Гурч .	139
Викуп .	147
Тюлева баба .	159
Чортова пригода	191

